

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
QURILISH VAZIRLIGI
TOSHKENT ARXITEKTURA – QURILISH INSTITUTI**

J. I.Xolmuradova

**O‘ZBEK TILI
o‘quv qo‘llanma**

**Nofilologik yo‘nalishdagi oliy o‘quv yurtlari
rusiyzabon guruhlari talabalari uchun**

Toshkent – 2019

UDK:161.2

Muallif: J.I. Xolmuradova

“O‘zbek tili” nofilologik yo‘nalishdagi oliy ta’lim muassasalari
rusiyzabon guruh talabalari uchun o‘quv ‘llanma - TAQI-2019, 168 bet.

Ushbu qo‘llanma Toshkent arxitektura – qurilish instituti rusiyzabon guruhlari talabalari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, unda o‘zbek tilshunosligining eng asosiy nazariy masalalari umumiy va sodda tilda bayon qilinganligi bilan ahamiyatlidir. Keltirilayotgan nazariy masalalar amaliy mashg‘ulotlarda belgilangan topshiriqlar yordamida o‘rganilib va mustahkamlanib boriladi.

Taqrizchilar:

R.R.Niyazmetova TDO‘AU “O‘zbek tili va adabiyoti o‘qitish
meto‘dikasi “ kafedrası professori filologiya fanlari doktori.

Z. J. Yo‘ldosheva “O‘zbek va xorijiy tillar” kafedrası
katta o‘qituvchisi.

*O‘quv qo‘llanma Toshkent arxitektura qurilish instituti ilmiy-
uslubiy kengashining 2019 yil 14 -apreldagi 9 - sonli yig‘ilishida
ma’qullangan va nashrga tavsiya etilgan.*

KIRISH

“O‘zbek tili” kursining ilmiy hamda amaliy masalalarini har tomonlama chuqur va puxta egallashda amaliy mashg‘ulotlarning ahamiyati benihoya kattadir. Shu sababli nofilologik oliy o‘quv yurtlarining o‘quv rejasida mazkur kursga ajratilgan soatlarning deyarli hammasi amaliy mashg‘ulotlar uchun rejalashtirilgan.

Oliy o‘quv yurtlarining rusiyzabon guruh talabalari uchun mo‘ljallangan ushbu qo‘lanma “Ozbek tili” kursi dasturi asosida tuzildi. Uning vazifasi talabalarga shu kursdan amaliy bilim va malaka hosil qilishda ko‘maklashishdir.

O‘quv qo‘llanmada “O‘zbek tili” kursining бapча bo‘limlari (“Kirish”, “Fonetika”, “Orfoepiya”, “Grafika va orfografiya”, “Morfemika”, “So‘z yasaliş”, “Morfologiya” va “Sintaksis”) yuzasidan materiallar berildi. Shuningdek, qo‘llanmaning oxiriga matnlar, suhbatlar varasmiy ish hujjatlaridan namunalarilova qilindi.

Ushbu qo‘llanmani tayyorlashda shu kurs bo‘yicha nashr etilgan darslik va qo‘llanmalarga, nazariy va o‘quv–uslubiy adabiyotlarga suyanildi. Amaliy mashg‘ulotlarni olib borish sohasidagi ilg‘or tajriba va uslublardan foydalanildi.

Qo‘llanmani tuzish va matnlarni tanlashda ularning amaliy mashg‘ulotlar samarasini oshirishi va talabalar faolligini kuchaytirishga alohida e’tibor berish nazarda tutilgan.

Mahsq uchun matn materiallari keltirishda badiiy, publistik (matbuotga oid) va ilmiy- ommabop adabiyotlar, turli tipdagi lug‘atlat, xalq maqollari va hikmatlari to‘plamlari hamda boshqa yozma manbalarga tayanildi. Tanlangan matnlar lingvistik malakani mustahkam o‘zlashtirishga ko‘maklashuvi bilan birga, talabalarga badiiy – estetik zavq va ta’lim – tarbiya beradi.

Muallif

O'zbek tili –Davlat tili

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XARITASI

1. Yer maydoni –447 400 km²



2. Aholisi –33 085 200 kishi

3. Chegaradosh davlatlar –Qirg'iziston, Qozoqiston, Turkmaniston, Afg'oniston, Tojikiston.

4. Millatlar – o'zbek, rus, tojik, qirg'iz, totor, koreys, qozoq, turkman, ukrain, qoraqalpoq.

5. Ob-havo – qish, bahor, yoz, kuz.

BAYROQ

1991-yil 18-noyabrda qabul qilingan.



Moviy rang-zangori osmon va musaffo suv, oq rang-tinchlik va poklik timsoli, yashil rang-serne'mat va orombaxsh tabiat ramzi, qizil chiziqlar-har bir tirik jonning qon tomirida urib turgan hayotiy kuch,hayot ramzi



GERB

1992-yil 2-iyulda qabul qilingan.
Humo qushi-baxt va erksevarlik ramzi,
rizq-ro‘zimiz timsoli – bug‘doy boshoblari,
bebaho boyligimiz – paxta, tog‘lar va
daryolar, quyosh, sakkizburchak yulduz va
uning ichida yarimoy va yulduz.

MADHIYA

1992-yil 10-dekabrda qabul qilingan.
Muallifi: Abdulla Oripov
Bastakor: Mutal Burxonov

Serquyosh, hur o‘lkam, elga baxt, najot,
Sen o‘zing do‘stlarga yo‘ldosh, mehribon!
Yashnagay to abad ilmu fan, ijod,
Shuhrating porlasin toki bor jahon!

N A Q O R A T

Oltin bu vodiylar – jon O‘zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug‘ xalq qudrati jo‘sh urgan zamon,
Olamni mahliyo aylagan diyor!

Bag‘ri keng o‘zbekning o‘chmas iymoni,
Erkin yosh avlodlar senga zo‘r qanot!
Istiqlol mash‘ali, ona yurt tinchlik posboni’
Haqsevar, ona yurt, mangu bo‘l obod!

N A Q O R A T

Oltin bu vodiylar – jon O‘zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug‘ xalq qudrati jo‘sh urgan zamon,
Olamni mahliyo aylagan diyor!

1989-yil 21-oktabrda O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni qabul qilindi. O‘zbek tiliga O‘zbekiston Respublikasining davlat tili huquqi berildi. Har yili o‘zbek tiliga davlat tili huquqi berilgan 21-oktabr sanasi o‘zbek tili kuni sifatida keng nishonlanib kelinadi. O‘zbekistonning 1991-yil 1-sentabrdan mustaqil davlat deb e‘lon qilinishi bilan mazkur Qonunning davrdan ortda qolayotgan ayrim moddalarini qayta tahrir qilishga to‘g‘ri keldi. 1995-yil 21-dekabrda “Davlat tili haqidagi” qonun yangi tahrirda qabul qilindi. Mazkur qonun 24 moddadan iborat. Uning 1-moddasida O‘zbekiston respublikasining davlat tili o‘zbek tili ekanligi ta’kidlangan.

1993-yil 2-sentabrda “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida” qonun qabul qilindi. Mazkur qonunlarga binoan O‘zbekiston respublikasidagi barcha o‘rta umumta’im maktablari, litseylar, kollejlari, oily o‘quv yurtlarida 2005-yil 1-sentabrdan davlat tilida yangi alifboda o‘qish-o‘qitish ishlari va ish qog‘ozlari yuritishga to‘liq o‘tildi.

Mazkur qonunga binoan respublikamizdagi maktablar, litseylar, kollejlari, oily o‘quv yurtlarining boshqa tillarda ta’lim-tarbiya olib boriladigan guruhlari o‘quvchilari va talabalariga ham o‘zbek tili chuqur o‘rgatilmoqda. Korxonalarda ham ish yuritish davlat tilida, lotin yozuviga asoslangan yangi alifboda olib borishga bosqichma-bosqich o‘tilmoqda.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI DAVLAT TILI HAQIDA

1-modda. O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tilidir.

2-modda. O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi respublika hududida yashovchi millat va elatlarning o‘z ona tilini qo‘llashdan iborat konstitutsiyaviy huquqlariga monelik qilmaydi.

3-modda. O‘zbek tilining O‘zbekiston Respublikasi hududida davlat tili sifatida amal qilishining huquqiy asoslari ushbu Qonun va boshqa qonunlar bilan belgilab beriladi. Tilning Qoraqalpog‘iston Respublikasida amal qilishiga bog‘liq masalalar, shuningdek, Qoraqalpog‘iston Respublikasining qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Ushbu qonun tillarning turmushda, shaxslararo muomalada hamda diniy va ibodat bilan bog‘liq udumlarni ado etishda qo‘llanishini tartibga solmaydi. Fuqarolar millatlararo muomala tilini o‘z xohishlariga ko‘ra tanlash huquqiga egadirlar.

4-modda. O‘zbekiston Respublikasida Davlat tilini o‘rganish uchun barcha fuqarolarga shart-sharoit hamda uning hududida yashovchi

millatlar va elatlarning tillariga izzat-hurmat bilan munosabatda bo'lish ta'minlanadi, bu tillarni rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratiladi. Fuqarolarga davlat tilini o'qitish bepul amalga oshiriladi.

5-modda. O'zbekiston Respublikasida davlat tilida faoliyat ko'rsatadigan, milliy guruhlar zich yashaydigan joylarda esa — ularning tillarida faoliyat ko'rsatadigan maktabgacha tarbiya, bolalar muassasalarini tashkil etish ta'minlanadi.

6-modda. O'zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslarga ta'lim olish tilini erkin tanlash huquqi beriladi. O'zbekiston Respublikasi davlat tilida, shuningdek boshqa tillarda ham umumiy, hunar-texnika, o'rta maxsus va oliy ma'lumot olishni ta'minlaydi.

7-modda. Davlat tili rasmiy amal qiladigan doiralarda o'zbek adabiy tilining amaldagi ilmiy qoidalar va normalariga rioya etiladi. Davlat o'zbek tilining boyitilishi va takomillashtirilishini ta'minlaydi, shu jumladan unga hamma e'tibor qilgan ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy-siyosiy atamalarni joriy etish hisobiga ta'minlaydi. Yangi ilmiy asoslangan atamalar jamoatchilik muhokamasidan keyin va Oliy Majlisga tegishli qo'mitasining roziligi bilan o'zbek tiliga joriy etiladi.

8-modda. O'zbekiston Respublikasining qonunlari, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining boshqa hujjatlari davlat tilida qabul qilinadi va e'lon etiladi. Bu hujjatlarning tarjimalari boshqa tillarda ham e'lon qilinadi. Mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining hujjatlari Davlat tilida qabul qilinadi va e'lon etiladi. Muayyan millat vakillari zich yashaydigan joylarda mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining hujjatlari respublika davlat tilida hamda mazkur millat tilida qabul qilinadi va e'lon etiladi.

9-modda. Davlat hokimiyati va boshqaruv organlarida ish davlat tilida yuritiladi va zaruriyatga qarab boshqa tillarga tarjima qilinishi ta'minlanadi. O'zbekistonda o'tkaziladigan xalqaro anjumanlarda davlat tili shuningdek, qatnashchilarning o'zlari tanlagan tillar anjumanning ish tili hisoblanadi.

10-modda. Korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalarida ish yuritish, hisob-kitob, statistika va moliya hujjatlari davlat tilida yuritiladi, ishlovchilarning ko'pchiligi o'zbek tilini bilmaydigan jamoalarda davlat tili bilan bir qatorda boshqa tillarda ham amalga oshirilishi mumkin.

11-modda. Sudlov ishlarini yuritish davlat tilida yoki o'sha joydagi ko'pchilik aholi tilida olib boriladi. Ishda ishtirok etayotgan, sud ishlari yuritilayotgan tilni bilmaydigan shaxslarga tarjimon orqali ishga oid

materiallar bilan tanishish, sud jarayonida ishtirok etish huquqi hamda sudda ona tilida soʻzlash huquqi ta'minlanadi. Korxonalar, tashkilotlar va muassasalar oʻrtasidagi xoʻjalik nizolarini koʻrib chiqish va hal qilishda davlat tili qoʻllaniladi. Xoʻjalik nizolari taraflarning roziligi bilan boshqa tilda ham koʻrib chiqilishi mumkin.

12-modda. Oʻzbekiston respublikasida notarial harakatlar davlat tilida amalga oshiriladi. Fuqarolarning talabiga koʻra rasmiylashtirilgan hujjat matni davlat notariusi yoki notarial harakatni bajarayotgan shaxs tomonidan rus tilida yoki imkoniyat boʻlgan taqdirda — boshqa maqbul tilda beriladi.

13-modda. Fuqarolik holatini qayd etuvchi hujjatlar, shaxsning kim ekanligini va uning huquqlarini tasdiqlovchi hujjatlar davlat tilida rasmiylashtiriladi, zaruriyatga qarab boshqa tilda tarjimai takrorlanishi mumkin.

14-modda. Oʻzbekiston respublikasi hududida yashovchi shaxslarga davlat tashkilotlar va muassasalariga, jamoat birlashmalariga arizalar, takliflar, shikoyatlar bilan davlat tilida va boshqa tillarda murojaat qilish huquqi ta'minlanadi.

15-modda. Oʻzbekiston respublikasida yashovchi shaxslar, oʻz millatidan qatʼiy nazar, oʻz ismini, otasining ismi va familiyasini milliy-tarixiy anʼanalarga muvofiq yozish huquqiga egadirlar.

16-modda. Televideniye va radio eshittirishlari davlat tilida, shuningdek, boshqa tillarda olib boriladi.

17-modda. Noshirlik faoliyati davlat tilida, ehtiyojlarni hisobga olgan holda esa, boshqa tillarda ham amalga oshiriladi.

18-modda. Pochta-telegraf joʻnatmalari davlat tilida yoki fuqarolarning xohishiga koʻra boshqa tilda amalga oshiriladi.

19-modda. Muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalari muhrlari, tamgʻalari, ish qogʻozlarining matnlari davlat tilida boʻladi. Oʻzbekiston respublikasi hududida joylashgan xalqaro tashkilotlar va muassasalar, qoʻshma korxonalarning, shuningdek, milliy madaniy jamiyatlar va markazlarning muhrlari, tamgʻalari, ish qogʻozlari matnlarining tarjimai davlat tilida takrorlanadi.

20-modda. Lavhalar, eʼlonlar, narxnomalar va boshqa koʻrgazmali hamda ogʻzaki axborot matnlari davlat tilida rasmiylashtiriladi va eʼlon qilinadi hamda boshqa tillarda tarjimai berilishi mumkin.

21-modda. Korxonalarda ishlab chiqariladigan mahsulot davlat tilidagi va boshqa tillardagi yorliqlar, yoʻriqnomalar, etiketkalar bilan ta'minlanadi.

22-modda. Respublikaning ma'muriy-hududiy birliklari, maydonlari, ko'chalar va geografik ob'yektlarining nomlari davlat tilida aks ettiriladi.

23-modda. O'zbekiston respublikasi xalqaro shartnomasi matnlari, agar shartnomaning o'zida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, davlat tilida va ahdlashuvchi tomonning (tomonlarning) tilida yoziladi.

24-modda. O'zbekiston respublikasida davlat tiliga yoki boshqa tillarga mensimay yoki xusumat bilan qarash taqiqlanadi. Fuqarolarning o'zaro muomala, tarbiya va ta'lim olish tilini erkin tanlash huquqini amalga oshirishga to'sqinlik qiluvchi shaxslar qonun hujjatlariga muvofiq javobgar bo'ladilar.

Toshkent shahri, 1995-yil 21-dekabr.

Topshiriq: Berilgan matnni o'zbek tiliga tarjima qiling.

Что такое дружба?

Когда учишься в школе, кажется, что взрослая жизнь будет в каком-то другом мире. От настоящего не останется ничего. А на самом деле всё иначе. Друзья молодости оказываются самыми верными. Круг знакомых увеличился, но настоящие друзья - старые.

Молодость - это время сближения. Об этом нужно помнить и друзей надо беречь, потому что настоящая дружба очень помогает и в горе и в радости. В радости ведь тоже нужна помощь. Неразделённая радость - не радость. А когда наступит пора несчастий, пора утрат, тоже нельзя быть одному. Горе человеку, если он один. Поэтому берегите молодость до глубокой старости.

Dunyo tillari. Til va nutq

Kishilar hamma vaqt bir-birlari bilan muomalada bo'ladilar. Til vositasida o'z fikrlarini, his-tuyg'ularini ifodalaydilar. Til kishilarning bir-birlarini tushunishlariga, yashash uchun vositalar topishda birlashishlariga, ishlab chiqarishni tashkil qilish, tabiat kuchlari bilan kurashishga yordam bergan.

Til- aloqa quroli, u vosita. Nutq esa ana shu aloqa jarayonini amalga oshirish uchun xizmat qiladi. Tilning umri uni yaratgan xalqning umridan uzoq bo'ladi. Nutqning umri esa qisqadir. Tilning xizmat doirasi juda keng, hajmi o'lchovsiz bo'ladi. Nutq esa aniq hajmli, shaklli bo'ladi.

Nutq yakka shaxs (monolog), ikki shaxs (dialog) yoki ko'p shaxs (polilog) o'rtasida bo'lishi mumkin. Nutq yozma va og'zaki bo'ladi.

Til kishilarning birgalashib mehnat qilishlarida, boshqa kishilar bilan aloqada bo'lish zaruriyatidan paydo bo'lgan. Ibtidoiy jamoa tuzumi boshlarida paydo bo'lgan til uzoq davrlar o'tishi bilan o'zgarib, boyib borgan. Til rivoji kishilarning turli - tuman tajribalarining takomillashiga, bu tajribalarning avloddan-avlodga o'tishiga imkon bergan. Natijada fan, madaniyat, texnika taraqqiy qilgan, ya'ni kishilik jamiyati rivojlangan. Tilning rivojlanishi jamiyat rivojlanishi bilan bevosita bog'liq bo'lib, ijtimoiy hayotda ro'y bergan o'zgarishlar tilda aks etadi. Bu o'zgarishlar hammadan ko'proq tilning **lug'at boyligida** o'z ifodasini topadi. Yangi narsa-buyum va tushunchalarning keng iste'moldan chiqib ketishi hammadan avval tilning **lug'at boyligida** o'zgarish bo'lishiga olib keadi.

BMTning ma'lumotlariga ko'ra, 1999-yilda yer yuzi aholisi 6 mlrd.ga yetdi. Dunyodagi xalqlar 2976 xil tilda gaplashadi. Shundan 200 tilning har birida 1 mln.dan ortiq, 70 tilning har birida 5 mln.dan ziyod, faqat 13 tilning har birida 50 mln.dan ortiq kishi so'zlashadi. Qolganlarning har birida esa 1mln.dan ortiq kishi gaplashadi.

Kavkaz tog'larining bag'rida joylashgan Dog'istonda 1mln.dan ortiq xalq bo'lib, ular 40ga yaqin tilda so'zlashadi.

Dunyodagi tillar kelib chiqishi lug'aviy va grammatik jihatdan yaqinligiga qarab bir necha **til oilalariga** bo'linadi. Yer yuzida 20ga yaqin til oilasi bor.

Til oilalari o'z navbatida **til turkumlariga** bo'linadi: tillarning **hind-yevropa oilasi** quyidagi til turkumlarini o'z ichiga oladi:

- 1.Hind turkumi (90 tirik til, 3 o'lik til).
- 2.Eron turkumi (11 tirik til, 10 o'lik til).
- 3.Slavyan turkumi (11 tirik til, 4 o'lik til).
- 4.Boltiq turkumi (litva, latish, latgal va prus tili).
- 5.German turkumi (lat, shvet,norveg, island, ingliz, golland, nemis, yangi yahudiy tili).
- 6.Roman turkumi (fransuz, provansal, italyan, ispan, portugaliya, rumin moldavan tillari,o'lik lotin tili).
- 7.Kelt turkumi (irland, shotland, breton, uels).
- 8.Grek tili.
- 9.Alban tili.
- 10.Arman tili.
- 11.Anatoliy turkumi (o'lik).
- 12.Tohar turkumi (o'lik).

Ma'lum tillarning paydo bo'lishi uchun manba bo'lib, o'zi aloqa vositasi sifatida ishlatilmaydigan bo'lib qolgan til **asos til (bobo til)** deb yuritiladi.

Bu odatda mana bunday ro'y bergan. Bir tilda gaplashadigan xalq qandaydir tarixiy sabablar bilan qabilalarga bo'linib, turli tomonlarga tarqalgan va bu qabilalarning tili o'z taraqqiyotida davom eta bergan. Chunki til hamma vaqt rivojanib turadi. Ammo bu kabilarning turmush sharoitlari har xil bo'lgan. Demak, ularning tillari ham turli yo'llar bilan rivojanib brogan. Oradan ma'lum davr o'tishi bilan bir vaqtlar bir xalqdan paydo bo'lgan qabilalar tilidan o'zgarishlar ro'y berib, bir qabila kishilari boshqa bir qabila kishilarining tilini yaxshi tushunmaydigan bo'lib qolgan.

Shunday qilib, bir vaqtlar umumiy bo'lgan til qabilalarining yangi paydo bo'lgan tillariga nisbatan **asos til** hisoblanadi.

Xalqlar hozir gaplashadigan tillar **tirik tillar** hisoblanadi: ukrain, ozarbayjon, qirg'iz tili va boshqalar. Bizga yodgorliklari yetib kelgan, ammo yer yuzida yashayotgan xalqlarning hech biri hozir muomolada ishlatmaydigan til **o'lik til** deb yuritiladi: lotin, qadimgi hind yoki sanskrit tili, qadimgi slavyan tili, qadimgi xorazmiy tili va boshqalar.

Lotin tili ko'p asrlar davomida tirik til bo'lgan: antik davrda rimliklar va Rim imperiyasidagi ko'p xalqlar lotin tilida gaplashganlar. Bu tilda hozir ham o'rta va oliy tibbiyot o'quv yurtlarida xabardor qilinadi.

O'lik til hisoblanadigan qadimgi xorazmiy tili va yozuvi eroniy tillarning sharqiy turkumiga mansub bo'lib, qadimiy Xorazm aholisi shu tilda gaplashgan. Qadimgi xorazmiy tili XI asrlarga kelib iste'moldan qolgan va o'lik tilga aylangan.

O'zbek tili oltoy tillar oilasining turkiy tillar turkumiga kiradi. Dunyoda 24 xil turkiy til bor: o'zbek, turkman, qirg'iz, qozoq, ozarbayjon, chechen, tatar, boshqird, qoraqalpoq, uyg'ur, yoqut, qorachoy, balkar, tuva, turk, kurd, xakas, gagauz, shor, qoraim, qumiq, no'g'oy, oyrot, karagas.

O'zbek tili XI asrdan boshlab mustaqil til sifatida shakllana boshladi va XIII asrda eski o'zbek adabiy tili shakllanib bo'ldi (u vaqtda qadimgi turkiy til deb yuritilgan). O'zbek adabiy tilining rivojida Alisher Navoiyning xizmati juda katta: u o'zbek tilida ajoyib asarlar yaratdi, til masalalariga bag'ishlangan "Muhokamat- ul-lug'atayn" nomli asar yozdi.

XI asrgacha ajdodlarimiz qadimgi turk tilida so'zlashganlar. Bu tilning yodgorliklari: O'rxun-Enasoy yodgorliklari (VI – VII asrlar) Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu-lug'otit-turk" ("Turk tillari devoni), Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" ("Saodatga yo'lovchi bilim").

O'zbek va tojik xalqlari asrlar davomida bir hududda yashab, bir xil tarixiy sharoitda hayot kechirganlar. Bu xalqlarning tillari bir-birlarini boyitgan: tojik tilidan o'zbek tiliga *barg, korxona, chamadon, dastro* 'mol kabi so'zlar o'tgan. O'zbek tilidan tojik tiliga *qaymoq, qayroq, qanor, yurt* kabi so'zlar o'tgan. Lekin bu tillarning fonetikasi va grammatikasi bir-biriga o'xshamaydi, chunki tojik tili hind-yevropa oilasining eron tillar turkumiga kiradi.

Topshiriq: Berilgan matnni o'zbek tiliga tarjima qiling va gaplarni o'z o'rniga qo'yning.

Дружба

Где есть дружба там самое тяжелое становится легким. Прочность дружбы познается в беде. У каждого человека должен быть хотя бы один преданный друг.

Дружба часто проверяется временем и расстоянием. Мы часто заблуждаемся думая, что у нас много друзей. Настоящий друг может помочь не только делом, но и словом. Когда друзья вместе, любая работа им по плечу. Дружба - это самые светлые отношения между людьми. В дружбе проявляются такие качества человека, как преданность, честность, открытость и верность.

O'zbek adabiy tili va shevalari

Umumxalq tili ma'lum bir xalqning so'zlashuv tilidir. Uni xalq sekinlik bilan yaratib, boyitib boradi. Adabiy til esa umumxalq tilining yozuvchilar, shoirlar, ziyolilar tomonidan qayta ishlangan, me'yorga solingan, hamma uchun umumiy bo'lgan, umumxalq yoki umummillat tilining yuqori, sayqallashtirilgan shaklidir. Davlat muassasalarida, madaniyat sohalarida, matbuotda, dars o'tishda adabiy tildan foydalaniladi.

Umumxalq tilini xalq yaratadi. Adabiy tilni ziyolilar yaratadi. Lekin adabiy til xalq tili tarkibida bo'ladi. Umumxalq tilining adabiy til shakliga ko'tarilishi uchun quyidagi shartlar mavjud:

1. Adabiy til yozuv bilan ta'minlangan bo'lishi kerak;
2. Mutaxassislar tomonidan qayta ishlangan bo'lishi kerak;
3. Ma'lum qonun - qoidalarga bo'ysunishi kerak;

Umumxalq o'zbek tilining tarkibi bir xil emas. Unda doimiy o'zaro ta'sir etib turadigan adabiy til va adabiy bo'lmagan qatlam (sheva, vulgarizm, jargonizm) bor.

Yozuvchilar, olimlar, jamoat arboblari tilga ishlov beradigan, uni silliqashtiradigan ustalardir. Adabiy tilda nutq tovushlarini talaffuz qilish, so'z ishlatish, grammatik shakllardan foydalanish ma'lum qoidalar va me'yorlar asosida bo'ladi.

Adabiy til ma'lum me'yorga keltiriganligi bilan ajralib turadi. Me'yorlik – ma'lum me'yor bo'lishi – adabiy tilining muhim belgisidir. Bu me'yorlar adabiy tilning turli tomonlarini: yozma va og'zaki shaklini, nutq tovushlarining talaffuzini, so'zlarini, so'z yasashini, grammatikani qamrab oladi. Adabiy til me'yori til darsliklarida, tilga oid qo'llanmalarda, shuningdek turli lug'atlarda ko'rsatiladi.

Xalq tilidagi nutq tovushlari, so'zlar va grammatik shakllarning ma'lum bir me'yorga keltirilishi adabiy til hisoblanadi.

Adabiy til o'zaki va yozma shaklda bo'ladi. Davlat idoralarida radio va televideniya, o'quv yurtlarida, gazeta va jurnallarda, madaniy muassasalarida adabiy tilda ish yuritiladi. Adabiy til me'yorlarini bilish va ulardan foydalana olish har bir madaniy kishi uchun zarurdir.

Sheva ma'lum bir joyda istiqomat qiladigan kishilarning o'zaro aloqada bo'lishlari uchun xizmat qiladi. Sheva adabiy tildan fonetik, leksik va grammatik jihatdan ozmi-ko'pmi farq qiladi.

Xalq shevalarining faqat og'zaki shakli mavjud.

Bir-biriga yaqin bo'lgan shevalar yig'indisi **lahja** deb yuritiladi (**dialekt** deganda sheva va lahja tushunchalari birgalikda anglashadi).

O'zbek tili tarkibida uchta lahja bor:

1. **Qarluq lahjasi** (janubiy-sharqiy guruh).

2. **Qipchoq lahjasi** (janubiy-g'arbiy guruh).

3. **O'g'uz lahjasi** (shimoliy-g'arbiy guruh).

Qarluq lahjasi asosan shahar shevalarini o'z ichiga oladi (Toshkent, Andijon, Farg'ona, Buxoro). Bu shevalarning muhim fonetik va morfologik belgilari quyidagilar:

1) so'z oxiridagi **k** tovushi **y** tarzida aytiladi: *elak*– *elay*, *terak*– *teray* kabi.

2) o'lashish yuz beradi: *aka* – *oka*, *Akram* – *Akrom*.

3) qaratqich va tushum kelishigi **-ni** tarzida: *ukamni* *daftari*.

Qipchoq lahjasi shevalari O'zbekistonning hamma viloyatlarida mavjud, ular asosan qishloqlarda tarqalgan. Belgilari quyidagilar:

1) **y** o'rnida **j** ishlatiladi: *yo'l* – *jo'l*, *yo'q* – *jo'q*,

2) g oʻrnida v ishlatiladi: *tog* – *tov*, *sog* – *sov*

3) k, g tushuriladi: *eti(k)*, *sari(q)*.

Oʻgʻuz lahjasi Janubiy Xorazmdagi bir qancha shevalarni oʻz ichiga oladi. Belgilari:

1) unlilar qisqa va choʻziq aytiladi: *at* (hayvon), *aad* (ism).

2) t tovushi d, k tovushi g tarzida aytiladi: *tog* – *dog*, *keldi* – *galdi*.

Hozirgi oʻzbek adabiy tili uchun qarluq lahjasiga kiradigan Fargʻona – Toshkent shevalari asos qilib olingan.

Shevalarning oʻziga xos xususiyatlari adabiy tilning taʼsiri bilan asta-sekin yoʻqolib boradi.

Topshiriqlar

1-Topshiriq: Sheʼrni ifodali oʻqing va shevaga oid soʻzlarni toping.

Salomlashish odobi

Salomlashish odobin,
Esingda tut har doim.
Ertalabki salomni,
Bajo qilgin muloyim.
Ertalabki salomdan,
Yangi kun boshlanajak.
Qabul qilgan kalomdan,
Gʻuborlar tashlanajak.

2-Topshiriq: Qarindosh - urugʻchilikka doir soʻzlar lugʻatini daftaringizga yozing va yod oling.

Leksikologiya.

Soʻz maʼnolari va ularning ifodalanishi

Biz oʻz fikrimizni gap bilan ifodalaymiz. Gap soʻzlardan tuziladi. Soʻz tilning qurilish materialidir, shuning uchun soʻzni bilmay turib tilni bilish mumkin emas. Tildagi soʻzlarning barchasi tilning lugʻat boyligini, leksikasini tashkil qiladi.

Leksika soʻzi yunoncha *“lexikos”*- soʻzidan olingan boʻlib, *soʻz* degan maʼnoni bildiradi. **Leksikologiya** soʻzi esa *lexis* - *soʻz*, *logos* - *fan*, *taʼlimot* – degan maʼnolarni bildiradi. Demak, leksikologiya soʻz haqidagi taʼlimot, fan ekan.

Soʻzning ikki xil maʼnosi, yaʼni lugʻaviy maʼnosi hamda grammatik maʼnosi boʻladi. Soʻzning borlikdagi narsa, belgi, harakat kabilar haqidagi maʼlumoti **lugʻaviy maʼno** deyiladi. Lugʻaviy maʼno ustiga qoʻshilib, soʻzning shakliy qismi orqali ifodalangan va uning maʼlum turkumga mansubligini, gapda qanday vazifa bajarishini koʻrsatuvchi maʼno soʻzning **grammatik maʼnosi** hisoblanadi. Masalan:

Misollar	lugʻaviy maʼnosi	grammatik maʼnosi
Daftarim bor.	oʻquv quroli	ot, birlikda bosh kelishik, ega
Oq paxtalar ochildi.	belgi, rangi	sifat, oddiy daraja, aniqllovchi
Sayrga bordik.	harakat	feʼl, 1-shaxs, koʻplik, yaqin oʻtgan zamon feʼli, kesim

Soʻzning lugʻaviy maʼnoga qoʻshimcha tarzda ifodalaydigan salbiy yoki ijobiy boʻyoqlari **hissiy-taʼsiriy boʻyoqlari** deyiladi. Bu boʻyoqlar har bir soʻzda boʻlavermaydi: *novcha* (boʻyoqsiz) – *naynov* (salbiy boʻyoq).

Soʻzning maʼlum uslubga mansubligini koʻrsatuvchi belgi **uslubiy belgi** deb ataladi (uslublar haqida keyingi maʼruzlarda soʻz yuritamiz): *ozod* (uslubiy betaraf) – *hur* (badiiy uslub). Mustaqil soʻzlar ham lugʻaviy, ham grammatik maʼnolarga ega, yordamchi soʻzlar esa faqat grammatik maʼnoga ega boʻladi. Soʻzning lugʻaviy maʼnosi leksikologiyada, grammatik maʼno esa grammatikada oʻrganiladi.

Ayrim soʻzlar koʻp maʼnoni, baʼzi soʻzlar esa bir maʼnoni bildiradi. Bir necha maʼnoni bildiradigan soʻzlar **koʻp maʼnoli (polisemantik)** soʻzlar deyiladi: *toshyoʻl*, *toshyurak*. Bunda *tosh* soʻzi koʻp maʼnoli soʻzdir. Polisemiya (koʻp maʼnoli) tildagi deyarli barcha turkum soʻzlarga xosdir. Koʻp maʼnoli soʻzlar qancha maʼnoga ega boʻlmasin, bu maʼnolar oʻzaro bogʻlangan boʻladi. Shu xususiyat koʻp maʼnoli soʻzni omonimlardan farqlaydi. Omonimlar boshqa-boshqa soʻzlar boʻlgani uchun ularning maʼnolari oʻrtasida bogʻlanish boʻlmaydi. Koʻp maʼnoli soʻzlar oʻrtasida aloqa uzilsa, omonim vujudga keladi: **kun** – *quyosh*, **kun** – *sutkaning yorugʻ qismi*.

Birgina maʼnoni bildiradigan soʻzlar **bir maʼnoli (monosemantik)** soʻzlar deyiladi. *Qush*, *chumchuq* kabilar bir maʼnoli soʻzlardir.

Yasovchi affikslarning ko‘p ma‘noligi sababli yasama so‘z ko‘p ma‘noga ega bo‘lishi ham mumkin: **Yog‘li** qo‘lini sochiqqa artdi. **Yog‘li** palov.

Topshiriqlar

1-Topshiriq: O‘zbek xalq maqollarini ko‘chirib oling, o‘z ona tilingizdagi muqobilini toping.

Aqldan ortiq boylik yo‘q.

Aytilgan so‘z - otilgan o‘q.

Botirning mushti ham yarog‘.

Bilsang gapir, bilmasang eshit.

O‘z yurti - o‘lan to‘shaging.

Ona yurti omon bo‘lsa,
Rangi ro‘ying somon bo‘lmas.

O‘zga yurtida shoh bo‘lguncha,
O‘z yurtida gado bo‘l.

2-Topshiriq: O‘qing. So‘z ma‘nolariga va ma‘no ko‘chishiga e‘tibor bering.

Bog‘imiz bog‘day bo‘ldi
Tol ekdik, terak ekdik,
Hammasi kerak, ekdik.
Olcha, gilos, olxo‘ri,
Olmazor-bog‘ning to‘ri
Nok nashvati-bir tomon-

Ko‘klam: ekmaslik yomon
Shaftoli, shotut, jiyda
O‘z joyin topdi juda.
Bog‘imiz bog‘day bo‘ldi
Ko‘nglimiz tog‘day bo‘ldi.

3-Topshiriq: Xandalarni o‘qing. So‘z ma‘nolarini tushuntiring.
-O‘g‘lingiz yaxshi o‘qiydimi?-deb so‘radi bir ayol qo‘shnisidan.
-Ha,- javob berdi qo‘shnisi.- U hamma fanlarni yanada chuqur o‘rganish uchun bir sinfda 2 yildan o‘qityapti.

O'qituvchi:- Erkin, o'quvchilarning maktabda ko'pincha aytadigan so'zlari qaysi?

Erkin:- Men bilmayman.

O'qituvchi:- Barakalla, juda to'g'ri topding.

So'zlarining shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari

Ayrim so'zlarning o'z ma'nosi va ko'chma ma'nosi bo'ladi. So'zning gapdan tashqarida ifodalaydigan ma'nosi **bosh (o'z) ma'no** deyiladi. So'zning boshqa so'zlar yordamida aniqlanadigan, izohlanadigan ma'nosi **ko'chma ma'no** deyiladi: **ko'z** – ko'rish a'zosi (o'z ma'no), *ignaning ko'zi* - ko'chma ma'no. Ko'p ma'noli so'zlar ikkalasiga ham ega bo'ladi.

O'zbek tilida ma'no ko'chishning quyidagi usullari mavjud:

1. Metafora – biror predmet shaklining, belgisining, harakatining o'xshash tomonini boshqasiga ko'chirishdir: shartli o'xshashlik – *qush qanoti* (o'z ma'no)- *samalyot qanoti* (ko'chma ma'no). Belgi o'xshashligi – *yengil eshik* (o'z ma'no) – *yengil ta'zim* (ko'chma ma'no). Harakat o'xshashligi – *ipni uzmoq* (o'z ma'no) – *qarzni uzmoq* (ko'chma ma'no).

2. Metonomiya – narsa, belgi va harakatlar o'rtasidagi aloqadorlik asosida ma'no ko'chishdir. Bu aloqadorlik o'rin yoki vaqt jihatidan bo'lishi mumkin. O'rin: *Zal oyoqqa turdi* (odamlar). Vaqt: *Fuzuliyni oldim qo'limga...* (asarlari).

3. Sinekdoxa – shaxs yoki predmetning qismini aytish bilan o'zini tushunish yoki o'zini aytish bilan uning qismini tushunish asosida ma'no ko'chishdir. *Besh qo'l barobar emas. Dunyoda o'zimizdan keyin qoladigan tuyog'imiz...* (A.Qodiriy).

4. Kinoya – so'zlarning aks ma'noda qo'llanishidir. Yozunda bunday ko'chishlarni tushushtirish uchun qo'shtirnoqqa olamiz: *Shunaqa "do'stlar" dan kamroq bo'lgani ma'qul.*

5. Vazifadoshlik asosida ma'no ko'chishi - narsalarning bajaradigan vazifasi o'xshashligi jihatidan ma'no ko'chishidir: *o'q* – yoy *o'qi*; *o'q* – *multiq o'qi* (bular shakl jihatidan emas, balki vazifasi jihatidan o'xshashdir).

Tildagi ayrim so'zlar shakliy jihatdan, ayrimlari ma'no jihatidan, bir xillari esa talaffuzi jihatidan o'xshash bo'ladi. Ayrim so'zlarning

ma'nolari esa bir-biriga qarama-qarshi bo'ladi. Ana shu xususiyatlariga ko'ra so'zlar quyidagi guruhga bo'linadi:

1. Omonimlar – talaffuzi va yozilishi bir xil, ammo ma'nosi har xil bo'lgan so'zlardir: *olma* (meva) - *olma* (harakat), *tut* (daraxt) - *tut* (harakat).

Omonimlar bir xil so'z turkumiga ham, har xil so'z turkumlariga oid bo'lishi mumkin: **ot**– ism (ot turkumi) – **ot** (harakat) fe'l so'z turkumiga oid. Bu yerda ular har xil so'z turkumlariga oiddir. Bir turkum doirasidagi omonimlar qo'shimchalar qabul qilganda ham omonimligini saqlab qolaveradi.

Ko'p ma'noli so'z ma'nolari o'rtasidagi bog'lanish yo'qolishi natijasida omonimlar paydo bo'lishi mumkin: **dam** – *nafas* (o'z ma'no) **dam** – *bosqon* (ko'chma ma'no), **dam** - *hordiq* (ko'chma ma'no), **ko'k** – *rang* (o'z ma'no), **ko'k** – *osmon* (ko'chma ma'no)

2. Sinonimlar – shakli har xil bo'lsa ham, ma'nolari bir – biriga yaqin bo'lgan so'zlardir. Sinonim so'zlar bir xil predmetlarni (*ovqat, osh, taom*), predmetning bir xil belgisini (***ishchan, harakatchan, tirishqoq***), bir xildagi harakatni (***asramoq, saqlamoq***) bildiradi.

Bunday so'zlar ikki yoki undan ortiq so'zdan iborat bo'lgan **sinonimik qatorni** tashkil qiladi. Bu qatordagi ma'nosi betaraf bo'lgan, ko'p qo'llanadigan so'z asosiy so'z **dominanta** (***bosh so'z***) deb ataladi: ***chiroyli, go'zal, ko'hlik***.

Ko'p ma'noli so'zlar ko'chma ma'nosida boshqa so'zlar bilan sinonim bo'lishi mumkin: *o'qishni bitirmoq* – *o'qishni tugatmoq*; *ishni bitirmoq* – *ishni bajarmoq*; *sotib bitirmoq* – *sotib yo'qotmoq*.

Sinonim so'zi grekcha, **sinonimos** (***bir ma'noli***) so'zidan olingan. Sinonim so'zlar nutqning ta'sirli bo'lishiga yordam beradi. Sinonim so'zlar bir xil so'z turkumiga oid bo'ladi: *hayoli, andishali, oriyatli, iboli* (sifat); *yuz, aft, bashara, chehra, turq* (ot); *gapirdi, so'zladi* (fe'l).

Tildagi o'zlashma (boshqa tildan kirgan) so'zlar o'zbekcha so'zlar bilangina emas, balki o'zaro ham sinonim bo'lishi mumkin: *his* (tub)-*sezgi* (yasama), *savol* (tub) – *so'roq* (yasama). Sinonimik qatordagi so'zlar eskirishi mumkin: *odat, rasm, urf, moda, rasm, odat*.

Agar sinonim so'zlar har jihatdan teng kelsa, ular o'zaro farq qilmasa, **leksik dubletlar** deb ataladi: *kosmos* - *fazo*.

Ma'lum gap yoki matn ichidagina o'zaro sinonim bo'lgan so'zlar shartli sinonimlar deyiladi: *Nega kerak endi shu chiroy, shu o't? Shu yoniq yulduzni ko'zga yashirmoq?* (H.O.). Bu misoldagi ***chiroy, o't*** va ***yoniq yulduz*** so'zlari o'zaro shartli sinonimlar hisoblanadi.

3. Antonimlar– qarama-qarshi ma’noli soʻzlardir. Antonimlar soʻzi grekcha *anti* (*zid, qarama - qarshi*) va *onuma* (*nom*) soʻzlaridan tuzilgan.

Antonimik juftlikdagi soʻzlar faqat bir xil soʻz turkumiga oid boʻladi: *yaxshilik – yomonlik* (ot), *uzun –qisqa* (sifat), *koʻp-oz* (ravish), *keldi –ketdi* (feʼl).

Antonimik juft hosil boʻlishi uchun ikkita mustaqil tushuncha maʼno jihatdan oʻzaro qarama - qarshi boʻlishi kerak. Feʼllardagi boʻlishli – boʻlishsizlik xususiyati antonimlikni vujudga keltirmaydi.

Koʻp maʼnoli soʻzlar har bir maʼnosi bilan ayrim-ayrim soʻzlarga antonim boʻlishi mumkin: *qattiq yer –yumshoq yer, qattiq* (xasis) *odam-saxiy odam*. Antonimik juftlar koʻchma maʼno ifodalashi mumkin: *tunu kun* (ravishga koʻchgan), *achchiq –chuchuk* (otga koʻchgan).

Bir sinonimik qatordagi antonim soʻz sinonimik qatordagi barcha soʻzlarga antonim boʻladi: *chiroyli –goʻzal - xushroʻy – koʻhlik, xunuk-badbashara – badburush- taʼviya*.

Qoʻshimchalar ham oʻzaro omonim, sinonim va antonim koʻrinishda boʻlishi mumkin. Omonim qoʻshimchalar: *tepki* (ot)-*kechki* (sifat). Sinonim qoʻshimchalar *gʻayratli – sergʻayrat*. Antonim qoʻshimchalar: *aqlli– aqlsiz, bemaʼni – bamaʼni*. Antonimlar badiiy adabiyotda **tazod** (badiiy sanʼat usuli) yaratish uchun xizmat qiladi.

4. Paronimlar – aytilishi bir-biriga yaqin, ammo yozilishi va maʼnosi har xil boʻlgan soʻzlardir. Paronimlar koʻpincha bir tovush bilan bir – biridan farq qiladi: *asr –asir, shox –shoh, amr –amir*. **Paronim** soʻzi **para** (juft) va **onuma** (nom) soʻzlaridan tuzilgan.

Paronimlar baʼzan ogʻzaki nutqda, badiiy asarlarda uchraydi. Ular bir soʻz turkumiga ham, turli soʻz turkumlariga ham oid boʻlishi mumkin: *oriq* (sifat)- *ariq* (ot); *zirak* (ot) – *ziyrak* (sifat); *as r*(ot) – *asir* (ot).

Paronimiya adabiy meʼyor boʻyicha talaffuz etmaslikdan yuzaga keladi.

Topshiriqlar

1 – Topshiriq: Quyidagi soʻzlarning omonimlarini keltiring:

Uch, tut, olma, dam, ot, til, tul, qoʻy, boy, mol, yer, qir, un, es, toʻy, oʻt, yon.

2–Topshiriq: Quyidagi soʻzlarning sinonimlarini keltiring va dominantani aniqlang: Ulkan, tor, yaxshi, mazali, hayoli, aft, urf, faʼzo, tirishqoq, ovqat.

3–Topshiriq: Quyidagi soʻzlarning antonimlarini keltiring, leksik va affiksallik turlarini ajrating:

Qisqa, keldi, yumshoq, xunuk, achchiq, past, aqlli, sergʻayrat, kech, yosh, semiz, badavlat, sabrli, och.

4–Topshiriq: Quyidagi soʻzlarning paronimlarini toping:

Zirak, tilak, asr, shox, loy, baxt, tez, soʻz, adabiy, toʻngʻiz, och.

Leksikografiya. Lugʻat va uning turlari

Leksika soʻzi yunoncha “**leksis**” soʻzidan olingan boʻlib “**soʻz**” degan maʼnoni bildiradi.

Leksikologiya soʻzi esa **leksis** - **soʻz**, **logos** – **fan**, **taʼlimot** degan maʼnolarni bildiradi. Demak, leksikologiya soʻz haqidagi taʼlimot, fan ekan.

Tildagi jamiki soʻzlar tarixi, izohi, imlosi kabi muhim masalalar bilan lugʻatshunoslik shugʻullanadi. Mukammal tuzilgan lugʻat va soʻzliklar u yoki bu tilning boyligini oʻzida toʻplaydi. Lugʻatlar dastlab ikki guruhga boʻlinadi:

1) Qomusiy lugʻatlar

2) Lingvistik (tilshunoslik) lugʻatlar

Qomusiy lugʻatlar ilmiy, siyosiy, adabiy hamda ishlab chiqarishga xos tushunchalar, borliqdagi predmetlar, hodisalar haqida maʼlumot beriladi. “Oʻzbek milliy ensiklopediyasi”, “Salomatlik ensiklopediyasi”, “U kim, bu nima?” kabi lugʻatlar shular jumlasidandir.

Lingvistik lugʻatlar bir tilli va koʻp tilli boʻladi. Bularga imlo, chappa (ters) lugʻat, orfoepik lugʻat, morfem lugʻat, oʻzlashma soʻzlar lugʻati, frazeologik lugʻat, terminologik lugʻat, izohli lugʻatlar, tarjima lugʻatlari kiradi. 1981- yilda yaratilgan “Oʻzbek tilining izohli lugʻati” ikki jildidan iboratdir. Bu lugʻatda soʻzlarning oʻz va koʻchma maʼnolari haqida toʻla maʼlumot beriladi.

Tildagi barcha soʻzlar, ularning tarixi, izohi, imlosi kabi masalalar **lugʻatshunoslik (leksikografiya)**da oʻrganiladi. Lugʻatlar ilmiy maqsadlarda tuziladi. Lugʻatlarning, dastavval, ensiklopedik va lingvistik turi farqlanadi.

Ensiklopedik (qomusiy) lugʻatlar ijtimoiy turmushning barcha sohasiga oid soʻzlarni qamrab oladi. Ensiklopedik lugʻatlarda soʻzlar,

birikmalar, ma'lum bir voqea - hodisalar izohlanadi. Lingvistik lug'atlarda esa faqat so'zlar beriladi.

Lug'atlar qo'llanish doirasiga ko'ra ikki xil bo'ladi: **umumiy lug'atlar** va **maxsus lug'atlar**.

Umumiy lug'atlar barchaga mo'ljallangan bo'lib, ulardan turli soha vakillari foydalanishi mumkin. Masalan: "Imlo lug'ati", "Izohli lug'at", "Ruscha-o'zbekcha lug'at".

Maxsus lug'atlar esa ma'lum bir soha vakillari uchun mo'ljallangan bo'ladi: "Sinonimlar lug'ati", "Matematik terminlar lug'ati".

So'zligining bir til yoki bir necha tildan iborat bo'lishiga ko'ra tarjima lug'atlari va bir lug'atlar farqlanadi.

I. Tarjima lug'atlarida bir tilning lug'aviy birligiga boshqa tildagi mos birlik beriladi. Masalan, "O'zbekcha – ruscha lug'at".

II. Bir tilli lug'atlar (o'z til lug'atlari)ning so'zligi bir tilda bo'ladi. Bir tilli lug'atlarning quyidagi turlari bor.

1. Izohli lug'atda lug'aviy birliklarning (so'z yoki iboralarning) ma'nosi izohlanadi. Lug'aviy birlik ko'p ma'noli bo'lsa, uning barcha ma'nolari beriladi va izohlanadi. "O'zbek tilining izohli lug'ati" 1981 yilda 2 jild holida nashr etilgan bo'lib, oltmish besh mingga yaqin so'z izohlangan.

2. Imlo lug'ati so'zlarning imlo qoidalariga binoan qanday yozilishini qayd etadi. Imlo lug'ati (orfografik lug'at) so'zlarning to'g'ri yozilishini ko'rsatadi. Katta hajmli imlo lug'ati 1976 yilda nashr etilgan, unda 65 ming so'zning to'g'ri yozilishi qayd qilingan. O'quvchilar uchun chiqarilgan maxsus imlo lug'atida 17 ming so'zning to'g'ri yozilishi berilgan.

3. Orfoepik lug'atda so'zlarning adabiy talaffuzi qayd etiladi.

4. Morfem lug'atda so'zlarning morfem tuzilishi, ma'noli qismlari beriladi. Ular lingvistik maqsadlarda tuziladi.

5. Chastotali lug'at so'zlarning qo'llanish miqdori va foizi haqida ma'lumot beradi.

6. Ters (chappa, teskari) lug'atda so'zlar qaysi harf bilan tugashiga qarab joylashtiriladi.

7. O'zlashma so'zlar iug'atida boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar izohlanadi.

8. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'atida frazeologik birliklar (iboralar) izohlanadi. Sh. Rahmatullayevning "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" 1978 yilda tuzilgan.

9. Sinonimlar lug'atida sinonimlar izohlanadi

10. Omonimlar lugʻatida omonimlar izohlanadi.

11. Antonimlar lugʻatida antonimlar qarama-qarshi ma'noli soʻzlar beriladi.

12. Dialektal lugʻatda oʻzbek tilining dialekt va shevalariga xos boʻlgan soʻzlar qayd etiladi.

13. Terminologik lugʻatda terminlar izohlanadi.

14. Etimologik lugʻatda soʻzlarning kelib chiqishi, shakllanish tarixi yoritiladi. «Oʻzbek tilining etimologik lugʻati» 2000 yilda prof. Sh. Rahmatullayev tomonidan yaratildi.

Topshiriqlar

1-topshiriq: Lugʻatdan [*feʼl + yasovchi qoʻshimcha*] qolipli hosilalari boʻlgan soʻzlardan 10-15tasini topib, daftaringizga koʻchiring va namunadagidek izohlang. Fe'llarning qaysi soʻz turkumlarini yasash uchun asos boʻlishini aniqlang va fikrlaringizni namunadagidek bayon eting.

Namuna: *qir-gʻich* - feʼldan ot yasalgan; *yugurgan-cha* - feʼldan ravish yasalgan; *maqtan-choq* - feʼldan sifat yasalgan.

2-topshiriq: Lugʻatdan yasaliş asosi tuzilishiga koʻra juft soʻz boʻlgan yasalmalarni topib daftaringizga koʻchiring. Imlosiga eʼtibor qiling.

Namuna: *sihat-salomat-lik* (juft sifatdan ot yasalgan), *baxt-saodatli* (juft otdan sifat yasalgan).

3-topshiriq: Lugʻatdan yasaliş asosi tuzilishiga koʻra takroriy soʻz boʻlgan yasalmalarni topib daftaringizga koʻchiring. Yozilishiga diqqat qiling.

Namuna: *koʻzkoʻz-la-moq* (takroriy otdan feʼl yasalgan). *sharshara* (takroriy taqlid soʻzdan ot yasalgan).

Terminologiya.

Ixtisoslikka oid atamalar ustida ishlash

Terminologiya (*termin* - *atama* va *logos* - *fan, tushuncha*) — leksikaning bir sohasi; muayyan fan, texnika, ishlab chiqarish tarmogʻining, sanʼat, ijtimoiy faoliyat sohasining tegishli tushunchalar tizimi bilan bogʻliq terminlari majmui hamda tilshunoslikning terminlarni oʻrganuvchi sohasidir. Terminologiya tor maʼnoda maʼlum bir sohaga oid

maxsus leksika hisoblanadi. O'z navbatida u umumxalq tilining boyishi uchun xizmat qiladi. Terminologik leksika umumxalq tili leksikasining ajralmas qismi sifatida u bilan birga rivojlanadi, jamiyat va til taraqqiyotidagi barcha jarayonlarni boshdan kechiradi. Ma'lum bir soha yoki fan yuqori darajada taraqqiy etgandagina o'sha tilda maxsus terminologiya vujudga keladi.

Terminologiyaning rivojlanishi, boyish yo'llari har xil: boshqa tillardan so'z olish, yangi so'z yasash, ayrim grammatik kategoriyalarning leksikalashuvi, so'z birikmasining semantik bir butun holga kelib qolishi va boshqa. Bugungi kunda o'zbek terminologiyasining boyishi, asosan, boshqa tillardan so'z olish va ichki so'z yasash hisobiga ro'y bermoqda.

U yoki bu soha terminologik tizimining barqarorligini belgilovchi asosiy omil uning tartibga solinganligi va muntazamligidir.

Terminologiyaning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Umumadabiy tilda sinonimiya, omonimiya va ko'p ma'nolilik tilning boyligi bo'lsa, terminologiyada bular sal'biy hodisa hisoblanadi. Masalan birgina tushunchani ifodalash uchun o'zbek tilida *yarimo'tkazgich—chala o'tkazgich* — *nimo'tkazgich* terminlari qo'llanmoqda. Bu o'z navbatida, o'qish-o'qitish va axborot almashish jarayonini qiyinlashtiradi. Shu sababli ham terminologiyasi ma'lum darajada barqarorlashgan barcha tillarda terminlar doimiy tartibga solib turiladi. Tartibga solish ma'lum terminologik me'yorlar asosida amalga oshiriladi. Terminologiyaning rivojida fan sohalariga oid maxsus lug'atlarni nashr qilib turish ham muhim ahamiyatga ega.

Topshiriqlar

1-topshiriq: So'zlarning qaysi sohaga tegishli ekanligini ajratib ko'rsating:

Landshaft, dizayn, forsaj, kompozitsiya, san'at, atama, urg'u, affiks, davlat, jamiyat, demokratiya, paleolit, feodalizm.

2-topshiriq: Matnni o'qing va arxitektura sohasiga oid so'zlarni lugat tartibida izohlang:

Arxitektura

Arxitektura bu qurilish san'atidir. Binolar, komplekslar, ansambllar, har xil qurilishlar jamiyat, davlat yoki alohida shaxs uchunmi – bularning bari arxitekturadir. Binolarda hayot uchun zarur bo'lgan terriatoriya eganllanadi.

Arxitektura – bu sanʼatning bir turi boʻlib, u uch xususiyatdan iborat: funksional, konstruktiv va estetiklikdir.

Arxitektura haykallari va yodgorliklar – bu koʻrgazma sanʼat asaridir. Bu relief, haykallar, naqsh, freskalar bularning bari katta boylikdir. Ijodning eng yuqori shakli – bu arxitekturada ansambllar yaratishdir.

Arxitektura – bu faqat yakka bir uy emas, balki bu shaharlardir, uning koʻchalari, maydonlari, bogʻlari, alleyalari, koʻpriklari, favvoralar va haykallardir.

3-topshiriq: Ixtisoslikka oid atamalar lugʻatini tuzing.

Namuna: *orfoepiya* - grekcha *orfo* - toʻgʻri, *epos* - nutq maʼnolarini bildiradi;

Leksikografiya - grekcha *lexikos* – soʻz, tushuncha; *grafos*- yozmoq degan maʼnolarni bildiradi.

Soʻz va unung qoʻllanilishi

Oʻzbek tili soʻz boyligi hayot, fan, texnika, sanʼatinig taraqqiyoti bilan bogʻliq holda yildan-yilga boyib bormoqda. Boyish, asosan, ikki manbaga asoslanadi:

1. Oʻzbek tilining ichki imkoniyatlari (ichki manba)- bunda koʻpincha soʻz yasash orqali yangi soʻzlar hosil qilinadi: *sinfdosh*, *limonzor*, *namunali*, *ijarachi*, *vazirlik*, *tinchliksevar*, *guldasta*, *MDX*, *OʻZMU* kabi. Shevalardan soʻz olish ham ichki manba hisoblanadi: *aya*, *bolish*, *hamsoya*.

2. Boshqa tillardan soʻz olish (tashqi manba)- Oʻzbek xalqi qadim zamonlardan buyon boshqa xalqlar bilan aloqada boʻlib kelgan. Bu tilimizda aks etgan. Hozir oʻzbek tilida *manti*, *lagʻmon*, *shiypon* kabi uygʻurcha, *kitob*, *maktab*, *maʼno*, *harakat* kabi arabcha, *bargʻanor*, *korxona* kabi fors – tojikcha soʻzlarni ishlatamiz.

Oʻzbek tili lugʻati rus tili va u orqali boshqa tillardan oʻtgan soʻzlar hisobiga ham boyimoqda: *stol*, *stul*, *ruchka*, *pero*.

Rus tilidan olingan soʻzlar orasida asli kelib chiqishi boshqa tillarga xos soʻzlar ham bor: *buxgalter*, *soldat* (nemischa), *palto*, *triko* (fransuzcha), *klub*, *futbol* (inglizcha), *tomat*, *limon* (ispancha).

Boshqa tillardan oʻtgan soʻzlar **olinma soʻzlar** deyiladi. Oʻzbek tilidan ham boshqa tillarga soʻzlar oʻtgan: *oʻrik*, *anjir*, *somsa*, *oʻtliq* (ruscha: *орюк*, *инжир*, *самса*, *utyug*).

Soʻzlarning qanday qilib chiqqanligiga bagʻishlangan lugʻatlar **etimologik lugʻatlar** deb ataladi: *karandash* – *qora tosh* kabi

Tillimizdagi koʻp soʻzlar hammamiz uchun tushunarli boʻlib, biz ularni nutqimizda tez – tez ishlatib turamiz : *koʻz, qoʻl, yaxshi, men, bir, va, lekin*.

Hammaning nutqida tez – tez qoʻllanadigan soʻzlar **umumxalq ishlatadigan soʻzlar** hisoblanadi. Ularni yana **faol soʻzlar** deyishadi. Bular tilning asosiy soʻz boyligidir.

Soʻzlar ishlatilish doirasiga koʻra soʻzlashuv uslubiga xos soʻzlar, kitobiy soʻzlar, uslubiy betaraf soʻzlar kabi turlarga boʻlinadi: *metro, koʻk, tuzuk* (soʻzlashuv uslubi), *metropoliten, moviy, durust* (kitobiy).

Soʻzlashuv usulubida ham, kitobiy uslubda ham ishlatiladigan soʻzlar uslubiy betaraf soʻzlar hisoblanadi: *suv, bola, togʻ, xat*.

Tilimizdagi ayrim soʻzlar barcha insonlar tomonidan kundalik turmushda ishlatilmasligi mumkin. Hammaning nutqida tez – tez qoʻllanavermaydigan soʻzlar **umumxalq ishlatmaydigan soʻzlar** hisoblanadi. Bularni yana **nofaol soʻzlar** ham deyishadi.

Bu soʻzlarni quyidagi guruhlariga boʻlish mumkin:

1. Atamalar – ilm – fan, texnika, sanʼatga xos soʻzlardir. Bular odatda bir maʼnoni bildiradi: *urgʻu, kesim, undalma* kabi. Atamalar ilmiy nutqda qoʻllanadi.

2. Shevaga xos soʻzlar – maʼlum hududdagina ishlatilib, faqat shu yerda yashovchi kishilarga tushunarli boʻlgan soʻzlardir: *buvi* (adabiycha) – *momo* (xorazmcha), *shu yerda* (adabiy) – *shatta* (fargʻonacha).

Yozuvchilar badiiy asarlarida qahramonlarning qayerlik ekanini, tildagi xususiyatlarni koʻrsatish uchun ularning nutqida baʼzan shevaga xos soʻz va qoʻshimchalarni ham ishlatadilar.

3. Kasb-hunarga oid soʻzlar – maʼlum kasb-hunar egalari ishlatadigan soʻzlardir. Tikuvchilik: *andoza, angishvona, qatim* va b. Yozuvchilar badiiy asarlarida qahramonlarning mehnat faoliyatini koʻrsatish uchun ularning kasb-hunarlariga oid soʻzlardan ham foydalanadilar.

4. Eskirib qolgan soʻzlar – kundalik hayotda ishlatilmaydigan boʻlib qolgan soʻzlardir. Jamiyat toʻxtovsiz rivojlanib boradi. Yillar oʻtishi bilan mehnat qurollari, kiyim –kechak, uy jihozlarining yangi nusxalari paydo boʻladi, eskilarining baʼzilari ishlatilmaydigan boʻlib qoladi, natijada ularni ifodalovchi soʻzlar ham bora-bora juda kam qoʻllaniladi. Eskirgan soʻzlar ikkita guruhga ajratiladi:

1) **Tarixiy soʻzlar** – isteʼmoldan butunlay chiqib ketgan soʻzlardir: *mingboshi, xalfa, moʻndi...*

2) **Arxaik soʻzlar** hozirda mavjud boʻlgan narsa-hodisalarning eskirib qolgan atamalaridir. Bunday soʻzlar isteʼmolani chiqish arafasida turgan, hozirgi tilda sinonimi boʻlgan soʻzlardir: *rayon* (tuman), *ekspress* (tezyurar), *oblast* (viloyat)...

3) **Yangi paydo boʻlgan soʻzlar** – tilda hayot, fan, texnika, sanʼatning rivojlanishi bilan yangi paydo boʻlgan tushunchalarning nomlarini ifodalovchi soʻzlardir: *xokkeychi, limonzor, fermer, teleminora...*

4) **Jargon soʻzlar** – qiziqishlari, mashgʻulotlari umumiy boʻlgan odamlar tomonidan ishlatiladigan soʻzlardir: *soqqa, loy, mullajiring* (pul), *bedana* (toʻpponcha) kabi.

Frazeologiya. Iboralar va tasviriy ifoda

Frazeologiya (yun. **phrasis** — **ifoda, iboralar** va **logos** – **taʼlimot, fan**) tilshunoslikning tilning frazeologik tarkibini (Frazeologizm) uning hozirgi holatida va tarixiy taraqqiyotida tekshiruvchi boʻlimidir.

Ikki va undan ortiq soʻzdan tarkib topgan va yaxlit bir koʻchma maʼno ifodalaydigan til birligi **iboralar (fazeologik birlik)** deyiladi: *oq koʻngil, kapalagi uchib ketdi, ogʻzing qani desa qulogʻini koʻrsatadi* va h.

Iboralar ahamiyati va qoʻllanishi jihatidan, odatda, soʻzga teng keladi.

Iboralar koʻproq soʻzlashuv nutqida va badiiy asarlarda ishlatiladi. Ulardan unumli foydalanish nutqning taʼsirchanligini oshiradi. Til fanining iboralarni oʻrganadigan boʻlimi **fazeologiya** deb ataladi.

Iboralar oʻrtasida ham oʻzaro omonimlik, sinonimlik va antonimlik boʻlishi mumkin. Omonim iboralar: *boshga koʻtarmoq (eʼzozlamoq, avaylamoq) – boshga koʻtarmoq (shovqin – suron koʻtarmoq)*; sinonim iboralar: *tegirmonga tushsa butun chiqadi – suvdanquruq chiqadi*; antonim iboralar: *yerga urmoq- koʻkka koʻtarmoq*.

Frazeologizmlar tuzilishiga koʻra uchta turga boʻlinadi:

1. Frazeologik soʻz (soʻz iboralar);

2. Frazeologik chatishma;

3. Frazeologik qoʻshilma.

1. Frazeologik soʻz (soʻz iboralar) – odatda bir soʻzdan iborat boʻlib, bunda odamlarga qush, hayvon, oʻsimlik va kabilarga qiyosan nisbat beriladi, yaʼni odamlar ularga qiyoslanadi, masalan: *tulki* (odam), *xameleon* (odam), *kungaboqar* (odam), *ilon* (odam).

2. Frazеologik chatishma– soʻz birikmasi tartibida ifodalanadi. Qoʻllanayotgan soʻzning bittasi oʻz maʼnosida, ikkinchisi esa koʻchma maʼnoda ishlatiladi. Masalan: *oq bilak, ichi qora, niyati buzuq, koʻnglitoza*.

3. Frazеologik qoʻshilma – bunda ibora butun bir gap holida qoʻllaniladi, lekin uning leksik oʻz maʼnosidagi bir soʻzga teng keladi. Masalan: *boshi osmonga yetdi – xursand; koʻzi toʻrt boʻldi - uzoq kutdi; oyogʻini qoʻliga olib yugurdi – tez yugurdi; qadamidan oʻt chaqnaydi – dadil odam*.

Topshiriqlar

1-topshiriq: Quydagi matnda iboralar bor-yoʻqligiga eʼtibor bering:

Nega shuncha goʻzal koʻrinar olam?

Nega qarab toʻy mas koʻzlarim?

Nega joʻsh uradi, koʻpiradi qon?

Nega misday qizir yuzlarim?

Nega hayajonda tuygʻular, hislar?

Nega lablarimda kezar tabassum?

Hayot goʻzal, hayot maroqli,

Shuning uchun erka koʻngil shod.

2-topshiriq: Berilgan iboralarni turlarga ajrating:

Oyogʻi olti, qoʻli yetti boʻldi; achchiq gapirdi, burni osmonda, oyogʻi yerdan uzildi, qoʻli kalta, koʻngli boʻsh, kalamush xarakter, yuzi qora, ogʻzing qani desa qulogʻini koʻrsatadi, shap-shap odam, ogʻri koʻngil, tili shirin.

3-topshiriq: Oʻz maʼnosida berilgan ushbu soʻzlar manosiga mos iboralarni keltiring :

Eʼzozlamoq, lapashang, choʻchidi, yuvosh, uddaburon, janjalkash, ayyor odam, bir fikrga kelish

4-topshiriq: Iboralarning oʻzbek tilidagi muqobilini toping va yod oling.

Афоризмы Навои

Высоким званием человек достоин зваться тот,

Кто о народе никогда не ослаблял забот.

Знание и мудрость – украшение человека.

Не могут люди вечно быть живыми,
Но счастлив тот, чьё будут помнит имя.

Кто раз солгал, того уж и потом,
Хот правду скажет, все зовут лжецом.

Кто не воздержан на язык,
Тот уважения не достиг.

Fonetika. Nutq shakllari va ularning rivojlanishi

Fonetika soʻzi **fone** – “**tovush**” degan maʼnoni bildirib, bu boʻlimda tovush tomoni oʻrganiladi

Ogʻzaki shakl odatdagi tovushli soʻzlashuv nutqi boʻlib, bu nutq koʻproq ohang va turli imo - ishoralar bilan aloqadordir. Unda murakkab grammatik qurilmalardan deyarli foydalanilmaydi. Oʻquvchi ogʻzaki nutqda koʻproq sodda gaplarni qoʻllaydi: u oʻz suhbatdoshiga nimanidir koʻrsatishi, mantiqiy urgʻudan foydalanib, maʼlum bir soʻzni alohida taʼkidlashi, nimanidir mimika, koʻz, qoʻl, bosh harakati bilan anglatishi mumkin. Ogʻzaki nutqda fikrni ixcham ifodalash maqsadida toʻliqsiz gaplar keng qoʻllaniladi. Nutqning bu turi bir yoki necha kishi tomonidan amalga oshiriladi va monologik, dialogik shaklda namoyon boʻladi.

Yozma shakl esa harf va soʻzlarning maʼlum qonuniyat asosida oʻzaro birikuvi, tinish belgilari, har xil ajratishlar: abzatslar, paragraflar va gaplarni grammatik jihatdan aniq va tushunarli bayon etish orqali roʻyobga chiqadi. Yozma nutq ham ogʻzaki nutq singari monologik va dialogik shakllarda boʻlishi mumkin.

Yozma nutqni rivojlantirish ogʻzaki nutqqa qaraganda ancha murakkab jarayon sanaladi. Chunki u oʻquvchidan grammatik va mazmun jihatidan toʻgʻri jumla qurishni, har bir soʻzni oʻz oʻrnida toʻgʻri qoʻllashni, fikrni ixcham, izchil, ifodali, uslub jihatidan sodda va ravon ifodalashni, bayon qilingan fikrlar asosida xulosalar chiqarishni talab etadi. Bu nutqning murakkab tabiati yana shundaki, u imlo, tinish belgilari va uslub bilan bogʻliq. Soʻzni toʻgʻri yozish, tinish belgilarini oʻrinli qoʻllash, fikrni uslub talabiga muvofiq bayon qilish oʻquvchidan katta masʼuliyatni talab etadi. Shu sababli nutqning bu turi ancha sekin va murakkab kechadi.

Yozma nutqning oʻziga xos xususiyatlaridan yana biri uni tekshirish, tuzatish, takomillashtirish mumkinligidir. Bu jihatdan u ogʻzaki nutqqa

qaraganda ancha qulay imkoniyatlarga ega. O‘quvchi yozma nutqdagi xato va kamchiliklar ustida ishlaydi, ularni bartaraf etadi, keyingi ishlarida bu xato va kamchiliklarga yo‘l qo‘ymaslikka intiladi.

Topshiriqlar

1-topshiriq: Tez aytishlarning o‘qilishiga ahamiyat bering va og‘zaki nutqda farqlanuvchi tovushlarni aniqlang:

- 1.Qamar qalamni Qahramonga qoldirdi.
- 2.Qarg‘a qaqimchi ekan, chumchuq chaqimchi ekan.
- 3.Baliq, baliqqa baqaloq,
Akulaga chaqaloq.
Qani endi zo‘r bo‘lsang,
Akvariumdan chiqib boq.

Topishmoqlar:

Qavat-qavat qati bor,	Qush emas, qanoti bor,
Hammaga bo‘ladi yor.	Juda zo‘r g‘ayrati bor.
Har qandayin savolga	Lochin unga yetolmaydi,
Javob berishga tayyor.	Tolmas zo‘r qanoti bor.

2-topshiriq: Tez aytishlarni o‘qing va bir nech tovushning ifodalovchi belgilarni ko‘rsating.

- 1.Jamila jiydani joyiga joyladi.
2. Jo‘ja go‘jani cho‘qidi.
3. Anjir tagida zanjir, zanjir yonidaa anjir.

3-topshiriq: Ifodali o‘qib, mazmunini rus tilida so‘zlang

Hayotni o‘tkazsa o‘rganib saboq,
Ustoz ham, shogird ham bo‘mas nunoq.
To‘q‘ish-yigirish ham bilim birladir,
Dunyoni topish ham bilim birladir

Nutq tovushlari.

Unli va undosh tovushlar tasnifi

Nutq tovushlari nutq o‘rganlari orqali hosil bo‘ladi. Nutq jarayonida ishtirok qiladigan o‘rganlarga **nutq o‘rganlari** deyiladi. Ular o‘nta: o‘pka, kekirdak, bo‘q‘iz bo‘shlig‘i, katta va kichik til, paylar, tanglay, tishlar, lablar, og‘iz bo‘shlig‘i, burun bo‘shlig‘i. Nutq o‘rganlarining jami nutq apparatini tashkil qiladi.

Nutq organlari orqali talaffuz qilinadigan tovushlariga nutq tovushlari deyiladi. Ular talaffuziga ko'ra ikki turga bo'linadi: unli tovushlar va undosh tovushlar.

1.Unli tovushlar – og'iz va bo'g'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramay hosil bo'ladigan, tarkibi ovozdan iborat (shovqin deyarli ishtirok etmaydigan) tovushlar. Har bir til o'ziga xos unlilar tizimiga ega. Tildagi unlilar tizimi **vokalizm** (lot. vocalis — unli tovush) deyiladi.

1. Unli tovushlar bir necha jihatdan tasnif etiladi:
2. Tilning gorizantal harakatiga ko'ra
3. Tilning vertikal harakatiga ko'ra
4. Lablarning ishtirokiga ko'ra

Undosh tovushlar – og'iz va bo'g'iz bo'shlig'ida turli to'siqlarga uchrab paydo bo'ladigan, tarkibi faqat shovqindan yoki ovoz va shovqindan iborat tovushlardir. Ularning talaffuzida havo oqimi sirg'alib yoki portlab chiqadi. Bu havo oqimi un paychalarini titratib yoki titratmay o'tadi. Natijada turli jihatdan bir-biridan farqli undosh tovushlar hosil bo'ladi. Dunyodagi har bir til o'ziga xos undoshlar tizimiga ega. Tildagi undoshlar tizimi **konsonantizm** (lot. consonans — undosh tovush) deyiladi.

Undosh tovushlar bir necha jihatdan tasnif qilinadi:

1. Hosil bo'lish o'rniga (nutq a'zolarining ishtirokiga ko'ra;
2. Hosil bo'lish usuliga ko'ra;
3. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra.

Topshiriqlar:

1-topshiriq: Matnni o'qing. O'zingiz yoqtirgan sport haqida so'zlang.

Ushu

Ushu, uni chet elda kunfu deb ataladi. Ikki ming yillik tarixga ega bo'lgan gimnastika hisoblanadi. Ushu mashqlaridagi himoya va hujum usullari: yo'lbars, ayiq, maymun, kiyik, turna, it, kalamush, ilon vaboshqa hayvonlarning himoyalaniish va hujum qilish usullari mukammal o'rganilgan holda tadbiq etilib yuzaga kelgan.

Ushuning asosiy maqsadi juda ham oddiy. U sogʻlom va yaxshi inson boʻlishni, kuchsizlarga yordam berishni, yomon ish qilmaslikni, olijanoblik va insoniylikni targʻib qiladi va tarbiyalaydi.

2-topshiriq: Oʻzbek va rus tillaridagi soʻzlarni oqing va taqqoslang:

Согласный звук «Q» - более глубокий, чем русский «Г».

«Q» скользящий между основанием языка и нёба:

gʻuncha- бутон

gʻor-пещера

gʻalla-зерно

gʻam-горе

gʻazal-газель

gʻoya-идея

Согласный звук «H»- мягко скользящий.

hayot-жизнь

haqiqat-правда

havo- воздух

haykal-монумент

hosil-урожай

baho-оценка

В узбекском языке есть один носовой звук, который в орфографии передается сечением звук букв-«нг».

ong-разум

ming-тысяча

bong-колокол

teng-равный

tong-рассвет

keng-широкий

Согласный звук «J»орфоэпия этого звука мягче чем в русском языке:

jahon-мир

ohongir-имя собств.

jon-душа

jonaJon-родной

Произношение звука «J»в заимствованных словах не изменяется:

abajur-абажур

jurnal-журнал

jargon-жаргон

injener-инженер

Boʻgʻin va uning turlari

Boʻgʻin – bir havo zarbi bilan aytiluvchi tovush yoki tovushlar yigʻindisidir. Boʻgʻin koʻchirish va boʻgʻinga ajratish hodisalarini farqlash lozim. Boʻgʻinga ajratish fonetik hodisa boʻlib, unda soʻz talaffuzidagi havo zarblari asosida ajratiladi. Boʻgʻinning asosini unlit ovush tashkil qiladi. Oʻzbek tilida boʻgʻinning quyidagi shakllari mavjud:

-bir unlidan iborat boʻgʻin: *o-ta, a-na*;

-bir unli va bir undoshdan iborat boʻgʻin: *bo-la, ti-la*;

-ikki undosh va bir unlidan iborat boʻgʻin: *tas-diq, mak-tab*;

-uch undosh va bir unlidan iborat boʻgʻin: *port-lash, gʻisht-ni*;

-toʻrt undosh va bir unlidan iborat boʻgʻin: *trans-port, sport-chi*.

Soʻzning qanday tovush bilan tugashiga koʻra boʻgʻinlarning **ochiq boʻgʻin** va **yopiq boʻgʻin** turlari farqlanadi.

1. Ochiq boʻgʻin - bir unlidan iborat yoki unli bilan tugagan boʻgʻindir: *a-ra-va, mu-o-ma-la, ma-na, Bu-xo-ro*.

2. Yopiq boʻgʻin- undosh bilan tugagan boʻgʻindir: *ach-chiq, is-siq, mak-tab*.

"Boʻgʻin koʻshirish qoidalari" imlo qoidasi boʻlib, tilshunoslikning orfografiya boʻlimida oʻrganiladi. Test sinovlarida boʻgʻin koʻchirish va boʻgʻinga ajratish hodisalarini farqlash lozimligini nazarda tutgan holda biz bu ikki hodisani qiyosan berishni maqsadga muvofiq deb hisobladik.

Quyidagi holatlarda soʻz satrdan satrga koʻchiriladi:

- soʻz boʻgʻinlar asosida koʻchiriladi: *tez-da, sah-ro*;

- yolgʻiz harfdan iborat boʻgʻin keyingi boʻgʻin tarkibida koʻchiriladi: *ota, mat-baa, ona, aka-uka*

-*ng* harfiy birikmasi bir tovushni ifodalaganda boʻlmasdan koʻchiriladi: *koʻ-ngil, ing-ra, si-ngil*. Lekin *-n* va *-g* alohida tovushlarni ifodalaganda hamda ruscha baynalmilal soʻzlarda boʻlib koʻchiriladi: *kon-gress, soʻn-gan, ton-gach, in-gliz, tan-gens*.

-*Sh, ch* harfiy birikmasi boʻlmasdan koʻchiriladi: *mesh-chan, pomesch-chik*.

- qisqartma soʻzlarda boʻgʻin koʻchirilmaydi: *TAQI, SamPI, SamDU*.

Topshiriqlar

1-topshiriq: Quyidagi soʻzlar tarkibidagi unlilarning har ikki oʻzbek va rus tilidagi talaffuziga alohida eʼtibor berib oʻqing.

On-oʻn, mol-moʻl, tort-toʻrt, som-soʻm, sok-soʻk.

2-topshiriq: 1-ustundagi nuqtalar oʻrniga **a**, 2-ustundagi nuqtalar oʻrniga **o** harflari qoʻyib, soʻzlarni qiyoslab oʻqing, **a**, **o** tovushlarining talaffuziga eʼtibor bering.

1-ustun

b...s

q...ra

ch...l

n...m

s...f

2-ustun

b...s

q...ra

ch...l

n...m

s...f

3-topshiriq: Nuqtalar oʻrniga kerakli boʻgʻinlarni qoʻying, soʻngra yozing.

Namuna: olmazor.

Ol...zor, me...zor, pax...kor, yax...lak, Chi...zor.

4-topshiriq: Nuqtalar o'rniga zarur harflarni qo'yib, so'z birikmalarini ko'chirib yozing.

Shara...li burch, rangli meta..., mamlakat bo'yla... sa..ar, ulkan za...ar, aniq re...a, samimiy tasha...ur, beqaror sh...mol, z...vqli ...ayot, be...oyda ur...nish, shonli sa...ifa, istiro...at bog'i, qimmatb...ho mukofot, aloqa texnik...mi.

Urg'u.

Uning turlari va nutqda qo'llanilishi

So'z bo'g'inlaridagi unli tovuhlaridan birining yoki tarkibidagi ayrim so'zning boshqalariga nisbatan kuchliroq ovoz bilan aytilshi **urg'u** deyaldi. Urg'u yozuvda (/) belgisi bilan ifodalanadi: *bola*, *paxta*, *yumshoq*. So'zni urg'u tushgan bo'g'ini **urg'uli bo'g'in**, qolganlari **urg'siz bo'g'in** deyiladi.

Urg'u ikki xil bo'ladi:

1) **so'z urg'usi**: so'z tarkibidagi ayrim unli tovushning kuchliroq aytilishidir: *qalam – qalamdon – qalamdonda*.

2) **gap urg'usi** gap tarkibidagi ayrim so'zlarning kuchliroq aytilishidir: ***Bugun*** maktabga bordim. ***Bugun maktabga*** bordim. ***Bugun maktabga bordim***.

O'zbek tilida so'z urg'usi, asosan, so'zning oxirigi bog'iniga tushadi.

So'zlarga qo'shimcha qo'shila borishi bilan urg'u ham ko'cha boradi; *g'alla*, *g'allakor*, *g'allakorlarga*. So'z urg'usi birinchi va ikkinchi bo'g'inlarga tushadigan so'zlar ham bor: *hamma*, *kimdir*, *albatta*, *hatto* kabi. So'z urg'usi turli bo'g'inga tushgan ko'p so'zlar tilimizga kirib, o'zlashmoqda: *ruchka*, *gazeta*, *matemtika*, *respublika*.

O'zlashma so'zlardagi urg'u tushgan **o** unlisi aniq talaffuz qilinadi: *futbol*, *voleybol*, *motor*, *fontan*, *vodopravod* kabi so'zlarning urg'usiz bo'g'inidagi **o** unlisi **a** tovushiga yaqin talaffuz qilinadi.

Urg'u so'z ma'nolarini farqlash uchun ham xizmat qiladi: *olma* (meva) – *olma* (fe'l), *yangi* (sifat) – *yangi* (ravish), *qishloqcha* (ot) – *qishloqcha* (ravish).

Topshiriqlar

1-topshiriq: Soʻzlarni oʻzbek tiliga tarjima qiling va ular ishtirokida toʻrtta gap tuzing, gapdagi loʻgik va leksik urgʻularni aniqlang.

Играть, проходить, четыре, десять, лес, растение, правый, спросить, товарищ.

2-topshiriq: Quyidagi soʻzlarni oʻqing, talaffuz hamda yozilishiga eʼtibor bering va soʻz urgʻusini qoʻying.

Mudir, muhim, mumkin, koʻmir, temir, pushti, umid, muxbir, kulgi, tulki, toʻsiq, toʻlqin, ogʻil.

3-topshiriq: Quyidagi soʻz birikmalarini oʻqing. **o, a, i** tovushlarining talaffuziga eʼtibor bering va urgʻularni belgilang.

Qon tomiri, qora qosh, oppoq qor, qaror qilmoq, baland qayragʻoch, chiroyli qaldirgʻoch, qaragʻay daraxti.

4-topshiriq: Quyidagi soʻzlarga urgʻuni toʻgʻri qoʻyib oʻqing.

Qon, qop, qor, qoch, qaysi, qalʼa, qamchi, qani, qaror, qayragʻoch, qaldirgʻoch, qaragʻay.

Oʻzbek yozuvi tarixidan

Dastlab nutq faqat ogʻzaki shaklda boʻlgan. Kishilik jamiyati taraqqiyotining maʼlum davrida hayotiy zaruriyat natijasida asta-sekin yozuv yaratilgan.

Bizning davrimizda jahondagi xalqlar 220 xil yozuvdan foydalanadilar. Shu yozuvlardan juda keng tarqalgani lotin yozuvi boʻlib, jahon xalqlarining 30 foizidan ziyodi shu yozuvni qoʻllaydilar.

Eramizdan oldingi V–IV asrlarda Oʻrta Osiyoning Eronga yaqin hududlarida rasmiy yozuv sifatida **mixxat** ishlatilar edi. Hozirgi eramizdan boshlab **soʻgʻd yozuvi** ishlatila boshladi. Bu yozuv taxminan VI asrgacha davom etgan. V–VIII asrlar davomida turkiy xalqlar **Oʻrxun-Enasoy yozuvidan** foydalanishgan.

Oʻrta Osiyoning bizga maʼlum eng qadimgi mahalliy xalqi sak va massaget urugʻlari boʻlib, ularning ham oʻz yozuvlari mavjud edi. Ana shu yozuvdan qadimiy va sugʻd yozuvlari yaratilgan.

Qadimgi turkiy yozuv yodgorliklari dastlab Janubiy Sibirning Enasoy daryosi havzalarida va Moʻgʻulistonning Oʻrxun vodiysidan topilgan. Shunga nisbatan qadimgi turkiy yozuv Oʻrxun-Enasoy

obidalarining yozuvi deb ham yuritiladi. 1893-yili daniyalik olim N.Tomsen va rus olimi B.B.Raddov qadimgi turkiy yozuvini o‘qishga muvaffaq bo‘lgan.

1970-yillargacha turkiy yozuv eramizning VI – VII asrlarida shakllangan degan fikr yetakchi edi. Keyingi topilmalar turkiy yozuvning ildizlarini ikki yarim ming yillik o‘tmishdan izlamoq kerak, degan xulosani chiqarishga asos bo‘ldi. 1988-yilda Andijon viloyatining Marhamat tumanidagi Lo‘mbitepa yodgorligidan ko‘za topildi. Uning bandi sirtiga qadimiy turkiy bitik o‘yib tushirilgan ekan. Bu bitik VII – VIII asrlarga oid turkiy obidalardan yosh jihatdan qariyb I – II asrcha qadimyroqdir. Bu yozuvlar Rim yozuvlariga o‘xshab ketganligi uchun **run (runik)** yozuvlari deb ham yuritiladi.

O‘rta Osiyoda uyg‘ur yozuvi ham mavjud bo‘lgan. Bu yozuvda bitilgan yodgorliklarning qadimgisi Yusuf Xos Xojibning “Qutadgu. bilig” asarning Vena kutubxonasidagi nusxasidir. Ahmad Yugnakiyning “Hibat – ul–haqoyiq” (“Haqiqatlar armutoni”), Xorazimiyning “Muhabbatnoma”, Lutfiy va boshqa shoirlarning ayrim she’rlari uyg‘ur yozuvida yozilgan.

Uyg‘ur yozuvi X – XV asrlarda mavjud bo‘lib, arab yozuvi bilan ma’lum davrgacha baravar ishlatilgan.

Alifbodagi o‘zaro farqlar				
Arabcha	Lotincha	Kirillcha	Lotincha	Xalqaro fonetik alifbo
VII /VIII—1929	1936—1940	1940—1992	1992—	
ا, ه	Ə ə	А а	A a	[a], [ae]
ب	B b	Б б	B b	[b]
د	D d	Д д	D d	[d]
ه	E e	Э э	E e	[e]
ف	F f	Ф ф	F f	[f]
گ	G g	Г г	G g	[g]
ه, ح	H h	Х х	H h	[h]
ی	I i	И и	I i	[i]
ژ, ج	Ç ç	Ж ж	J j	[j]
ك	K k	К к	K k	[k’]
ل	L l	Л л	L l	[l]
م	M m	М м	M m	[m]
ن	N n	Н н	N n	[n]
ا	A a	О о	O o	[o]
پ	P p	П п	P p	[p]
ق	Q q	Қ қ	Q q	[q]
ر	R r	Р р	R r	[r]

ص, س, ث	S s	C c	S s	[s]
ط, ت	T t	T t	T t	[t]
و	U u	Y y	U u	[u]
و	V v	B b	V v	[v], [w]
خ	X x	X x	X x	[x]
ی	J j	Й й	Y y	[j]
ظ, ض, ز, د	3 z	Z z	Z z	[z]
و	O o	Ÿ ŷ	O‘ o‘	[o‘]
غ	G‘ g‘	F f	G‘ g‘	[g‘]
ش	Ş ş	Ш ш	Sh sh	[sh]
چ	C c	Ч ч	Ch ch	[ch]
ء, ع	'	Ъ	'	[tutuq belgisi]

720 yildan arab yozuvi tarqala boshlangan. Arab yozuvida bitilgan eng qadimgi yodgorliklar XI asrga taalluqlidir. Bular Yusuf Xos Xojibning “Qudatg‘u bilig” asarning Namangan va Qohira nusxalaridir. Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu–lug‘otit–turk” asari ham arab yozuvida yozilgan. O‘zbeklar tahminan 1250 yil davomida arab alifbosidan foydalanishgan.

O‘zbekistonda 1929-yilgacha arab yozuvidan foydalanilgan. 1920-yillarning o‘rtalaridan O‘zbekistonda arab yozuviga keng hujum boshlandi. Arab yozuvi qoloqligimizning, savodsizligimizning, dindorligimizning sababchisi deb e‘lon qilindi. 1929-1930 o‘quv yilidan O‘zbekiston lotin yozuviga o‘tdi va biz o‘zbek xalqining asrlar davomida yaratilib kelingan hamda chop etilgan ilmiy, badiiy va falsafiy adabiyotlardan uzilib qoldik.

1929-yildan boshlab arab yozuvidan yangi lotin vozuviga o‘tilgan. U 1940-yilgacha ishlatilgan:

A a	B b	C c	Ç ç	D d	E e	Ə ə	F f
G g	G‘ g‘	H h	I i	J j	K k	L l	M m
N n	N n	O o	Ө ө	P p	Q q	R r	S s
Ş ş	T t	U u	V v	X x	Y y	Z z	

1940-yilda O‘zbekistonda kirill yozuviga o‘tildi. Buning natijasida 1929-1940-yillar oralig‘ida chop etilgan ilmiy, badiiy, pedagogik, o‘quv adabiyotlardan uzilib qoldik:

А а	Б б	В в	Г г	Д д	Е е	Ё ё	Ж ж
З з	И и	Й й	К к	Л л	М м	Н н	О о
П п	Р р	С с	Т т	У у	Ф ф	Х х	Ц ц
Ч ч	Ш ш	Ъ ъ	Ь ь	Э э	Ю ю	Я я	Ӣ ӣ
Қ қ	Ғ ғ	Ҳ ҳ					

1940- yildan 1991 yilgacha oʻrta hisob bilan oʻzbek tilida 50 ming nomda 50 million nusxada kitoblar chop etilgan (bunga shu yillari nashr etilgan jurnal, gazetalar kirmaydi) hisobda olsak, biz yana lotin yozuviga oʻtish qanchadan–qancha adabiyotdan yiroqlashishimiz mumkinligi ayon boʻladi. Lekin, dunyoning eng rivojlangan mamlakatlari (ularni sanab oʻtirishning hojati yoʻq) lotin yozuvidan foydalanadilar.

Demak, Oʻzbekistonni dunyoning . Oʻzbekistonda bu jarayon bosqichma-bosqich amalga oshirilyapti.

Topshiriqlar

1-topshiriq:Quyidagi soʻzlarni oʻzbek tiliga tarjima qiling va ular ishtirokida gap tuzing.

Погода, охота, голос, звук, еда, столовая, пицца.

2-topshiriq:Nuqtalar oʻrniga x, h undoshlaridan mosini qoʻyib, maqollarni koʻchiring.

1....alq ishi-...aq ish. 2. Odamning ...usni me...natda. 3. Ish ishta...a ochar. 4. ...alol ish-lazzatli yemish. 5. ...azina gʻoyibdan emas, me...natdan. 6. Suvsiz ...ayot, me...natsiz ro...at boʻlmas. 7. Me...nat ba...t keltirar.

Alifbo. Tovush va harf

Alifbo (arab alifbosining boshlangʻich ikki harfi — **alif** va **bo** nomidan olingan) — biror tilning yozuviga qabul qilingan va maʼlum anʼanaviy tartib berilgan yozuv belgilari (mas, oʻzbek alifbosi, rus alifbosi) yoki boʻgʻin belgilar (mas, hind alifbosi — devanagari) majmui.

Alfavit maʼlum bir tartibda joylashtirilgan harflar yigʻindisidir. Tabiatdagi barcha tovushlarni oʻrganish bilan “Fizika” fanining “Akustika” boʻlimi shugʻullanadi. Akustika tovush ikki xil usul bilan hosil qilinadi deb oʻrgatadi:

1. Havoning tebranishi

2. Havo bosimining siqilishi natijasida

Demak, tovush kislorod, yaʼni havo bor joyda eshitiladi, vakuum (havo yoʻq joy) holatida tovush hosil boʻlmaydi.

Nutq tovushlari oʻpkadan chiqayotdan havo oqimining boʻgʻiz va ogʻiz boʻshligʻida toʻsiqqa uchrashi yoki un paylarining tebranishi natijasida hosil boʻladi. Nutqimizda koʻplab tovushlarni tallafuz qilamiz, ammo yozuvda bir necha tovushnigina maʼlum belgilar bilan ifodalaymiz.

Nutq tovushlarining yozuvdagi shakli **harf** deb ataladi. Nutq tovushlarini tallafuz qilamiz va eshitamiz. Harflarni esa ko‘ramiz, yozamiz va o‘qiymiz.

O‘zbek tilida 6 ta unli, 23 ta undosh harf bor:

A a	B b	D d	E e	F f	G g	H h	I i
J j	K k	L l	M m	N n	O o	P p	Q q
R r	S s	T t	U u	V v	X x	Y y	Z z
O‘ o‘	G‘ g‘	Sh sh	Ch ch	ng			

Topshiriqlar

1-topshiriq: Nuqtalar o‘rniga x, h undoshlaridan mosini qo‘yib, maqollarni ko‘chiring.

1. ...alq ishi-...aq ish. 2. Odamning ...usni me...natda. 3. Ish ishta...a.

2-topshiriq: Quyidagi so‘zlarni rus tiliga tarjima qiling.

Ot, tom, moy, son, don, bosh, osh, joy, kon, lola, mol, mohir, nok, non.

Orfoepiya. Talaffuz qoidalar

Tog‘ri talaffuzqoidalarining yig‘indisi **orfoepiya** deb yuritiladi. To‘g‘ri so‘zlash, avvalo, shaxsning ma‘lum bir qonun–qoidalariga amal qilib so‘zlash va yozish tushuniladi.

1) *muhim, munis, muhit, savol, shamol* kabi so‘zalrning birinchi bo‘g‘indagi **a** tovushi **o** tovushiga yaqin talaffuz qilinsa ham **a** yoziladi.

2) *traktor, direktor* kabi so‘zlarning urg‘usiz bo‘g‘indagi unli deyarli talaffuz qilinmaydi: *bog‘lar* (ko‘p bog‘) – *bog‘lar* (harakat), *surma* (harakat), *atlas* (shoyi) – *atlas* (xarita) .

3) Gapda, odatda, urg‘u olgan so‘z bo‘lsa, hammasi mantiqiy urg‘u olishi mumkin. *Men **makatabga** bordim. Maktabga **men** bordim.*

Talaffuzda ohang muhim o‘rin tutadi. Ohang vositasida so‘z birikmalari va gap hamda uning bo‘laklari farq qilinadi: *Tozagul* (ot, atoqli ot) – *toza gul* (so‘z birikmasi). 1.*Mashinadan / ikki bolali ayol tushdi.* 2.*Mashinadan ikki / bolali ayol tushdi.* 1 – gapda ayol bitta, bola ikkita, 2 – gapda esa ayol ikkita.

Gap bo‘lagi **sintagma** deb yuritiladi. *Gul janubining oydin kechasi / Asta keldi dengiz yoniga.* Bu gapda ikkita sintagma mavjud. Sintagmalar orasiga yozuvda ba‘zan vergul qo‘yiladi, ba‘zan qo‘yilmasligi ham mumkin.

Topshiriqlar

1- topshiriq: Matnni o'qing. So'zlarning og'zaki va yozma tartibiga e'tibor bering.

Haykaltaroshlik

Haykaltaroshlik - tasviriy san'at turi; borliqni hajmli shakllarda, makonda uch o'lchamda tasvirlashga asoslanadi. Tasvir ob'yekti, asosan, inson; shuningdek, hayvonlar (animalistika), tabiat (manzara) va narsalar (natyurmort). Haykaltaroshlikning ikkita asosiy ko'rinishi — aylanib kuzatish imkonini beruvchi dumaloq haykal hamda faqat bir tomondan ko'rishga mo'ljallangan bo'rtma (qabariq) tasvir relyef turi farqlanadi. Relyef, o'z navbatida, yuzaga nisbatan bir oz bo'rttirib ishlanadigan barelyef hamda tasvir yuzaga nisbatan ancha bo'rttirib ishlanadigan gorelyefta bo'linadi; shuningdek nursoya o'yini hisobiga tasvir ko'zga tashlanadigan tekis yuzaga ishlanadigan yana o'yma ko'rinish mavjud.

Haykaltaroshlik. bajaradigan vazifasi va mazmuniga ko'ra bir necha turlarga bo'linadi: monumental haykaltaroshlik, bezak haykaltaroshligi, dastgoh, mayda haykaltaroshlik turlari o'zaro yaqin aloqada rivojlanadi hamda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Me'morlik san'ati bilan bog'liq bo'lgan monumental haykaltaroshlikka muhim tarixiy voqealar, atoqli shaxslar xotirasini abadiylashtirish maqsadida o'rnatilgan monument, yodgorliklar, haykaltaroshlik ansambllari kiradi, ular o'zida katta mazmunni ifodalaydi hamda mustaqil ahamiyatga ega; biroq haykaltaroshlikning bu turi bevosita muhit, me'moriy insho-otlar hamda tabiat bilan uyg'un bo'lishi lozim, bu unga yanada ulug'vorlik va ta'sirchanlik baxsh etadi. Monumental haykaltaroshlikka xos bo'lgan xislatlardan biri qahramonlarni ko'tarinki ruhda tasvirlashdir. Monumental haykaltaroshlik asarlari uzoqdan ko'rishga mo'ljallanganligi sababli, katta-katta yaxlit shakllardan keng foydalaniladi; odam yuzidagi mayda unsurlar, kiyimdagi buklanishlar, mayda qismlar ko'rsatilmasligi mumkin.

2-topshiriq: Matnni rus tiliga tarjima qiling va o'zbek tili va rus tilidagi talaffuz meyorlarini taqqoslang.

Qurilish

Qurilish biror inshoot tayyorlash jarayoni, shuningdek shunday jarayon ketayotgan joydir. Qurilish murakkab jarayon bo'lib, unda bir necha vazifalar amalga oshiriladi.

Qurilish— moddiy ishlab chiqarishning yirik sohalaridan biri; turli maqsadlardagi bino va inshootlarni qurish va rekonstruksiya qilish; ishni yuritish uchun foydalaniladigan hudud bilan birga qurilayotgan bino

(inshoat); keng ma'noda yaratuvchilik jarayoni. Tugallangan va foydalanishga topshirish uchun tayyorlangan ishlab chiqarish korxonalari, turar joylar, jamoat binolari, inshootlari va boshqa obyektlar qurilish mahsulotlari hisoblanadi. Qurilishda ishlab chiqarish tartibi nisbatan uzun bo'lib (bir necha oydan bir necha yilgacha), ishlab chiqarish jarayoni turli ob-havo sharoitida ochiq usulda olib boriladi. Pudrat va xo'jalik usulidagi qurilishni va montaj ishlarini, shuningdek, bino, inshootlarni kapital ta'mirlash ishlarini qurilish tashkilotlari va maxsus tashkilotlar; loyihalash, loyiha - konstruktorlik va qidiruv tashkilotlari; foydalanishga topshirish va razvedkaparmalash tashkilotlari amalga oshiradi. Tiklanadigan ob'ekt xususiyatlariga ko'ra sanoat, transport, qishloq, suv xo'jaligi, uy-joy, kommunal, ijtimoiy-madaniy va boshqa qurilishlarga bo'linadi.

Orfografiya. Imlo va uning qoidalar

Tilda so'zlar va qo'shimchalar ma'lum qoidalar asosida yoziladi. Bu qoidalar yig'indisi **imlo (orfografiya)** deb yuritiladi. Imlo quyidagi qoidalariga asoslanadi:

1. Fonetik yozuv - bu qoidaga muvofiq ba'zi so'z va qo'shimchalarni eshitganimiz bo'yicha yozish mumkin:

- 1) *tog' + ga – toqqa, ko'k + ga – ko'kka..*
- 2) *og'iz + im – og'_zim, burun + im – bur_nim.*
- 3) *yosh + a – yasha, ong + la – angla.*
- 4) *ikki + ov – ikk_ovi, yetti + ovi – yett_ovi*
- 5) *so'ra + aq – so'roq, bo'ya + q – bo'yoq*
- 6) *kes + dir – kestir, kel + dir – keltir*
- 7) *ishlayber (ishli_ver), kela oldi (kel_oldi)*

2. Morfologik yozuv - bu qoidaga ko'ra so'z o'zagi va qo'shimchalar aynan yoziladi:

- 1) *ketti emas ketdi, aytipti emas aytipdi*
- 2) *Toshkenttan emas Toshkendan*
- 3) *ishka emas ishga*
- 4) *kulub, ucunchi, tug'uldi emas kulib, uchunchi, tug'ildi tartibida yoziladi.*

3. Shakliy yozuv - bu qoidaga ko'ra boshqa tillardan kirgan so'zlar o'sha tillarda qanday yozilsa, shunday yozamiz: **stol** (*stul emas*), **zoologiya** (*zo'o'lo'giya emas*), **tonna** (*tunna emas*).

4. Tarixiy – an'anaviy yozuv - bo'yicha so'z va qo'shimchalar tarixan, an'anaviy tarzda qanday yozib kelingan bo'lsa, hozir ham shunday yozilishi mumkin: **sarizm** – *chorizm*, **borgin** – *borgil*, **borar** – *borur*.

5.Differensiyalash (farqlash) yozuvi - soʻzlarni urgʻu yoki boshqa fonetik vositalar (masalan, ayirish belgisi) yordamida farqlab yozishdir: *olma* – *olma*, *sher* – *sheʼr*.

1995 yil 24 avgustda qabul qilingan “Oʻzbek alifbosinig yangi imlo qoidolari”da ayrim oʻzgarishlar mavjud:

1) juft soʻzlar orasida yuklamalar bogʻlovchi boʻlib kelgan oʻrinlarda yuklama soʻzdan chiziqcha bilan ajratiladi: *doʻst – u dushman, kecha – yu kunduz*.

2) yil, oyni koʻrsatuvchi raqamlardan keyin ham chiziqcha qoʻyiladi: *1995 – yil 24 – avgust, 1993 – yil 2 – sentyabr*.

3) kirilchadagi **u** harfi soʻz boshida va oxirida sharfi bilan beriladi: *уупк* - *sirk*, *абзау* – *abzas*. Soʻz oʻrtasida unlidan keyin **ts** harfiy birikmasi, undoshdan keyin esa **s** harfi bilan beriladi: *лицей* – *litsey*, *акция* – *aktsiya*.

4) tutuq belgisi ‘ oʻrnida, shunindek, **s**, **h** harflari yonma – yon kelganda ularni **sh** harfiy birikmasidan farqlash uchun: *maʼno, isʼhoq*.

Topshiriqlar

1-topshiriq: Unli harflarning yozilishi va oʻqilishini taqqoslang.

Aka, alanga, aloqa, ogʻa, sentabr, noyabr ona, omon, quyosh, fido, baho, xola, lotin, mukofot ish, iz, qil, xirmon, ilhom, ikki, ixtisos, shoyi, tulki, volida, piramida, bilan, biroq, uy, kun, buzoq, buloq, Buxoro, butun, uchuq, usul, yulduz, mafkura, koʻzgu, uyqu oʻt, oʻq, oʻzbek, oʻsimlik, doʻppi, boʻtakoʻz, semizoʻt, gulkoʻrpa, ekin, esla, evara, ekran, eksport, kel, zehn, kecha, behi, telefon, teatr.

2-topshiriq: Matnni oʻqing mutaxassisligingizga oid soʻzlarni ajratib yozing va oʻqilishiga etibor bering.

Muhandislik

Muhandislik inshoot, mashina, qurilma, tizim va materiallar qurish uchun ilmiy, iqtisodiy va ijtimoiy bilimlarni amaliyotga tadbiq etish hunaridir. Muhandislik bilan shugʻullanuvchi shaxs muhandis, deb ataladi.

Qurilishxalq xoʻjaligining barcha tarmoqlariga xizmat koʻrsatib, asosiy fondlarni qayta takror ishlab chiqarish uchun sharoitlarni taʼminlaydi, xalq xoʻjaligining maqbul tarkibini barpo etish, ishlab chiqaruvchi kuchlarni maqsadga muvofiq joylashtirish, respublikaning yangi tabiiy boyliklarini oʻzlashtirish, boʻsh mehnat resurslarini ijtimoiy

ishlab chiqarish ga jalb etishga yordam beradi. Respublikada qurilish ishlari pudrat, sub-pudrat va qisman xo‘jalik usullarida olib boriladi.

Qurilish industriyasi negizini davlat, aksiyadorlik, shirkat, xususiy, qo‘shma va boshqa pudrat qurilish-montaj tashkilotlari, shuningdek, o‘z moddiy-texnika va ishlab chiqarish bazasiga, malakali ishchi va mutaxassis kadrlarga ega bo‘lgan korxonalar, transport va boshqa yordamchi xo‘jaliklar tashkil etadi. O‘zbekistonda qurilish-montaj kompaniyalari, korporatsiyalari, qurilish aksiyadorlik jamiyatlari va birlashmalari, quyi pudrat tashkilotlari, kichik korxonalar, qo‘shma korxonalar, loyiha va ilmiy hamda qurilish sohasiga moslashtirilgan ilmiy tadqiqot institutlari faoliyat ko‘rsatadi. Qurilish-montaj ishlarining deyarli barchasini ixtisoslashtirilgan qurilish tashkilotlari amalga oshiradi.

Morfemika. So‘z yasalishi va tuzilishi

So‘zning tub (lug‘aviy) ma‘nosini bildirib, ma‘noli bo‘laklarga bo‘linmaydigan qism **o‘zak** deyiladi: **gulzor**, **bog‘bon**, **chizg‘ich**, **paxtakor**.

Bir o‘zakdan hosil bo‘lgan so‘zlar **bir xil o‘zakli (o‘zakdosh)** so‘zlar deyiladi: **bilim**, **bilimdon**, **bilag‘on**, **biluvchi**. Bunday so‘zlar o‘zaro sinonim ham bo‘lishi mumkin: **serhosil** – **hosildor**, **beg‘ubor** – **g‘uborsiz**, **tilchi** – **tilshunos**.

O‘zakka qo‘shilib, turli ma‘nolarni ifodalaydigan qism **qo‘shimcha** deyiladi: **ishchi**, **bahola**, **olmazor**, **ishla**, **yoziq**.

O‘zak va qo‘shimchalar **so‘zning ma‘noli qismlari (morfemalar)**dir.

O‘zak so‘zdagi ma‘noli qismlarning yetakchisi bo‘lib, u boshqa ma‘noli qismlarga bo‘linmaydi. O‘zak so‘z tarkibida doim qatnashadi, qo‘shimchalar esa qatnashmasligi ham mumkin. Qo‘shimchalar ayrim qo‘llanmaydi, doim o‘zakka qo‘shilib keladi.

Qo‘shimchalar vazifasi va so‘zga qo‘shilib anglatadigan ma‘nosiga ko‘ra uch turli bo‘ladi (Ayrim darsliklarda qo‘shimchalar ikki turga bo‘linadi: so‘z yasovchi va shakl yasovchi qo‘shimchalar):

1. So‘z yasovchi qo‘shimchalar o‘zakka qo‘shilib, yangi ma‘noli so‘zlar hosil qiladigan qo‘shimchalardir: **o‘t** – **o‘tloq**, **arra** – **arrala**, **kuch** – **kuchli**, **hosil** – **serhosil**. So‘z yasovchi qo‘shimchalar: **unumli** (-li, -la, -chi, ser-, -dosh, -kor) va **unumsiz** (-vul, -ag‘on, -chil, -in, -a) bo‘lishi mumkin.

2. Soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimchalar gapda soʻzlarni bir – biriga bogʻlaydigan qoʻshimchalardir. Bular 3 turli boʻladi: 1) kelishik qoʻshimchalari: *kitobni, uyga, daftarning*. 2) egalik qoʻshimchalari: *maktabimiz, ukam, bogʻi*. 3) shaxs – son qoʻshimchalari: *yedik, bordim, kelding, yurasan*.

Soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimchalar soʻzning oʻzgarib turadigan qismidir.

3. Shakl yasovchi qoʻshimchalar oʻzakka qoʻshilib, maʼnoni biroz oʻzgartiradigan, qoʻshimcha maʼno orttiradigan, lekin yangi soʻz yasamaydigan qoʻshimchalardir. Bular soʻzlarni bir–biriga bogʻlash vazifasini bajarmaydi, balki kichraytirish, erkalash, chegaralash, kamlik, oshirish, kuchaytirish, gumon, taxmin kabi maʼnolarni ifodalaydi: *uycha, kitoblar, kattaroq, ozgina, yurib, onajon, bura, oqarinqiradi, chayqa, tepkila*.

Qoʻshimchalar tuzilishiga koʻra 2 xil boʻladi:

1.Sodda qoʻshimchalar boshqa qoʻshimchalarga ajralmaydi: *aqlli*.

2.Murakkab qoʻshimchalar kamida ikkita qoʻshimchaning qoʻshilishidan hosil boʻladi: *dehqonchilik odamgarchilik, yordamlash*.

Oʻzakka soʻz yasovchi qoʻshimcha qoʻshilishidan hosil boʻlgan qism **negiz** deyiladi: *paxtakorlarga, gulzorda, bilimlilar*.

Shuni aytish kerakki, soʻzning **morfemik tarkibi** deganda uning oʻzak va qoʻshimchalardan iboratligi nazarda tutilsa, **morfologik tarkibi** deganda soʻzning negizi va shakl yasovchi, soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimchalar nazarda tutiladi.

Turli usullar yordamida soʻz hosil qilinishi **soʻz yasalish** deb ataladi. Soʻzlar asosan 5 xil usul bilan yasaladi: 1. Soʻz yasovchi qoʻshimchalar bilan yasaladi. 2. Soʻzlarni qoʻshish bilan yasaladi. 3. Soʻzlarni qisqartirib yasaladi.

4. Bir turkumdan boshqa turkumga soʻz oʻtishi yordamida yasaladi. 5. Soʻzlarni takrorlash yordamida.

1.Soʻz yasovchi qoʻshimchalar bilan ot, sifat, feʼl, ravish turkumiga oid soʻzlar yasaladi: *ishchi, aqlli, ishla, yashirin*. Olmosh, son va yordamchi soʻzlar yasalmaydi.

2.Soʻzlarni qoʻshib, juftlab soʻz yasashda qoʻshma va juft soʻzlar yasaladi: *qora+mol-qoramol, koʻz+oyinak-koʻzoynak, idish – tovoq, apil – tapil, unda- bunda*.

Birdan ortiq soʻzning birikishidan yasalgan soʻzlar **qoʻshma soʻz** deyiladi: *choyquti, gultojixoʻroz, sotib oldi, himoya qildi, biroz, rahmdil*.

Ikkita soʻzning juftlanishidan yasalgan soʻzlar **juft soʻzlar** deyiladi: *birin – ketin, qovun – tarvuz, omon – eson*.

3. Soʻzlar qisqartirib qoʻshish yoʻli bilan ham yasaladi. Bular **qisqartma soʻz** deyiladi. Qisqartirib soʻz yasash faqat otlarda uchraydi: *elektron hisoblash mashinasi- EHM, Mustaqil Davlatlar Hamdoʻstligi – MDH*.

4. Soʻzlarning bir turkumdan boshqa turkumga koʻchish yordamida soʻz yasalishi: sifat va feʼl otga, son ravishga oʻtadi: *oʻgʻil bola* (oʻgʻil – sifat) *Oʻgʻli keldi* (otga oʻtgan). *U soat birga* (son) *keldi*. *Akasi bilan birga* (ravish) *keldi*. Oʻquv, yozuv, qurilish (feʼl otga oʻtgan). Boshqa turkumga koʻchgan soʻzning maʼnosi va gapdagi vazifasi ham oʻzgaradi.

5. Soʻzlarni takrorlash yordamida soʻz yasalishi - bunda soʻzlar takrorlanib yangi soʻzlar yasaladi: *paq-paq* (oʻyin), *tur – tur* (turish), *bip-bip* (avtobus), *pat – pat* (motosikl), *xola- xola* (oʻyin), *manman, yoʻl – yoʻl* (rang), *es – es* (zoʻrgʻa).

Oʻzbek tilida soʻzlar tuzilish jihatidan quyidagi turlarga boʻlinadi:

1. Sodda soʻzlar. Sodda soʻzlar 2 xil boʻladi: tub soʻz, yasama soʻz. Tarkibida soʻz yasovchi qoʻshimcha boʻlmagan sodda soʻzlar **tub soʻz** deyiladi: *kitoblar, koʻproq, pishdi, yaxshiroq*. Soʻz yasovchi qoʻshimcha qoʻshilishi bilan yasalgan sodda soʻzlar **yasama soʻz** deyiladi: *uzumzor, ishchi, oqla*. Yasama soʻz oʻzak va yasovchidan iborat boʻladi: *bil+im, ish+chi*.

2. Qoʻshma soʻzlar: *xontaxta, tomorqa, asalari, kamgap, sotib olmoq*.

3. Qisqartma soʻzlar : *BMT, OʻzMU, Sanqurbank, pedkengash*.

4. Juft soʻzlar: *sabzi – piyoz, katta – kichik, oʻynab – kulib, keldi – ketdi*.

5. Takroriy soʻzlar: *yashik – yashik, qator – qator, oʻynab – oʻynab*.

Maʼno jihatidan bir–biriga mos kelib, jamlik, umumiylik maʼnosini bildirgan soʻz **juft soʻz** deyiladi. Juft soʻzning har ikki qismi ham yakka holda mustaqil maʼno bildirishi mumkin yoki ikkinchi qismi yakka qoʻllanmaydigan soʻz boʻlishi mumkin yoxud har ikkala qismi ham maʼno ifodalamasligi mumkin: *qozon – tovoq, arpa – bugʻdoy, kiyim – kechak, yosh – yalang, apil – tapil*.

Juft soʻzlar qismlari maʼno jihatdan bir necha xil boʻladi:

1. Bir turdagi yaqin predmetlarning nomlari: *qosh – qovoq, oltin – kumush, qovun – tarvuz*.

2. Sinonim soʻzlar: *kuch – quvvat, asta – sekin, keksa – qari*.

3. Butun va bo‘lak nomlari: oy – kun, vaqt – soat, tog‘ – tosh.

4. Antonim so‘zlar: kecha – kunduz, yaxshi – yomon, katta – kichik.

Bir so‘zning qo‘shaloq kelishidan hosil bo‘lgan so‘zlar **takroriy so‘z** deyiladi: *baland – baland, qa-tor – qator, non – pon, choy – poy*. Takroriy so‘zlar ko‘plik, davomiylik, takror kabi ma’nolarni bildiradi: **etak – etak-gul, ayta – ayta charchadim**. Takroriy so‘zlarda ayni bir so‘zning takror holda qo‘llanishi natijasida grammatik ma’no ifodalanadi.

Ma’noni kuchaytirish uchun ketma–ket keltiriladigan so‘zlar takroriy so‘zlar hisoblanmaydi: **Kiyimini qara, kiyimini!**

Topshiriqlar

1-topshiriq: Quydagi so‘zlarni tarjima qiling va gap tuzing:

Asr – asir , oriqlar – ariqlar, zirak – ziyrak, moy – may, orden – order
beton – bidon.

2- topshiriq: O‘qing, so‘zlarning tuzilishiga ko‘ra turlarini aniqlang.

Xushmuomalalik

Xushmuomalalik yarim baxtdir, ya’ni u baxt eshigini ochishi mumkin, xolos. Biroq, bu bilan baxtni uzoq ushlab bo‘lmaydi. O‘zingiz o‘ylang, inson xushmuomala bo‘lsa-yu, lekin mehribonlikni va g‘amxo‘rlikni bilmasa, birovning mushkulini oson qilmay faqat o‘zining shaxsiy manfaati uchun ish yuritsa, hurmatga sazovor bo‘lmaydi, yakkalanib qoladi.

Xushmuomalalik zaminida mehnatsevarlik bilan bir qatorda mehribonlik va g‘amxo‘rlik qaynab tursa, odam umrbod baxtli hayot gashtini suradi.

3-topshiriq: Maqollarni yod oling. Ruscha muqobilini toping:

1. Qo‘rqqanga qo‘sh ko‘rinar.
2. Egilganga egil, kerilganga keril.
3. Maqtanganning uyiga bor, kekkayganning to‘yiga.
4. Bir tovuqqa ham don kerak, ham suv kerak.

4-topshiriq: O‘zbek tiliga tarjima qiling va so‘zlarning tuzilishiga ko‘ra turlariga e’tibor bering.

1. Любите книгу – источник знаний. 2. В школьном саду кипит работа. 3. За завтраком мы обсудили вчерашнюю поездку. 4. Все мы должны беречь родную природу.

Grammatika. Soʻz turkumlari

Grammatika atamasi grekcha “*grammatikos*” soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, “*oʻqish va yozish haqidagi bilim*” degan maʼnoni bildiradi. Grammatika til haqidagi fanning bir qismi boʻlib u oʻz navbatida ikki qismga boʻlinadi:

1. Morfologiya

2. Sintaksis.

Morfologiya atamasi grekcha *morfe* - shakl, *logos* - soʻz, fan maʼnolarini bildiradi. Morfologiyada soʻz turkumlari oʻrganiladi.

Sintaksisda soʻz birikmalari, gap va uning turlari oʻrganiladi.

Tildagi soʻzlarning umumiy va grammatik maʼno va vazifalariga koʻra maʼlum guruhlariga boʻlinishi **soʻz turkumlari** deyiladi. Soʻz turkumlari quyidagi guruhlariga boʻlinadi:

1. Mustaqil soʻz turkumlari - lugʻaviy maʼnoga ega boʻlib, morfologik jihatdan oʻzgaradigan, gap ichida maʼlum sintaktik vazifa bajaradigan soʻzlardir. Bu guruhga ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish kiradi.

2. Yordamchi soʻzlar turkumiga mansub soʻzlar yakka holda maʼno anglatmaydi, gap boʻlagi boʻla olmaydi, grammatik maʼnolarni ifodalashga xizmat qiladigan soʻzlardir. Ular mustaqil soʻzlar va ayrim gaplar oʻrasidagi munosabatni anglatishga xizmat qiladi, soʻzga va gapning mazmuniga turli qoʻshimcha maʼnolar qoʻshadi. Yordamchi soʻzlarga koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama kiradi.

3. Alohida olingan guruh soʻzlar – lugʻaviy maʼno bildirmaydigan, lekin baʼzan gap boʻlagi vazifasini bajaradigan soʻzlardir. Bularga modal soʻzlar, undov soʻzlar, taqlil soʻzlar kiradi.

Demak, oʻzbek tilida 12 ta soʻz turkumi mavjud.

Topshiriqlar

1-topshiriq: Oʻqing. Rus tiliga tarjima qiling.

Hadislardan namunalar

1. Ilmning ofati unutishdir. Uni noahil kishiga gapirish esa uni zoye qilishdir.

2. Oʻzing yaxshi koʻrgan narsangni oʻzgalarga ham yaxshi bil.

3. Agar biror yomonlik qilsang, ketidanoq yaxshilik qil.

4. Kimki gʻazabi kelsa, jim boʻlsin.

5. Kechirimli boʻlinglar, shunda sizlarga ham kechirimli boʻlishadi.

6.Olim bo‘l (ilm beruvchi bo‘l) yoki ilm o‘rganuvchi bo‘l, yoki tinglovchi bo‘l, yoki ilmga va ilm ahliga muhabbatli bo‘l. Beshinchisi bilimsiz bo‘lma, halok bo‘lasan.

7.Uzr aytishga majbur qiluvchi ishlarni kamaytiringlar.

8.Odamlar orasini buzadigan chaqimchilikdan saqlaninglar.

2-topshiriq: Tez aytishlarni o‘qing va rus tilidagi muqobilini toping.

1.Botir botmas botqoqqa,
Bobur qo‘ymas botmoqqa.

2.Sapura supadagi ko‘rpacha yoniga supracha yozdi.

3-topshiriq:

Suhbat

- Darsdan keyin nima qilmoqchisan?
- Darsdan keyin bozorga boraman.
- Biror nima xarid qilmoqchimisan?
- Ha, ertaga biznikiga mehmonlar kelishadi. Shunga ho‘l mevalar sotib olishim kerak.
- Qaysi bozorga borasan?
- Oloy bozoriga boraman. U yerda mevalar ko‘p. Tanlash imkoniyati bor. Sen-chi, sen nima qilasan?
- Men darsdan keyin buvimnikiga boraman. Bugun amakimning tug‘ilgan kuni.

4-topshiriq: Berilgan maqollarning rus tilidagi muqobilini toping. Ularni yod oling.

1. Boshga balo tildan.
2. Yaxshi gapga ilon inidan chiqar, yomon gapga pichoq qinidan.
3. Bekorchidan el bezor.
4. Yigit so‘zidan, arslon izidan qaytmaydi.

Ot va uning grammatik xususiyatlari

Shaxs, narsa ma’nolarini, shuningdek joy nomlarini bildirib, kim? nima? qayer? so‘roqlariga javob bo‘ladigan so‘zlar **ot** deyiladi.

Kim? so‘rog‘i shaxsni bildiruvchi so‘zlarga; nima? so‘rog‘i narsa - buyumni bildiruvchi so‘zlarga; qayer? so‘rog‘i joy nomini bildiruvchi so‘zlarga beriladi. Shunga ko‘ra otlar shaxs otlari, narsa - buyum otlari, o‘rin -joy otlariga bo‘linadi. Masalan: *olma, bulut, do‘ppi;qiz, chol, Qo‘zivoy; qishloq, guzar, Toshkent.*

Otlar egalik va kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanadi, birlik va ko'plikda ishlatiladi.

Otlar sifat o'rnida qo'llanishi mumkin: *asfalt yo'l, oltin bilaguzuk, temir sandiq.*

Otlar gapda bosh bo'lak, ikkinchi darajali bo'lak, shuningdek, undalma bo'lib keladi: **Onam** parrandachilik fermasida ishlaydi. Bugungi **ishni** ertaga qo'yma! **Bolalar**, ko'cha harakati qoidalariga rioya qiling!

Otlar tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy otlarga bo'linadi.

Sodda otlar faqat bir asosdan tarkib topgan otlardir: *ishlarimiz, ko'chadagi, o'roq.*

Sodda otlar tub va yasama bo'ladi.

Tarkibida so'z yasovchi qo'shimchasi bo'lmagan otlar sodda tub otlardir: *tilimiz, bolalar, kitob.* Morfologik usul bilan (so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida) yasalgan otlar sodda yasama otlardir: *ekin, supurgi, aravakash.*

Qo'shma otlar ikki yoki undan ortiq asosdan tarkib topgan otlardir: *kungaboqar, beshbarmoq, qo'lqop, boychechak.* Qo'shma otlar qo'shib yoki ajratib yoziladi:

- ikki va undan ortiq asosdan tarkib topgan turdosh otlar doim ajratib yoziladi: *laylakqor, olibsotar, tillaqosh, atirgul;*

- ikkinchi qismi turdosh otdan bo'lgan atoqli otlar qo'shib yoziladi: *Oltiariq, Yangibozor, Surxondaryo;*

- ikkinchi qismi atoqli otdan bo'lgan qo'shma otlar ajratib yoziladi: *O'rta Osiyo, G'arbiy Yevropa, O'rta Chirchiq.*

Juft otlar ikkita otning juftlashuvidan hosil bo'ladi va chiziqcha bilan yoziladi: *kitob-daftar, ota-ona, temir-tersak, ot-ulov, orzu-armon, gap-so'z*

Takroriy otlar otni aynan yoki tovush o'zgarishi bilan takrorlash orqali hosil qilinadi. Takroriy otlar chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *savat-savat, dasta-dasta, qovun-povun, uy-puy.*

Otlar ma'no jihatidan **turdosh** va **atoqli otlarga** bo'linadi.

Bir turdagi predmetlarning umumiy nomini bildirgan otlar **turdosh ot** deyiladi: *shahar, odam, maktab.*

Turdosh otlar qanday tushunchani ifodalashiga ko'ra 2 xil bo'ladi:

1. Aniq otlar beshta sezgi a'zosi yordamida sezish mumkin bo'lgan predmetlarni ifodalaydi: *kitob, tovush, havo;*

2. Mavhum otlar ong yordamidagina idrok qilinadigan tushunchalarni ifodalaydi: *g'azab, mehr, do'stlik.*

Turdosh otlar birlik shaklda ko'plik ma'nosini ifodalash – ifodalamasligiga ko'ra 2 xil bo'ladi:

1) Yakka otlar birlik shaklda yakka predmetlarni ifodalaydi: *odam, ko'cha, daraxt*.

2) Jamlovchi otlar birlik shaklda ham ko'plikni ifodalaydi: *karvon, xalq, guruh*.

Ayrim shaxs yoki predmetga atab qo'yilgan nomlar **atoqli ot** deyiladi. Kishilarning ismi, familiyasi, taxallusi, hayvonlarga atab qo'yilgan nomlar, geografik nomlar, tashkilot va idora nomlari, tarixiy voqea, kitob, gazeta, jurnal, kinofilm, spektakl nomlari atoqli otlardir. Atoqli otlar bosh harf bilan yoziladi: *Rahim Mahmudov, Toshkent, Amudaryo, Mustaqillik kuni*. Ko'pchilik atoqli otlar turdosh ot yoki boshqa biron so'z turkumi asosida vujudga keladi: *Po'lat, Go'zal, Sotiboldi, Sakson ota*. Ba'zan atoqli otlar turdosh otga aylanishi ham mumkin: *amper* (tok o'lchovi), *xosiyatxon* (atlas turi), *makintosh* (kiyim turi).

Topshiriqlar

1-topshiriq: O'qing, otlarni aniqlang. Ularning qaysilari biror shaxs yoki narsalarga atab qo'yilgan otlar.

Gulbadanbegim Zahiriddin Muhammad Boburning qizi bo'lib, u 1523-yili Qobulda tug'ilgan. Onasi Dildorbegim temuriy Sulton Mahmud Mirzoning qizi bo'lgan. Otasining farmoniga ko'ra u katta onasi, ya'ni Humoyun Mirzoning onasi Mohimbegim qo'lida tarbiyalangan.

Gulbadanbegim zamonasining oqila, donishmand ayollaridan edi. Akbarshohning taklifi bilan "Humoyunnoma" - ajoyib va muhim tarixiy asarini yozgan. "Humoyunnoma" Bobur va Humoyun podshohlarning hayoti va sarguzashtlarining qisqacha tarixi bo'lib, "Boburnoma"ning mantiqiy davomidir. "Akbarнома"ning muallifi Abul Hazlning yozishicha, Gulbadanbegim 1603-yilda 80 yoshida vafot etgan.

2 - topshiriq: O'zingiz eshitgan yoki o'qigan kitoblaringizdan hayvonlarga atab qo'yilgan nomlardan bir nechtasini yozing. Ular ishtirokida og'zaki gaplar tuzing.

3- topshiriq: Viloyatingizdagi shahar, tuman, ko'l, daryo, anhor va boshqa joy nomlarini bir necha guruhga ajratib, har biriga uchtdan misol yozing.

4- topshiriq: O‘qing. Atoqli otlar qaysi gap bo‘lagi bo‘lib kelayotganini aniqlang.

Akam Dilshodning	Sen-chi , Mavjuda,
Odati qiziq.	Qara ukangga.
Ish taqsimlab u	Hamrobek, suv och
Ko‘rgazar yo‘riq.	Darhol ekinga.
Hoy, Umarjon, sen	Akam Dilshodbek
Molga sol xashak.	Taqsimlaydi ish.
Uyni supurib,	O‘zi to‘p tepib,
Suv keltir, Qo‘shoq.	Qilmas hech yumush.(Po‘lat Mo‘min)

Otlarning yasalihi

Otlar 5xil usul bilan yasaladi. 1.Ot yasovchi qo‘shimchalar bilan 2.So‘zlarni qo‘shish yoki juftlash 3. So‘zlarni qisqartirish 4.Turkumdan turkumga so‘z ko‘chishi yordamida 5. So‘zlarni takrorlash orqali.

1.Yasovchi qo‘shimchalar bilan ot yasash - Ot yasovchi qo‘shimchalar o‘zak bilan birikkan holda quyidagi ma’nolarini bildiruvchi otlar yasaydi. **1. Shaxs otlari. 2. Narsa – buyum otlari. 3. O‘rin – joy otlari. 4. Mavhum otlar.**

1.Shaxs oti yasovchi qo‘shimchalar: -chi. Bu qo‘shimcha, odatda, shaxsning biror kasb yoki ish bilan shug‘ullanishini anglatuvchi otlar yasaydi: *suvchi, sportchi, navbatchi.*

-dosh. Bu qo‘shimcha yordamida yasalgan otlar, odatda, birgalik, yaqinlik ma’nosini bildiradi: *sinfdosh, suhbatdosh.*

Tilimizda **-kor (-kar, -gar, -gor), -kash, -dor, -bon, -boz, -paz, -xon, -shunos, -do‘z, -soz, -xo‘r, -parast, -go‘y, -furush, -vachcha, -(u)vchi, -(o)vchi, ham-** qo‘shimchlari bilan yasalgan shaxs otlari ham bor: *paxtakor, talabgor, miskar, zargar, aravakash, chorvador, saroybon, dorboz, gazetxon, tilshunos, gilamdo‘z, choyxo‘r, shaxsiyatparast, duogo‘y, mevafurush, tog‘avachcha, yozuvchi, tinglovchi, hamsuhbat.*

2. Narsa –buyum otlari yasovchi qo‘shimchalar:

-gich (-kich, -qich, -g‘ich)	<i>Tishkovlagich, ko‘rsatkich, qisqgich, chizg‘ich</i>
-gi (-ki, -qi, -g‘i, -g‘u)	<i>Supurgi, tepki, tutatqi, chalg‘i, sachratqi, tuyg‘u</i>
-k, -ak	<i>Ko‘rak, pirpirak</i>
-q, -oq	<i>Tara+q-taroq, o‘roq, bo‘ya+q-bo‘yoq</i>
-iq, -ik	<i>Chopiq, topshiriq, teshik</i>
-uq	<i>Uchuq, yutuq</i>
-ma	<i>to‘qima, bo‘g‘ma, bosma</i>
-m, -im	<i>To‘plam, kiyim, tishlam</i>

-um	Unum, yutum, uy+um-uyum
-don	Qalamdon, tuzdon
-noma	Taklifnoma
-qin (-kun, -g'in, -g'un)	to 'lqin, yong'in, uchqun, yulg'un
-in (-un, -on)	Yig'in, tugun, to'zon
-(i)ndi	Chirindi, cho'kindi
-machoq	Bekinmachoq, tortishmachoq
-(i)sh	Qurilish, turlanish
--(u)v, (o)v	Yozuv, saylov
-aq(oq)	Qarsak, qaldiraq, varrak
-ildoq	Shaqildoq
-a	Sharshara, jizza
-os	Chuvvos, gulduros
-chilik	Dehqonchilik, urug'chilik, tirikchilik
-poya	Bedapoya, g'o'zapoya
-qoq (-kak, -gak)	Botqoq, eshkak, ilgak
-dak (-doq)	Yugurdak, qovurdoq
-chiq	Yopinchiq, suyanchiq
-chak	Burchak, kemirchak
-machoq	Bekinmachoq, aylanmachoq
-iz	bo'g'iz
-miq	Bulamiq
-t (-it, -at, -ot)	Qurt (quri+t), chiqit, o'lat, sizot
-mish	O'tmish, qilmish
-kilik (-gilik)	Ichkilik, ko'rgilik
-moq (-mak)	Quymoq (ovqat turi), chertmak (o'yin turi)
-cha	Qizilcha, olacha

3.O'rin – joy otlari yasovchi qo'shimchalar

-zor	Gulzor, paxta zor , olma zor
-iston	O'zbek iston , guli iston
-loq	O't loq , tosh loq
-goh	Sayl goh , o'yin goh
-xona	Osh xona , choy xona
-obod	Yunus obod , Yangi obod

4. Mavhum ot yasovchi qo'shimchalar

-lik	Bolal <u>lik</u> , „ bir <u>lik</u> , mustaqill <u>lik</u>
-liq	Otal <u>liq</u> , bor <u>liq</u>
-ch	Sevinch, quvonch, tayanch
-garchilik	Odam <u>garchilik</u> , og'ayni <u>garchilik</u>

So'zlarni qo'shib, bog'lab ot yasash-So'zlarni qo'shish bilan qo'shma otlar yasaladi. Bular quyidagicha yasaladi:

1) Ot bilan otdan: *otquloq, qo'larra*; 2) sifat bilan otdan: *ko'ksulton, xomtok*; 3) ot bilan sifatdan: *gulbeor, oshko'k*; 4) son bilan otdan: *mingoyoq, qirqog'ayni, uchburchak*; 5) ot bilan fe'ldan: *o'rinbosar, beshiktervatar*; 6) fe'l bilan fe'ldan: *iskabtopar, olibsotar*. Biror belgisiga ko'ra atalgan joy nomlari ko'pincha qo'shma ot orqali ifodalanadi: *Oqtepa, To'ytepa, Uchqo'rg'on*.

Quyidagi qo'shma otlar qo'shib yoziladi:

1) Qismlari turdosh otlardan iborat bo'lib, bir urg'u bilan aytiladigan narsa – buyum nomlari: *gulko'rpa, oshqozon, o'qilon, tutmayiz, oshko'k*.

2) Ot bilan **-ar** qo'shimchali fe'ldan yasalgan qo'shma otlar: *otboqar*.

3) Ikkinchi qismi turdosh ot bo'lgan geografik nomlar: *Sirdaryo, Oqtepa*. Ikkinchi qismi *ye, yo, yu, ya* harfi bilan boshlangan qo'shma otlar ajratib yoziladi: *yeryong'oq, eshakyemi, qozonyuvg'ich*.

4) Bulardan tashqari, ruscha – baynalmilal so'zlar ishtirokida yasalgan qo'shma otlar ham o'zbek tilida mavjud: *bronepoyezd, aviabo'linma, avtoyo'l, kinoqissa*.

So'zlarni qisqartirib ot yasashda – qisqartma otlar yasaladi:

1) So'zlarning birinchi harfidan: *Birlashgan Millatlar Tashkiloti – BMT, Reklama tijorat bo'limi – RTM*.

2) Birinchi so'zning bosh qismini va boshqa so'zlarning birinchi harfini olish bilan: *O'zbekiston Milliy universiteti – O'zMU*.

3) So'zlarning bosh qismidan: *ijroiya qo'mita – ijroqo'm*.

4) Aralash yo'l bilan: *O'zbekiston radio eshittiruv va teleko'rsatuv kompaniyasi – O'zbekiston teleradiokompaniyasi*.

Turkumdan turkumga ko'chish vositasida ot yasalishi:

1) Sifatdan otga ko'chish: *o'g'il (bola), qiz (bola), ayol (kishi), chol (odam)*;

2) Fe'ldan otga ko'chish: *kelajak* (avlod);

3) Juft fe'llar otga ko'chadi: *keldi – ketdi, oldi – sotdi, qo'ydi – chiqdi*.

So'zlarni takrorlash yordamida ot yasash:

Lik – lik (ko'kat turi), *pat – pat* (motosikl), *bog'cha – bog'cha* (o'yin), *yugur – yugur* (shoshilish), *biyovbiyov* (qush), *shaqshaq* (qush).

Topshiriqlar

1-topshiriq: Quyidagi so'zlarga ot yasovchi qo'shimchalar qo'shib yangi so'zlar hosil qiling: Teng, jang, yo'l, drama, talab, uch, il, yoz.

Qisqartma otlarni kengaytirib yozing: UrDU, DAN, AQSH.

Quyidagi so'zlarga so'z qo'shib qo'shma otlar yasang: ildiz, ot, qashqar, qizil, ming, ko'k, olib, Sir, Uch.

2-topshiriq: Gaplarni o'qing. Yasama, qo'shma, juft va qisqartma otlarni aniqlang.

1. Sinf doshlar mevazorda bog'bon bilan so'zlashdilar.

2. O'zbekiston Respublikasi BMTga a'zo bo'ldi.

3. TDIU ning talabalaridan bir guruhi AQShga jo'nab ketdilar.

4. Paxtakorlar hosildor erlardan hosil oldilar.

5. Mamayusuf o'tloq chetidagi botqoqdan toshbaqa tutib oldi.

3-topshiriq: Yasama otlarni ma'nosiga ko'ra umumiy nomlang, so'z yasovchilarning tagiga chizing va gaplar tuzing.

Chiziq, qisqich, o'chirg'ich, ko'rsatkich, supurgi, ko'rik, qarsak, to'plam, kiyim, taklifnoma, sevinch, yozuv, tirnoq, bo'yoq, saylov.

4-topshiriq: Yasama otlarni ma'nosiga ko'ra umumiy nomlang, so'z yasovchilarni aniqlang va gaplar tuzing.

O'zbekiston, gulzor, o'tloq, sayilgoh, darsxona, toshloq, lag'monxona.

Otlarda egalik va kelishik kategoriyasi

Egalik qo'shimchalari predmetning uch shaxsdan (so'zlovchi, tinglovchi, o'zga) biriga qarashli ekanini bildiradi. Egalik qo'shimchalari oxiri unli bilan tugagan otlarga birlikda **-m, -ng, -si, -ngiz** shaklida; oxiri

undosh bilan tugagan otlarga esa birlikda **–im, –ing, –i**; ko‘plikda **–imiz, –ingiz, –i** shaklida qo‘shiladi:

Shaxs	Birlik	Ko‘plik
1-shaxs	<i>Dalam, kitobim</i>	<i>Dalamiz, kitobimiz</i>
2-shaxs	<i>Dalang, kitobing</i>	<i>Dalangiz, kitobingiz</i>
3-shaxs	<i>Dalasi, kitobi</i>	<i>Dalalari, kitoblari</i>

K va **q** undoshi bilan tugagan otlarga egalik qo‘shimchasi qo‘shilganda, o‘zak – negiz oxiridagi jarangsiz **g** undoshiga aylanadi va *koptogi, tuprog‘i* kabi yoziladi. *Og‘iz, burun, zahar* kabi otlarga egalik qo‘shimchasi qo‘shilganda, ikkinchi bo‘g‘indagi qisqaroq aytiladigan **u, i, a** unlilari tushib qoladi: *og‘zi, burni, zahri*. *Obro‘, parvoz* so‘zlariga egalik qo‘shimchasi qo‘shilganda esa **y** tovushi orttiriladi: *parvoyi, obro‘yim*.

Otlarning turlanishi

Otlarning kelishik qo‘shimchalari bilan qo‘llanishi **turlanish** deyiladi.

Otlarda oltita kelishik mavjud:

T/R	Kelishik nomi	Qo‘shimchasi	Savollar
1.	Bosh kelishik	--	<i>Kim? Nima?</i>
2.	Qaratqich kelishik	–ning,	<i>Kimning?, Nimaning?</i>
3.	Tushum kelishik	–ni,	<i>Kimni? Nimani?</i>
4.	Jo‘nalish kelishik	–ga, –ka, –qa, –na, –a	<i>Kimga? Nimaga?</i>
5.	O‘rin – payt kelishigi	–da	<i>Kimda? Nimada?</i>
6.	Chiqish kelishik	–dan	<i>Kimdan? Nimadan?</i>

Qaratqich kelishigidagi ot doim ot bilan bog‘lanadi: *maktabning* hovlisi, *kitobning* varag‘i. Tushum kelishigidagi ot doim fe‘l bilan bog‘lanadi: *maktabni sevish*, *kitobni o‘qish*.

Jo‘nalish, o‘rin–payt va chiqish kelishiklaridagi otlar fe‘l bilan, ba‘zan esa boshqa so‘zlar bilan ham bog‘lanadi: *maktabga bormoq*, *maktabda bo‘lmoq*, *maktabdan kelmoq*, *kitobdan minnatdor*, *ukamdan katta*.

Jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi **k** tovushi bilan bitgan so‘zlarga **-ka** tarzida, **g‘**, **q** tovushi bilan bitgan so‘zlarga **-qa** tarzida qo‘shilib, mumtoz adabiyotda **-ga**, **-na**, **-a** tarzida uchraydi: *ko‘ylak + ga = ko‘ylak -ka*, *bog‘ + ga = boqqa*, *uyiga*, *yorima*, *qo‘lina*.

Qaratqich, tushum va jo‘nalish kelishigidagi otlar **belgili** (qo‘shimchali) va **belgisiz** (qo‘shimchasiz) qo‘llanishi mumkin: *maktab(ning) bog‘i*, *xat(ni) yozdi*, *Andijon(ga) ketdi*.

Topshiriqlar.

1-topshiriq: Egalik shakllaridagi otlarni ko‘chirib yozing, shaxs va sonini aniqlang. Masalan: davri – III shaxs, birlik.

to‘lqin	волна
halovatli	спокойный, спокойно
ufq	горизонт
vafodor	преданный, верный
tik	стройный, ровный, прямой
imonli	здесь, порядочный
bo‘y cho‘zgan	растущий

2-topshiriq: Nuqtalar o‘rniga mos otlarni qo‘yib, so‘z birikmalarini ko‘chiring.

... onasi, ... bordi, ... chiqdi, ... ko‘chasi, ... jo‘nadi, ... intizomni, ... kichik, ... o‘qidi, ... javobi.

Otlarda birlik va ko‘plik kategoriyalarning ifodalanishi

Otlar birlik va ko‘plik sonda keladi. Birlik sondagi otlar bir predmetni bildiradi. Ko‘plik sondagi otlar birdan ortiq predmetni bildiradi. Otlar ko‘plikda **-lar** qo‘shimchasi orqali ifodalansa, **morfologik usul** hisoblanadi: *bolalar*, *uyalar*. Ko‘plik ma‘nosi qo‘shimchasiz holda maxsus

soʻzlar yordamida ifodalansa, **leksik usul** hisoblanadi: *birqancha odam, ming – ming daraxt, beshta daftar*. Baʼzan bu usullar aralash ifodalanishi mumkin (**leksik – morfologik usul**): *koʻp ota – onalar kelishdi*.

Harakat – holat, belgi nomini bildirgan otlar, donalab sanalmaydigan narsa va jism nomlari, juft predmetlarni bildiruvchi otlar va atoqli otlar faqat birlikda qoʻllanadi: *doʻstlik, un, koʻz, Muattar*.

Faqat birlikda qoʻllanadigan otlarga koʻplik qoʻshimchasi qoʻshilganda koʻplikni emas, balki oʻsha predmetlarning turli xilini, jamlikni, hurmat, kinoya, kuchaytirish kabi maʼnolarni bildiradi: *Dadamlar ishlaydilar. Maʼmuraxonlar kelishdi. Boshlarim ogʻrib ketdi*.

-lar koʻrsatkichi otlardan tashqari olmosh, son, sifat, feʼl, ravish turkumidagi soʻzlarga ham qoʻshilishi mumkin: *bular, kimlar, bizlar, tushuntirishlar, kattalarni, beshlar, ilgari, kelganlar* kabi. Bu koʻrsatkich feʼlga qoʻshilganda tuslovchi tarkibida keladi: *boradilar* (3–shaxs tuslovchi tarkibida).

Kichraytirish, hurmatlash va erkalash otlari

Nutqimizda kichraytirish, hurmatlash va erkalash otlari ham qoʻllanadi. Bunday otlar kichraytirish, baʼzan esa ham kichraytirish, hamerkalash maʼnolarini anglatadigan quyidagi qoʻshimchalar bilan yasaladi:

-cha: -choq, -chak, -chiq: -(a)loq: -jon: -xon: -oy:	<i>Kitobcha, uycha, roʻmolcha.</i> <i>Qoʻzichoq, kelinchak, kopchiq</i> <i>Qizaloq, boʻtaloq.</i> <i>Ukajon, Rahimjon.</i> <i>Odilxon, Salimaxon.</i> <i>Qunduzoy, Tursunoy.</i>
---	---

-jon, -oy, -xon qoʻshimchalari hamma vaqt erkalash maʼnosida emas, oʻz mustaqil maʼnosida, yaʼni ot sifatida ham qoʻllanadi: *Mol achchigʻi, jon achchigʻi. Koʻkda toʻlin oy suzmoqda. Anvar xon huzuriga chiqib ketdi*.

Topshiriqlar

1 - topshiriq: Quyidagi otlarga II shaxs egalik qoʻshimchasini qoʻshib, namunadagidek yozing va yuz bergan oʻzgarishni izohlang.

Namuna: Bagʻir – bagʻring.

Oʻrin, qorin, burun, singil, koʻngil, magʻiz.

2 - topshiriq: Berilgan otlarni ko‘plik shakliga aylantiring.
She‘r, tadbirkor, mashina, mezbon, shoir.

3 - topshiriq Gaplarni ko‘chiring, ko‘plik sonda qo‘llangan otlarning gapdagi vazifasini aniqlang.

1.Do‘stlar, bu mening eng yaqin oshnam, tanishing. 2. Bu o‘tlar oftobda rosa qurigan, yaqinida gugurt chaqmang, o‘t ketib qolmasin. 3.Sergap, ezma bo‘lmang, birovni gapini behuda bo‘lmang. 4. Ko‘p o‘lkalarda bo‘ldim, lekin yurtimiz hammasidan a‘lo. 5. Qo‘lingdagilarni qo‘y, o‘g‘lim, tez borib qo‘ylarni qaytarib kel.

Sifat va uning grammatik xususiyatlari

Otga bog‘lanib uning belgisini bildiradigan va qanday? qanaqa? so‘roqlariga javob boladigan so‘zlarga **sifat** deyiladi. Masalan: *go‘zal, baland, xushbo‘y, kemptik*. Sifat gapda asosan sifatlovchi-aniqlovchi, kesim vazifasida keladi: *Yonbag‘irlar ko‘m - ko‘k. Baqqol amaki pakana, vuzi katta, iyagi kalta odam. U juda sergap.*

Sifatlar tuzilishiga ko‘ra **sodda, qo‘shma, juft, takroriy** sifatlarga bo‘linadi.

1. Sodda sifatlar bitta asosli bo‘lib, tarkibiga ko‘ra **tub** va **yasama** bo‘ladi. Yasovchi qismlarga bo‘linmaydigan sifatlar **tub sifatlar** sanaladi (Shakl yasaliish qismi bundan mustasno). Masalan: *qari, qoramtir, eskiroq, sariq*.

Asos va yasovchi qismga bo‘linadigan sifatlar esa **yasama sifatlar** deyiladi. Sodda yasama sifatlar asosga yasovchi qo‘shimcha qo‘shish orqali hosil bo‘ladi: *guldor, sezgir, turkiy, kechki*.

2. Qo‘shma sifatlar ikki va undan ortiq asoslarning birlashuvidan tarkib topgan sifatlardir. Qo‘shma sifatlar asosan qo‘shib yoziladi. Qo‘shma sifatlar tarkibi quyidagi so‘z turkumlaridan bo‘ladi: *jigarrang, bodomqovoq, toshyurak* ot + otdan; *sofdil, shirinso‘z* - sifat + otdan; *osmono‘par, mehnatsevar* - o t + fe‘ldan.

3. Juft sifatlar o‘zaro yaqin ma‘noli yoki zid ma‘noli ikki asosning juftlashishidan hosil bo‘ladi. Masalan: *kata - kichik, oq - qora, yaxshi - yomon* zid ma‘noli qismlardan; *uzuq - yuluq, esli - hushli* yaqin ma‘noli qismlardan tarkib topgan. Juft sifat qismlari chiziqcha bilan yoziladi. Qismlar orasida **-yu**, yuklama - bog‘lovchilari bo‘lsa, ular o‘rtasida chiziqcha qo‘yiladi va ajratib yoziladi: *yakka - yu yagona*.

4.Takroriy sifatlar bir asosning takrorlanishidan hosil bo‘ladi va ular belgini ta’kidlab, kuchaytirib ifodalashga xizmat qiladi: *yangi - yangi, mayda - mayda, barra - barra*.

Ozaytirma va kuchaytirma sifatlar

Ozaytirma sifatlar o‘zakdan anglashilgan rangning, belgining ozligini, kamligini bildiradi va quyidagicha yasлади:

1.–ish, -imtir(-mtir) - bulardan **–ish, -imtir** undosh tovush bilan bitgan oq, ko‘k kabi so‘zlarga, **–mtir** esa faqat qora sifatiga qo‘shiladi: *oqish, ko‘kish, qoramtir*.

2.Rangni bildiruvchi sifatdan oldin **och, nim** so‘zlarini keltirish bilan. **Nim** bilan hosil qilingan sifatlar qo‘shib yoziladi: **och sariq, nim pushti**.

–kina (-gina, -qina) qo‘shimchalari o‘zakdan anglashilgan belgining kuchsizligini, ozligini bildiradi. **Q, g** bilan bitgan so‘zlarga **–kina, q, g‘** bilan bitgan so‘zlarga **–qina**, boshqa hollarda **–gina** qo‘shimchasi qo‘shiladi: *kichkinagina, yumshoqqina, tuzukkina*.

Kuchaytirma sifatlar o‘zakdan anglashilgan rangning, belgining ko‘pligini, ortiqqligini bildiradi va quyidagicha hosil qilinadi:

1.Sifatlarning bosh qismi **p** va **m** tovushlaridan biri bilan takrorlanadi: *qizil – qip - qizil, ko‘k- ko‘m –ko‘k*. Bunday sifatlar chiziqli bilan yoziladi. (oppoq sifati qo‘shib yoziladi).

2.Sifatlarning birinchi bo‘g‘ini keying bog‘inining birinchi undosh tovushi bilan birga takrorlanadi. Bu sifatlar ham chiziqli bilan yoziladi: *butun –but- butun, dumaloq – dum – dumaloq*.

3.Sifatdan oldin **to‘q, jiqqa, tim, g‘irt** kabi so‘zlarni keltirish bilan. Bunday sifatlar ajratib yoziladi: **jiqqa ho‘l, tim qora**.

Topshiriqlar

1-topshiriq: Berilgan sifatlarni qiyosiy va orttirma daraja shaklida yozib chiqing. Ulardan so‘z birikmalari hosil qiling.

Chiroyli, kuchli, ulug‘, buyuk, eski, pishiq, rahmdil, katta.

Namuna: *chiroyli – chiroyliroq - eng chiroyli. Chiroyli qiz, chiroyli ko‘ylak*.

2-topshiriq: Do‘stingizning xususiyatlarini taqqoslang va jadvalni to‘ldiring.

Ijobiy xislatlar	Salbiy xislatlar

Sifat va uning darajalari

Predmetlardagi bir xil belgining ortiq – kamligi jihatidan farqlanishi **sifat darajasi** deyiladi. Sifatlarning uch xil darajasi bor: orttirma daraja, qiyosiy daraja, ozaytirma daraja.

1.Orttirma daraja predmetdagi bir belgining boshqa predmetdagi shu turdagi belgiga nisbatan eng ko‘p ekanligini ifodalaydi. Orttirma daraja quyidagi usullar yordamida hosil qilinadi:

1) morfologik usul: a) so‘zning birinchi bo‘g‘ini ajratilib, unga keying bo‘g‘indagi birinchi undosh qo‘shiladi-da, yopiq bo‘g‘in hosil qilinadi va undan keyin to‘liq shakli takrorlanadi: *dum* – *dumaloq*, *pak*–*pakana*; b) so‘zning oldingi ikki tovushi ajratilib unga *p*, *m* tovushlaridan biri qo‘shiladi va undan keyin so‘zning o‘zi takrorlanadi: *yap* – *yangi*, *ko‘m* – *ko‘k*; d) so‘zning birinchi bo‘g‘inidan keyin *–ppa* shakli qo‘shiladi: *soppa* – *sog‘*, *to‘ppa* – *to‘g‘ri*.

2) leksik usul: a) maxsus kuchaytiruvchi so‘zlar orqali ifodalanadi: *eng kichik*, *hammadan chiroyli*, *zap g‘alati*, *beqiyos chiroyli*, *naqadar ulug‘vor*, *xo‘p bemaza*, *cheksiz quvonchli*; b) so‘zlarni takrorlash vositasida: *zo‘r* – *zo‘r* (*polvonlar*), *uzundan* – *uzun* (*kechalar*), *ne* – *ne* (*olimlar*); d) turli so‘z birikmalari, iboralar yordamida: *haddan ziyod chiroyli*, *misli ko‘rilmagan* (*qahramonlik*), *quling o‘rgilsin* (*jonon*);

3) leksik – semantik usul - bunda belgi bildiruvchi so‘zlar oldidan yoki ular o‘rniga boshqa turkumdagi so‘zlar qo‘llanadi: *zahar* (*garmdori*), *olov* (*bola*).

4) fonetik usul: a) unlilar cho‘zib aytiladi: *tooza*, *chuquur*;

b) undoshlar ikkilanadi: *tekkis*, *yummshoq*.

2.Qiyosiy daraja- predmetdagi bir belgining boshqa predmetdagi xuddi shunday belgidan ortiq ekanligini ifodalaydi. Qiyosiy daraja oddiy darajadagi sifatga *–roq* qo‘shimchasini qo‘shish yoki sifatdan oldin *bir* –

biridan, undan ham, yanada soʻzlarini keltirish bilan yasaladi: *Olma daraxti shaftoli daraxtidan balandroq. Bir – biridan goʻzal, bundan ham battar, yanada kuchli*.

3.Ozaytirma daraja - belgi darajasining normal darajaga yetmaganligi, normaldan pastligi ifodalanadi. 1) qoʻshimchalar yordamida: oqish, qizgʻish, qoramtir. –**roq** qoʻshimchasi ham ozaytirma darajani ifodalashda qatnashadi (bunda bir narsadagi belgi boshqa narsadagi shunday belgiga qiyoslanmaydi): *eskiroq (kiyim)*; 2) sifatdan oldin **yarim, nim, och, hiyol, chizi, sal, aytarli, uncha, u qadar** kabi soʻzlarni keltirish bilan: *yarim ochiq (eshik), uncha katta*.

Topshiriqlar

1-topshiriq: Sifatlarni aniqlang va tagiga chizing.

1.Unumli mehnat keltirar davlat. 2. Rejali ish buzilmas. 3. Odobli bola elga manzur. 4. Toʻgʻri odam egri soʻzdan or qilar. 5. Tikansiz gul, mashaqqatsiz hunar boʻlmas. 6. Intizomli lashkar yengilmas. 7. Ozod Vatanimiz-tinchlik tayanchi. 8. Yoshligimiz shunchalar erkin, quvnoq va begʻubor.

2- topshiriq:Savollarga javob bering. Javobingizda qavs ichida berilgan sifatlardan foydalaning.

1.Bizning armiyamiz qanday armiya? (buyuk, kuchli, qudratli, qahramon) 2.Bizning hayotimiz qanday? (quvnoq, goʻzal, ajoyib) 3. Qanday shamol esyapti? (mayin, yoqimli, yengil) 4. Qanday gullar ochildi? (chiroyli xushboʻy) 5. Nozima qanday oʻquvchi? (quvnoq, chaqqon, tirishqoq, qobiliyatli).

3- topshiriq: Berilgan matndan sifatlarni aniqlab, darajasini ayting.

Togʻda tong

Togʻda tong otishini kuzatish juda ajoyib boʻladi. Dastlab togʻning eng baland choʻqqilari pushti rangda tovlanadi. Bu choʻqqilar quyoshni birinchi boʻlib kutib oladilar. Keyin quyosh balandroq koʻtariladi, oqish osmon och koʻkimtir tusga kiradi. Choʻqqilardagi qorlar jimir-jimir qilib yaltiray boshlaydi.

Oddiy daraja:

Qiyosiy daraja:

Orttirma daraja:

Son va uning grammatik xususiyatlari

Narsaning, miqdori, sanog'i yoki tartibini bildirib, qancha? nechta? nechanchi? so'roqlaridan biriga javob bo'ladigan so'zlar **son** deyiladi.

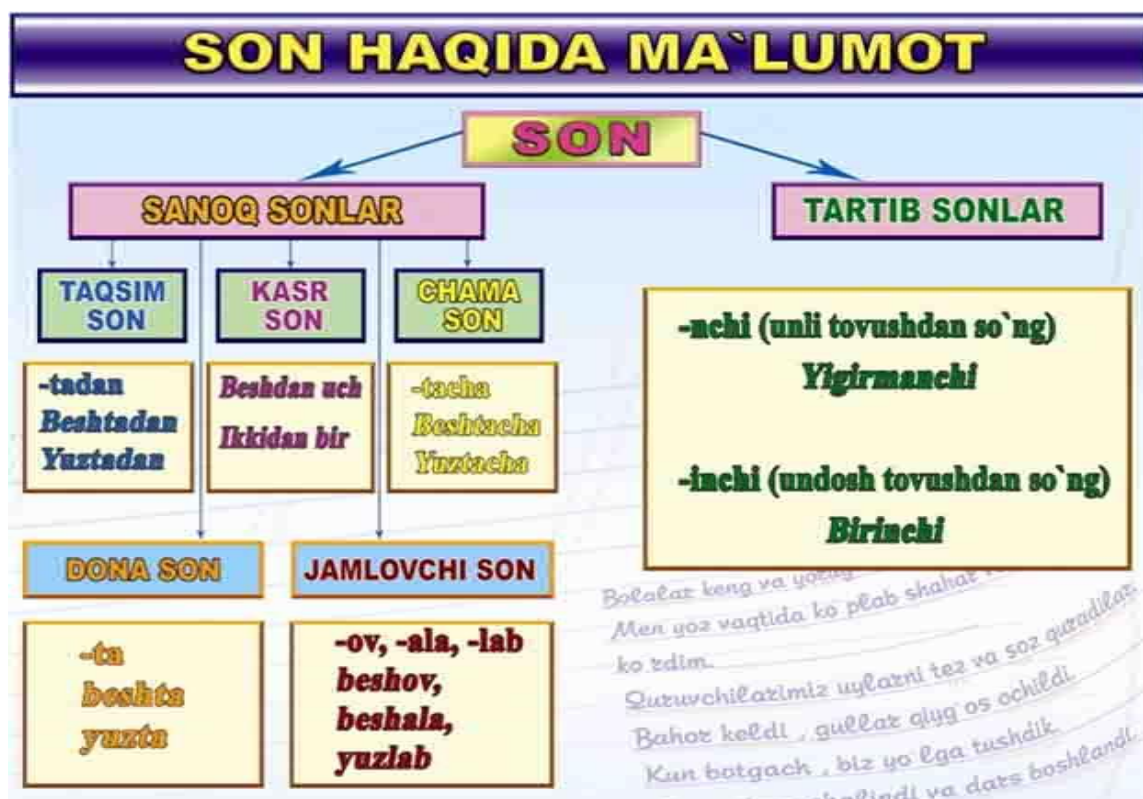
Sonlar sifat singari belgi tasavvuri bilan aloqador bo'lib, narsaning miqdori, sanog'iva tartibiga ko'ra belgisini ifodalaydi: *beshta kitob, uchala talaba, birinchi kurs* kabi.

Son narsaning aniq yoki noaniq miqdorini ifodalash xususiyatiga egaligiga ko'ra tildagi *ko'p, oz, bir oz* singari umumiy miqdor bildiruvchi so'zlardan farqlanib turadi. Sonlar quyidagi grammatik belgilarga ega:

1.Sonlar ot bilan birikkanda so'z o'zgartuvchi affikslar olmaydi, aksincha ularning o'zi otning aniqllovchisi vazifasini bajaradi: **O'n sakkiz yashar yigit. Birinchi** o'rinda bormoq.

2.Ba'zan son va sifat birgalikda otning aniqllovchisi vazifasini bajarishi mumkin. Bunday holda son aniqllovchi vazifasida kelgan sifatdan avval joylashadi: **Beshta** baland bino, **uchta** qora qo'y.

3.Son gapda asosan aniqllovchi va kesim vazifasini bajaradi: *Mehnat kishini uchta* balodan saqlaydi: *yurak siqishdan, axloqiy buzilishdan, muhtojlikdan. Bu xotinning joni bitta* emas, **mingta** (A.Qahhor).



Topshiriqlar

1-topshiriq: Uch, besh, yetti, o'n sonlarini avval miqdor son, keyin tarib son shaklida qo'llab, ular ishtirokida gaplar tuzing.

2- topshiriq: Gaplarni ko'chiring. Sonlarni gapdagi vazifasini aniqlab, tagiga chizing.

1. Bir otasi, bir onasi, necha yuz ming bolasi. (Topishmoq) 2. Mening kitoblarim hammasi bo'lib yettita. 3. Opam bizga uzgan olmalaridan to'rttadan berdi. 4. Bir daraxtda o'n ikki shox, har shoxda o'ttiz yaproq, yaprog'ining bir yog'i qora, bir yog'i oq. (Topishmoq)

3- topshiriq: Tartib sonlarni toping, ularni raqamlar bilan yozing.

1. Birinchi iyun – Xalqaro bolalarni himoya qilish kuni. 2. Alisher Navoiy bir ming to'rt yuz qirq birinchi yil to'qqizinchi fevralda Hirot shahrida tug'ildi. 3. Chol bilan kampir uch nafar qizlari bilan yashar ekanlar. (Ertakdan)

Sonning ma'no turlari

Sonlar ma'no va grammatik jihatdan olti xil bo'ladi:

1. Miqdor son bir turdagi narsa – buyumlarning umumiy sonini, miqdorini bildiradi: ***bir qop paxta, o'ttiz uch bahodir.***

Miqdor sonlar *juft, kilogramm, gramm, tonna, metr, kilometr, daqiqa, soniya, soat, yil, gektar, tiyin, so'm* kabi **hisob so'zlari** (numerativlar) bilan ham qo'llanadi: *besh so'm, o'n gramm, yuz yil.*

Hisob so'zlari quyidagi guruhlariga bo'linadi: predmetlarni yakka hisoblash uchun ishlatiladigan (*dona, nusxa, tup, bosh, nafar*), butunning qismini hisoblash uchun (*parcha, varaq, burda, og'iz, luqma, siqim, tilim, chimdim, qul-tum, yutum, xo'plam, tomchi, chaqmoq, nimta, to'g'ram, poy, toqa, bo'lak, shingil*), to'dalab ko'rsatuvchi (*gala, to'p, guruh, to'da, dasta, bog', quchoq, shoda, hovuch*), juftlab ifodalovchi (*juft, para*), og'irlikni o'lchaydigan (*gramm, kilogram, sentner, tonna, misqol, pud, botmon, qadoq, paysa*), uzunlik o'lchovini bildiradigan (*millimetr, santimetr, metr, kilometr, chaqirim, tosh* (eskirgan), *gaz, qarich, quloq, qadam*), yosh o'lchovini bildiradigan (*yashar, yoshlik, oylik, kunlik*), vaqt o'lchovini bildiradigan (*soniya, soat, kun, oy, hafta, yil, asr*), qiymat o'lchovini ifodalaydigan (*so'm, tiyin, tanga, miri, paqir*). Bulardan tashqari, quyidagi hisob so'zlari son va fe'l orasida kelib, harakat miqdorini bildiradi: *marta, nav-batda, karra, bor, hissa, qatla, sidra, daf'a.*

Eslatma: Nutqimizda **bir** miqdor soni noaniqlik, kuchaytirish, ajratish, chegaralash ma'nolarini ham ifodalaydi: *Eshikni bir kishi taqqillatyapti. Bir yugurdim, bir yugurdim. Bir menga, bir unga qaraydi. Hamma keldi, bir Ahmad kelmadi.*

2. Dona son narsa – buyumning donalab sanaladigan miqdorini bildiradi. Dona son miqdor songa **–ta** qo'shimchasini qo'shish yoki **dona, nafar** so'zlarini keltirish yordamida hosil qilinadi: *beshta qush, uch dona non, o'n nafar odam.*

3. Tartib sonnarsa – buyumning sanoqdagi tartibini bildiradi. Tartib son unli bilan tugagan miqdor songa **–nchi**, undosh bilan bitgan miqdor songa **–inchi** qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi: *birinchi, ikkinchi.*

Tartib sonlar arabcha raqam bilan ifodalansa, bu qo'shimchalar yozilmaydi, raqamdan keyin chiziqcha qo'yiladi; rim raqamlari bilan ifodalansa, chiziqcha ham qo'yilmaydi: *2 –brigada, VI sinf.*

Kirilcha yozuvda yil va oyni ko'rsatuvchi arab raqamlaridan keyin chiziqcha qo'yilmaydi: *1998 йил, 15 февраль.*

3.Chama son narsa –buyumlarning taxminiy sonini bildiradi va quyidagicha hosil bo'ladi:

1) Miqdor songa **–tacha** qo'shimchasini qo'shish bilan: *o'ntacha mashina;*

2) Miqdor songa **–lar, –larcha** qo'shimchasini qo'shish bilan: *soat o'n birlar edi. Yuzlarcha bola yig'ildi.*

3) Miqdor songa **–lab** qo'shimchasini qo'shish bilan: *minglab odam;*

4) Ikki miqdor sonni juft keltirish bilan: *besh –olti, uch –to'rt.*

4. Jamlovchi son narsa–buyumning umumiy sonini bildiradi va quyidagicha yasaladi:

1) Miqdor songa **–ov** qo'shimchasini qo'shish bilan: *uchovi, to'rtovi;*

2) Miqdor songa **–ala** qo'shimchasini qo'shish bilan: *ikkala, uchala;*

3)Miqdor songa**–ovlon** qo'shimchasini qo'shish bilan: *beshovlon, oltovlon;*

Ikki, olti, yetti miqdor sonlaridan jamlovchi son hosil qilinganda, o'zakdagi **i** tovushi tushib qoladi: *ikkovi, oltovi.*

Uch, to'rt sonlariga **–ala** qo'shilganda, *uchchala, to'rttalat* arzida aytilsa ham *uchala, to'rtala* deb yoziladi.

Jamlovchi sonlar ko'pincha birdan yettigacha bo'lgan sonlardan yasaladi.

5.Taqsim son narsa–buyumlarning taqsimlanish miqdorini anglatadi va miqdor songa **–tadan** qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi:

ikkitadan, o‘ntadan, yuztadan. Ba’zan miqdor son takrorlanib, taqsim son yasalishi mumkin: ...*ikki –ikki bo‘lib yurdik*.

Sonlarning otlashishi - gapda son bog‘langan ot tushib qolishi mumkin. Bunday holda son **otlashadi**. Otlashgan son xuddi otlarga o‘xshab egalik, ko‘plik va kelishik qo‘shimchalarini oladi. *Beshga, uchni, ikkimiz*.

Topshiriqlar

1-topshiriq: Tartib sonlarni toping, ularni raqamlar bilan yozing.

Birinchi iyun–Xalqaro bolalarni himoya qilish kuni. 2. Alisher Navoiy bir ming to‘rt yuz qirq birinchi yil to‘qqizinchi fevralda Hirot shahrida tug‘ildi. 3. Chol bilan kampir uch nafar qizlari bilan yashar ekanlar. (Ertakdan)

2- topshiriq: Tez aytishni aytib ko‘ring. O‘zingiz ham sonlar ishtirok etgan tez aytishlarni topib, guruhdagilar bilan musobaqa o‘ynang.

Tyan-Shan tog‘ining tagida Toshtemir tog‘aning traktori to‘qson tonna temirni tortolmay tirillab turibdi.

3 - topshiriq: Sonlarga qavs ichidagi qo‘shimchalarni qo‘shib ko‘chiring. Tartib sonlarni raqamlar bilan yozing.

Zulfiqorovning xotini bir (ta) qiyiqchada uch-to‘rt (ta) anor olib keldi. (Abdulla Qahhor) 2. Pahlavonning ikki (nchi) madori qolmadi. (Navoiy) 3. Hilola qirq (inchi) uy, yigirma (nchi) xonadonda yashaydi. 4. Ota-onasining ikki (ala)si, yoxud bir (ta) si keksayib qolganda ularni rozi qilmagan kishi ikki dunyoda xor bo‘ladi (Hadis).

4-topshiriq: Topishmoqning javobini toping. Avval miqdor sonlarni, so‘ng tartib sonlarni ko‘chiring.

To‘planib o‘n o‘g‘il-qiz,
Mezbon-mehmon o‘ynaymiz
Deyishar: - Sobir, sana,
Adashib ketma yana.
Toq sonlar bo‘lar mezbon,
Juft sonlar aziz mehmon
Nodir bo‘ldi birinchi.
Ikki – singlim “Durdona”,
Uchinchisan, Guldoni.
To‘rtsan, Dilshod, Lola – besh,
Dildor – olti, yetti – Esh.

Sakkizinchi sen, Gulqiz,
 Ahmadullo-chi – to‘qqiz.
 Iya, o‘n yo‘q-ku, qarang!
 Topmas Sobir, bosh – garang.
 Sobir sanar: - Ko‘ring-chi,
 O‘rtoqlari kulishar:
 -Boshqa sana, - deyishar.
 -Yordam bering siz endi,
 Chiqmagan o‘n kim edi! (*Sobir*)

Olmosh va uning grammatik xususiyatlari

Ot, sifat, son, ravish o‘rnida qo‘llanadigan so‘z turkumi **olmosh** deyiladi. Olmoshlar turlanadi, gapda ko‘pincha ega, to‘ldiruvchi va aniqlovchi bo‘lib keladi: ***Hamma*** keldi. ***Bizni*** tabriklang. ***Shu*** kitobni bering.

Olmoshlar quyidagi grammatik xususiyatlarga ega: 1) so‘z yasaliş xususiyati yo‘q (lekin olmoshlar asosida fe‘l, ravish, sifat yasalişı mumkin: *sensirama, o‘zicha, menbop, hozirgi*; 2) juftlanib, bosh so‘z turkumi vazifasida keladi: *o‘sha –o‘sha, shu –shu*; 3) olmoshlar otlarga xos so‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalarni olishi mumkin: *unga, shunisi*;

Olmoshlarning tuzilishiga ko‘ra turlari

	Sodda olmoshlar	<i>Men, sen, kim, shu, qachon</i>
	Qo‘shma olmoshlar	<i>Ana shu, har kim, hech nima</i>
	Juft olmoshlar	<i>U –bu, unga –bunga, siz –biz</i>
	Takroriy olmoshlar	<i>Shu –shu, o‘sha –o‘sha, kim –kim</i>

Boshqa turkumlarga oid so‘zlarning olmoshlarga ko‘chishi

Quyidagi turkum so‘zlarga tegishli ayrim so‘zlar olmoshga ko‘chadi:
 1) ot: *odam, kishi, inson, nafas, ish*; 2) sifat: *ba‘zi, boshqa, ayrim, tubandagi, quyidagi*; 3) son: *bir*. Umuman olganda, *bir, har, hech* so‘zlari bilan keladigan ko‘pgina so‘zlar olmoshga ko‘chishi mumkin: *hech narsa, bir narsa, har yerda*.

Olmoshlarning ma'no turlari

Kishilik olmoshlari shaxsni bildiradigan quyidagi olmoshlardir: *men, sen, u, biz, siz, ular*. Kishilik olmoshlari otlar kabi turlanadi. Qaratqich, tushum kelishigi hamda **–niki** qo'shimchasi qo'shilganda, *men, sen* olmoshlaridagi bir **n** tushib qoladi: *me..ning, se..niki, se..ni*. **U** kishilik olmoshiga jo'nalish, o'rin –payt, chiqish kelishigi qo'shimchalari qo'shilganda, bir **n** orttiriladi: *unga, unda, undan*. Bu olmoshlarga egalik qo'shimchalari deyarli qo'shilmaydi.

O'zlik olmoshi narsa –buyumni aniqlab yoki ta'kidlab ko'rsatish uchun ishlatiladigan **o'z** so'zidir. Bu olmosh narsa –buyumning shaxsga xosligini, tegishliligini yoki shaxsning tanholigini bildiradi: *o'z uyi, o'z ukasi*.

O'zlik olmoshi egalik qo'shimchasini olib, uchala shaxs kishilik olmoshi o'rnida ham ishlatiladi: *o'zim –men, o'zing –sen, o'zi –u*.

O'zlik olmoshi turlanganda kelishik qo'shimchalaridan oldin egalik qo'shimchalari bo'lishi shart: ***o'ziga, o'zingdan***.

Ko'rsatish olmoshlari narsa –buyumni, kimsani ko'rsatish uchun ishlatiladigan olmoshlardir: *u, bu, shu, o'sha, ana, mana, ana shu, mana bu*.

Kishilik olmoshi **u** bilan ko'rsatish olmoshi **u** ni gapdagi ma'nosiga qarab farqlash mumkin. Bunda **u** kishilik olmoshi kim? so'rog'iga, ko'rsatish olmoshi **u** esa qaysi? so'rog'iga javob bo'ladi. *U, bu, shu, o'sha* olmoshlari jo'nalish, o'rin –payt, chiqish kelishiklarida turlanganda yoki ularga **–day, –cha** qo'shimchalari qo'shilganda, qo'shimcha oldidan bir **n** tovushi orttiriladi: *unga, bunga, shunday, o'shanday, uncha*.

4. So'roq olmoshlari biror narsa – buyum, belgi yoki son haqidagi so'roqni bildirgan olmoshlardir. Kim? Nima? so'roq olmoshlari shaxs va narsaga nisbatan ishlatiladi hamda birlik va ko'plikda qo'llanadi, egalik va kelishik qo'shimchalarini oladi: *Kim so'zladi? Nimalarni ko'rding? Nimang bor?*

Qanday? qanaqa? qaysi? olmoshlari belgini aniqlash uchun ishlatiladi: *Qanaqa odam? Qaysi kitob?*

Qayerda? qani? qayoqqa? qachon? nega ? olmoshlari o'rin, payt, mavjudlik, sabab, maqsad kabilarni aniqlash uchun ishlatiladi: *Qachon keldi? Qayerda yuribdi? Ukang qani? Qayoqqa ketdi? Nega keldi?*

5. Belgilash olmoshlari predmet va shaxslarning yig'indisini bildiradi yoki ularni ayirib ko'rsatadi, shuning uchun ularni ikkiga bo'lish mumkin:

1) **jamlash olmoshlariga** *hamma, barcha, bari, jami, butun, yalpi* soʻzlari kiradi.

2) **belgilash olmoshlariga** *har, har kim, har nima, har bir, har qaysi* kabi soʻzlar kiradi.

Hamma, barcha, bari olmoshlari koʻplikni anglatadi. Belgilash olmoshlari egalik, kelishik, koʻplik qoʻshimchalari bilan qoʻllanadi: *Hammalari jim. Har kimga aytaverma.*

6. Boʻlishsizlik olmoshlari inkor maʼnosini bildirgan olmoshlardir. Bular **hech** soʻzining oʻzi va shu soʻzning baʼzi soʻroq olmoshlari bilan birikishidan hosil qilinadi. **Hech** soʻzi ayrim yoziladi. Bu olmoshlar egalik va kelishik qoʻshimchalari bilan qoʻllanadi: **Hech kimni koʻrmadim, hech nimam yoʻq. Hech** soʻzi yakka holda qoʻllanganda, koʻpincha feʼllar oldida kelib, ravish vazifasini bajaradi: *U hech qiynalmadi.*

7. Gumon olmoshlari noaniqlik, gumon maʼnosini bildirgan olmoshlardir. Ular **alla-** yordamida yoki **-dir** qoʻshimchasi bilan hosil qilinadi: **allakim, kimdir.** Bu olmoshlar birlik va koʻplikda keladi, kelishiklarda turlanadi: **allakimdir, kimnidir** kabi.

Topshiriqlar

1-topshiriq: Gaplarni avval ot, keyin sifat, soʻng son oʻrnida qoʻllangan olmoshlarni aniqlang.

1. U oʻymakor eshikni qiya ochib ichkari kirdi. (X. Sultonov)

2. Oʻrtogʻing yugurishda birinchi ekan, sen-chi, nechanchi oʻrindasan?

3. Cholning chapdast, chaqqon oʻgʻli bor ekan, mening ham shunday farzandim boʻlsa edi. (Ertakdan)

4. Men ham shunday oʻydaman, fikru yodim undadir, gar oʻzim har joydaman. (Y. Sulaymon)

5. Bu ish uchun senga qancha vaqt kerak?

2- topshiriq: Berilgan soʻroq olmoshlarini boshqa soʻzlarga almashtiring va ular ishtirokida gaplar tuzing. Soʻz turkumini aniqlang.

Namuna: Kim? – Tikuvchi. Opam atelʼyeda tikuvchi boʻlib ishlaydi.

Kim?, qanday?, nechanchi?, nima?, nechta?, qancha?, qaysi?

3- topshiriq: Nuqtalar oʻrniga oldingi gap mazmunidan kelib chiqib, moskeladigan olmoshlarni qoʻying. Bu olmoshlar qaysi soʻz turkumi oʻrnida qoʻllanganini aniqlang.

Namuna: Uning beshta kitobi bor. Yana... boʻlsa oʻnta boʻladi.

Uning beshta kitobi bor. Yana shuncha bo'lsa o'nta bo'ladi.

1. Men, Bahodir, Elbek, Hilola boqqa bordik. ... u yerdan kech qaytdik.

2. Uning ko'ylagi yashil ekan. ... rang menga ham yoqdi.

3. Ziyoda bilan Durdona yaqin dugona....–beshinchi sinf o'quvchilari.

4-topshiriq: Gaplarni ko'chiring. Olmoshlarni topib, ularning yozilishini tushuntiring.

1. Meniki va seniki shu aziz tuproq,

Ko'z qorachig'iday asraylik o'rtoq!

2. Mening ikki onam bor,

Ikkisi ham mehribon. (*Uyg'un*)

3. Shundaylar bo'lmasa agar dunyoda,

Bunchalar muhtaram bo'lmasdi ayol. (*A.Oripov*)

4. Otang seni ko'rmadi, chog'i.

5. Sen qancha kitob olgan bo'lsang, men ham o'shancha miqdorda olib keldim.

Fe'l va uning grammatik xususiyatlari

Predmetning harakatini bildirib nima qildi? nima qilyapti? nima qilmoqchi? so'roqlariga javob bo'lgan so'zlarga **fe'l** deyiladi.

Fe'llar tuzilishiga ko'ra to'rtta turga bo'linadi:

1. **Sodda fe'llar** - bir o'zakdan iborat bo'ladi: *kel, yur, ishla*.

2. **Qo'shma fe'llar** - ikki felning qo'shaloq kelishidan hosil bo'ladi: *sotib oldi, olib keldi*.

3. **Juft fe'llar** - ikki felning qo'shaloq kelib, yozuvda chiziqcha orqali yozilishidir: *kirmadi - qo'ydi, aytdi - qo'ydi, gapirdi - qo'ydi*.

4. **Takroriy fe'llar** bir fe'lning takrorlanib, yozuvda chiziqcha orqali yozilishidir: *o'qidi - o'qidi, yozdi - yozdi, ko'ra - ko'ra, yig'lay - yig'lay*.

Fe'llarning yasalishi

Fe'llar ikki usul bilan yasaladi: 1. Fe'l yasovchi qo'shimchalar bilan: *ishda, ko'kar*. 2. So'zlarni bog'lab qo'shish bilan: *e'lon qildi, borib keldi, sotib oldi, himoya qildi, javob berdi*.

1.Yasovchi qo'shimchalar bilan fe'l yasash

Bu usul bilan fe'l bo'lmagan so'zlardangina fe'l yasaladi.

-la qo'shimchasi fe'ldan bo'shqa deyarli barcha so'z turkumlaridan fe'l yasaydi: *ishla, oqla, sekinlamoq, shivirla, chuhllamoq, senlamoq*.

-dan, -lash qo'shimchalari ot, sifat va ravishlardan fe'l yasaydi: *faxrlandi, ikkilandi, ko'maklashdi, suhbatlashdi*.

-illa qo'shimchasi taqlidiy so'zlardan fe'l yasaydi: *chirqilla, chirilla, taqilla*.

-ira qo'shimchasi taqlidiy so'zlardan fe'l yasaydi: *yarqiradi, yaltiradi*.

-a qo'shimchasi ot, sifat va taqlidiy so'zlardan fe'l yasaydi: *tuna, bo'sha, guldura, o'yin - o'yna*.

-(a) y qo'shimchasi sifat va ravishlardan fe'l yasaydi: *ko'ray, ko'chay, ko'pay*.

-(a)r qo'shimchasi ayrim sifatlardan fe'l yasaydi: *qisqar, ko'kar*.

-sira, -sa qo'shimchalari ot va *sen, siz* olmoshlaridan fe'l yasaydi: *suvsiira, sizsiira, suvsa*.

-(i)k, -(i)q qo'shimchasi sanoqli so'zlardangina fe'l yasaydi: *birikmoq, yo'liqmoq*.

-i qo'shimchasi sanoqli so'zlardan fe'l yasaydi: *boyi, tinchi, changidi*.

-(i)-ot qo'shimchasi sanoqli so'zlardan fe'l yasaydi: *yo'qot, to'lat, berkit*.

-ir qo'shimchasi ot va taqlidiy so'zlardan fe'l yasaydi: *gapir, tupir*.

Qo'shimcha	Misollar	Qo'shimcha	Misollar
-la	Ishla, oqla, sekinlamoq, shivirlamoq, senlamoq	-lan -lash	Faxrlanmoq, ikkilanmoq, ko'maklashmoq, suhbatlashmoq
-illa	chirqilla	-ira	yarqiramoq
-a	Tuna, bo'sha, o'yin+a-o'yna	-sira -sa	Sensira, suvsa
-(a)r	Qisqar, ko'kar	-(a)y	Qoray, kuchay
-(i)k -(i)q	Birikmoq Yo'liqmoq	-(I,o)t	Yo'qot, to'lat, berkit
-I	Boyi, tinchi	-ir	Gapir, tupir

**FE'L YASOVCHI
QO'SHIMCHALAR**

2. Soʻzlarni bogʻlab qoʻshish yordamida feʼl yasash

Bu usul bilan qoʻshimcha feʼllar yasaladi. Bu quyidagicha amalga oshiriladi:

1. Feʼl boʻlmagan soʻz bilan feʼlning birikishidan: *dam olmoq, himoya qilmoq, paydo boʻlmoq*. Ayrimlari sodda feʼlga sinonim boʻladi: *tasdiq qildi – tasdiqladi, yordam berdi – yordamlashdi*.

2. Ikki feʼlning birikishidan: *sotib olmoq, chiqarib olmoq, olib kelmoq, yutib olmoq, sotib olib bermoq*.

Qoʻshimcha feʼllar ajratilib yoziladi: *hal qilmoq, kasal boʻlmoq*.

Nutqimizdagi *oʻqib chiqdi, koʻrib boʻldi, boshlab yubordi* kabilar qoʻshma feʼl emas, chunki yangi lugʻaviy maʼno ifodalamaydi, bular koʻmakchi feʼlli soʻz qoʻshilmalaridir.

Feʼllar boʻlishli va boʻlishsiz shakllarga ega, zamon va shaxs-son ifodalay oladi, oʻzining vazifadosh (xoslangan) shakllariga ega, mayl koʻrsata oladi, oʻtimli - oʻtimsizlik xususiyatiga ega. Feʼllar gapda koʻpincha kesim vazifasini bajaradi: *kuz keldi*.

Boʻlishli va boʻlishsiz feʼllar

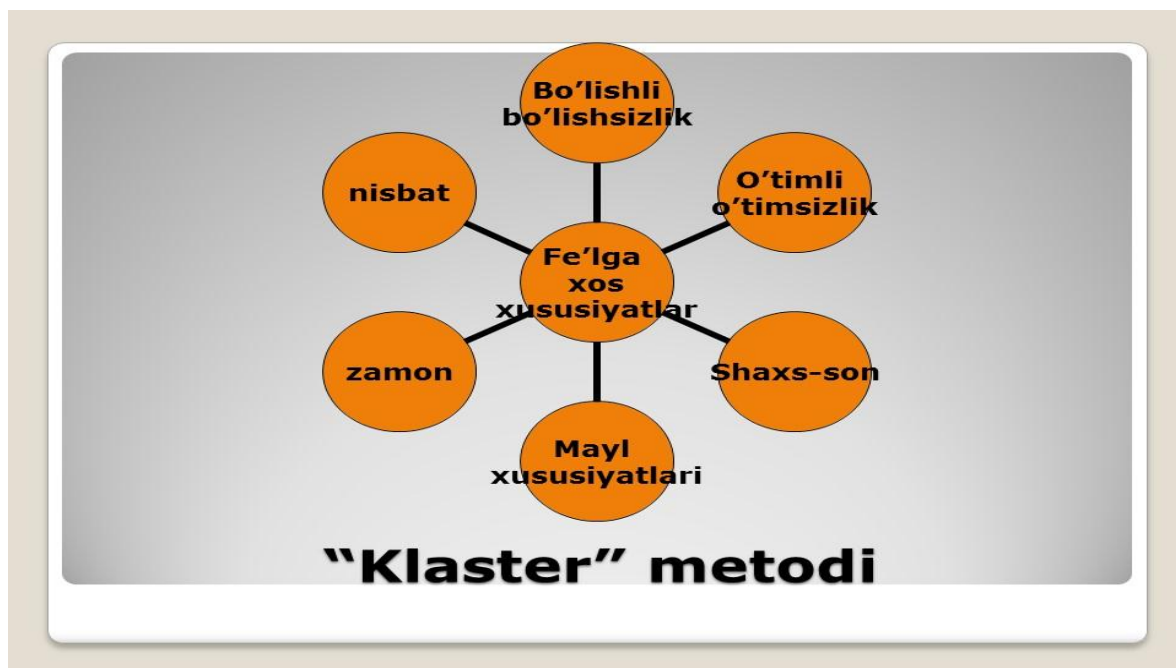
Boʻlishli feʼllar - bajarilgan, bajarilyotgan, bajariladigan harakatni bildiradi: *yozdi, yozyapti, yozmoqchi*.

Boʻlishsiz feʼllar - feʼl negiziga **–ma** qoʻshimchasini qoʻshish, feʼllardan keyin **emas, yoʻq** soʻzlarini keltirish, feʼllardan oldin **na** inkor yuklamasini keltirish yoki ohang yordamida hosil qilinadi. *Yozmadi, yozgan emas, yozgani yoʻq. Na yozdi, na oʻqidi. Boradi, boradi-ya (bormaydi)*.

Oʻtimli va oʻtimsiz feʼllar

Oʻtimli feʼllar tushum kelishigidagi soʻzlarga bogʻlana oladigan feʼllardir: *oʻqidi (kitobni), yozadi (xatni)*.

Oʻtimsiz feʼllar esa tushum kelishigidagi soʻzlarga bogʻlana olmaydigan feʼllardir: *yugurdi, bordi, turdi, oʻtirdi, keldi*.



Topshiriqlar

1-topshiriq: Lug‘atdan foydalanib fe’llarni tarjima qiling. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

So‘ramoq, kelmoq, olib kelmoq, kutmoq, topmoq.

2- topshiriq: O‘zbek tiliga tarjima qiling.

1.Выполнить задание. 2. Выучить правило. 3. Запомнить новые слова. 4. Перевести статью. 5.Знать употребление слов. 6. Ответить на вопросы.

3- topshiriq:Nuqtalar o‘rniga mos fe’llarni qo‘yib gaplarni ko‘chiring.

1.O‘qimoq - ... 2. Bilim ... – har bir insonning burchi. 3. Vatanni ... – iymondandir. 4. Malakali mutaxassis bo‘lib ... – orzumiz. 5. Vatanga ... har bir fuqaroning burchi.

Fe’llar: munosib bo‘lish, olish, yuksalmoq, sevmoq, yetishish.

Fe’llarning tuslanishi va fe’l nisbatlari

Fe’llar birlik va ko‘plikda bo‘ladi. Birlik harakatining bir kishi tomonidan, ko‘plik esa birdan ortiq kishi tomonidan bajarilganini bildiradi.

Fe'llarda uch shaxs bor: **1-shaxs** harakatining so'zlovchi tomonidan, **2-shaxs** harakatning tinglovchi tomonidan, **3-shaxs** harakatning o'zga (boshqalar) tomonidan bajarilganini bildiradi.

Fe'lning shaxs – son qo'shimchalarini olib o'zgarishi **tuslanish** deyiladi.

Fe'llardagi shaxs-son qo'shimchalari **tuslovchi qo'shimchalar** ham deyiladi.

shaxs	Birlik	ko'plik
1-shaxs	<i>yozdim,</i> <i>yozaman, yozay(in)</i>	<i>yozdik,</i> <i>yozamiz,</i> <i>yozaylik</i>
2-shaxs	<i>yozding,</i> <i>yozasan, yoz(gin)</i>	<i>yozdingiz,</i> <i>yozasiz, yozing(iz)</i>
3-shaxs	<i>yozdi,</i> <i>yozadi,</i> <i>yozsin</i>	<i>yozdi(lar),</i> <i>yozadi(lar), yozsin(lar)</i>

Fe'l nisbatlari

Fe'lda ish – harakat bilan uning bajaruvchisi orasidagi munosabatning ifodalanishi **fe'l nisbati** deyiladi (ayrim darsliklarda **daraja** deyiladi. Fe'l nisbatlari 5 xil:

1. Aniqlik nisbatidagi fe'llar (ayrim darsliklarda **bosh daraja** deyiladi) harakatning ma'lum shaxs yoki predmet tomonidan bajarilishini bildiradi va ularda maxsus nisbat qo'shimchalari bo'lmaydi: *o'qidi, kelyapti, bormoqchi*.

2. O'zlik nisbatdagi fe'llar ish-harakatning boshqa buyumga o'tmay bajaruvchining o'zida qolganini anglatadi. Bunday fe'llar unli bilan tugagan negizga **–n, –l;** undosh bilan tugagan negizga **–in, –il** qo'shimchasi qo'shish bilan hosil qilinadi (bir-ikkita fe'lda **–(n)sh** qo'shimchasi bilan yasaliish bor: *kerishdi, joylashdi*): *tarandi, sevindi, sudraldi. Quvondi, faxirlandi* fe'llari ham o'zlik nisbatidagi fe'llardir. *Yayra, qichqir, uxla, bor* kabi fe'llardan o'zlik nisbat yasalmaydi.

3. Majhul nisbatdagi fe'llar ham **–n, –in, –l, –il** qo'shimchalari yordamida hosil qilinadi: *to'qildi, to'plandi, ochildi, olindi*.

O'zlik va majhul nisbatdagi fe'llar bir xil qo'shimcha yordamida hosil bo'lganda, ularning qaysi nisbatdaligi gap mazmunidan yoki fe'ldan

oldin o‘zi so‘zini keltirib ko‘rish bilan aniqlanadi: *Mukofotlar berildi. Alisher o‘qishga berildi* (1-fe‘l majhul, 2-fe‘l o‘zlik nisbatlaridir).

4. Birgalik nisbatidagi fe‘llar ish-harakatining bir necha shaxs yoki narsa-buyum tomonidan birgalikda bajarilganligini bildiradi va unli bilan tugagan negizga **–sh**, undosh bilan tugagan negizga **–ish** qo‘shimchasini qo‘shish bilan yasaladi: Bunday fe‘llar ish-harakatning bir necha shaxs yoki narsa tomonidan bajarilganligini yoki birgalik-ko‘plik ma‘nolarni ifodalaydi: *Karim va Ahmad maqola yozishdi. Bolalar paxta terishdi. Bahslash, gaplashdi, yordamlashdi* fe‘llari ham birgalik nisbatidadir.

5. Orttirma nisbatdagi fe‘llar ish-harakatining boshqa biror shaxs yoki narsa-buyum vositasida bajarilganligini bildiradi va **–t, –tir, –dir, –ir, –ar, –iz, –giz, –qiz, –g‘iz, –sat** qo‘shimchalari yordamida hosil qilinadi: *o‘qit, keltir, yozdir, bitir, uchir, pishir, qochir, ochir, toshir, chiqar, qaytar, tomiz, emiz, oqiz, yurgiz, turg‘iz, ketkiz, tutqaz, o‘tkaz, ko‘rsat*.

Ayrim fe‘llar orttirma nisbat shaklida yangi ma‘no ifodalaydigan bo‘lib qoladi va shuning uchun ularni aniq nisbatda qo‘llab bo‘lmaydi: *erkalamoq – erkalatmoq* (ikkala shaklda ham orttirma nisbat ma‘nosini ifodalayapti).

Bir fe‘lga ikki-uch hil orttirma nisbat qo‘shimchasi qo‘shilishi mumkin: *Yegiz –yegizdir, yozdir – yozdirtir*.

Fe‘lning orttirma nisbati o‘zlik va birgalik nisbatdagi fe‘llardan ham hosil qilinishi mumkin: *yuvintir, yig‘ishtir*.

Orttirma nisbatdagi fe‘llardan birgalik va majhul nisbatdagi fe‘llar hosil qilinishi mumkin: *isitildi, yozdirishdi*.

Birdan ortiq nisbat qo‘shimchalarini olgan fe‘llarning qaysi nisbatdagi oxirgi nisbat qo‘shimchasiga qarab belgilanadi: *yuvintir*di – orttirma nisbat, *yuvintir*ildi – majhul nisbat, *yuvintir*ishdi – birgalik nisbat.

Topshiriqlar

1 - topshiriq: Quyidagi qo‘shma fe‘llarni fe‘l nisbatlari bilan qo‘llab gaplar tuzing.

Bajara olasan, ishlab yuribman, so‘zlab berdik, borib kelamiz, ishlab turibsiz.

2 - topshiriq: O‘zbek tiliga tarjima qiling va fe‘llarni nisbat shakllariga aylantiring.

Хаким изложил свою точку зрения. 2. Ты можешь перевести это на узбекский язык? 3. На нашем факультете организована работа кружка молодых поэтов и писателей. 4. На дом было задано выучить стихотворение Айбека «Na'matak».

3-topshiriq: Quyidagi gaplardagi fe'llarni nisbat qo'shimchalari bilan qo'llang.

1. Maqolning mazmunini so'zlab bering. 2. Do'stingdan iltimos qilib tur. 3. Hozircha mana shu kitobdan foydalanib turamiz. 4. Nikolay o'zbekcha kitoblarni o'qib turadi. 5. Men hozir dam olib yuribman. 6. Ertaga qishloqqa borib kelaman.

Fe'l zamonlari

Fe'l ifodalagan ish - harakatning paytga munosabati **fe'l zamonlari** deyiladi. Fe'llarda uchta zamon mavjud:

1. O'tgan zamon fe'llari nutq paytidan oldin bajarilgan yoki bajarilmagan ish-harakatini bildiradi: *yozdi, keldi, bordi*.

O'tgan zamon fe'llari o'z navbatida besh turga bo'linadi:

1) **Yaqin o'tgan zamon fe'llari –di** qo'shimchasi yordamida hosil qilinadi: *keldi, bordim*.

2) **Uzoq o'tgan zamon fe'llari –gan** qo'shimchasi va **edi, ekan** fe'llarining tushlash yordamida hosil qilinadi: *kelgan edim*.

3) **O'tgan zamon hikoya fe'llari –(i)b** qo'shimchasini olgan fe'llarni tushlash yordamida hosil qilinadi: *kelibman*.

4) **O'tgan zamon maqsad fe'llari –moqchi** qo'shimchasi va **edi (ekan, emish)** fe'llarini tushlash yordamida yasaladi: *kelmoqchi edik, kelmoqchi ekanlar, kelmoqchi emishsiz*.

5) **O'tgan zamon davom fe'llari –(a)p** qo'shimchasi va **edi (ekan, emish)** fe'lini tushlash yordamida yasaladi: *kelar eding, kelar ekansan: kelar emishlar*.

2. Hozirgi zamon fe'llari nutq paytining o'zida bajarilayotgan yoki bajarilmayotgan ish-harakatini bildiradi va ikki turga ajratiladi:

1) **Hozirgi zamon davom fe'llari –yap, -moqda, -yotir** qo'shimchalari yordamida hosil qilinadi: *kelyapti, bormoqda*. Bu zamon turi *yot, tur, yur, o'tir* ko'makchi fe'llari yordamida ham yasaladi: *yozib yotibdi, yozib turibdi, o'qib yuribdi, gaplashib o'tiribdi*.

2) **Hozirgi - kelasi zamon fe'llari –a** yoki **–y** qo'shimchalari yordamida hosil qilinadi: *boraman, kelasan, o'qiyman*.

3. Kelasi zamon fe'llari nutq paytidan keyin bajariladigan yoki bajarilmaydigan ish - harakatini bildiradi va ikki turga ajratiladi:

1) **Kelasi zamon maqsad fe'llari –moqchi** qo'shimchasi yordamida yasaladi: *bormoqchiman, kelmoqchisan.*

2) **Kelasi zamon gumon fe'llari –(a)p** qo'shimchasi yordamida yasaladi: *borarman, kelarsan, oqirman.*

Zamon shakllarining bir-biriga ko'chishi

1) o'tgan zamon –**di** bilan yasalgan shakli kelasi va hozirgi zamon ma'nolarida qo'llanadi: *Hozir qayoqqa ham bordik.*

2) –**gan** bilan yasalgan shakl hozirgi zamon ma'nosida qo'llanadi: *Birov kitob o'qigan, kimlar shaxmat atrofida.*

3) hozirgi zamon fe'lining kelasi zamon ma'nosida qo'llanishi *ket, bor, yubor, boshla* kabi fe'llar doirasida uchraydi: *Bularni boshqa polkka yuboryapmiz.*

4) hozirgi zamonning o'tgan zamon ma'nosida qo'llanishi ko'p uchraydigan holatdir: *Bir kun qarasam, darchani buzaman deb bolta ko'tarib kelayotibti.*

Topshiriqlar

1-topshiriq: Fe'llarni tegishli shaklda qo'llab gaplarni ko'chiring.

1. Abror bolaligida juda to'polonchi (bo'lmoq). 2. Toshkent shahridagi ko'plab uylar zilziladan keyin (qurilmoq). 3. Tog'amni ko'rgani kasalxonaga (bormoq). 4. Men Navoiy nomli 1-maktabni (bitirmoq). 5. Sayohatga (otlanmoq) do'stlarimizni vokzalgacha (kuzatib bormoq). 6. Shahrimiz keyingi yillarda ancha (ko'rkamlashmoq).

2-topshiriq: O'tgan zamon fe'llarini hozirgi va kelasi zamon fe'llariga aylantiring.

Men bu yili Toshkent Axborot texnologiyalari universitetiga o'qishga kirdim. 2. Dadam kecha bir qancha kitoblar olib keldilar. 3. Hozir Toshkentda ko'plab yangi binolar qurildi. 4. Katta opam tibbiyot institutini tamomladi. 5. Bolaligimda balandlikdan qo'rqqar edim. 6. Uning o'zi ham ilgari sport bilan shug'ullanardi.

3-topshiriq: Gaplarni o'zbek tiliga tarjima qiling va fe'l zamonlarini aniqlang.

В этом году в наш университет поступило около 10.000 заявлений. 2. Мы все были рады твоему поступлению в институт. 3. В этом году я был в командировке в городе Карши. 4. Я никогда не был

в этих местах. 5. К нам в университет приехали знаменитые преподаватели. 6. Сегодня мы были в музее истории Тимуридов.

4-topshiriq: Berilgan fe'llarni o'tgan zamon davom fe'li shaklida qo'llab, gaplar tuzing.

Na'muna: tanishmoq – tanir edim, qo'rqmoq – qo'rqar edim.

Qatnashmoq, bajarmoq, o'zlashtirmoq, ulgurmoq, o'rganmoq.

Fe'l mayllari

So'zlovchining ish - harakatga moyilligi **fe'l mayli** deyiladi.

Fe'llarda beshta mayl bor:

1. Xabar (ijro, aniqlik) **maylidagi** fe'llar ish-harakatining uch zamondan birida bajarilish - bajarilmasligini bildiradi: *yozdi, kelyapti, bormoqchi*. Bunday fe'llar darak gapning kesimi bo'lib keladi.

2. Buyruq – istak maylidagi fe'llar ish - harakat haqida buyruq, istak, maslahat, iltimos kabi ma'nolarni bildiradi: Bunday fe'llar **–(a)y, -gin, -sin, -aylik, -ing(iz), -sinlar** qo'shimchalari yordamida yasaladi: *yozay, o'qiy, yozgin, yozsin, o'qiylik, boring(iz)*.

3. Shart maylidagi fe'llar biror ish-harakatining bajarilishi uchun undan oldin bajarilishi shart bo'lgan ish - harakatni, biror ish - harakatning bajarilish - bajarilmasligi haqida istak, maslahat, faraz kabi ma'nolarni anglatadi va **–sa** qo'shimchasi yordamida hosil qilinadi: *borsa, kelsam, yursak*.

Bu maylidagi fe'llar sof shart ma'nosini (*Kelsa, boramiz*), orzu -istak (*Qani endi, o'qishga kirsam*), iltimos, maslahat (*O'sha kishini chaqirib bersangiz*), faraz (*Yomgir yog'sa kerak*), payt (*Tashqariga chiqsam, ukam turibti*), buyruq - istak mayliga xos (*Gapirsangiz-chi!*) ma'nolarini ifodalaydi. Bu fe'llar **ekan** fe'li bilan qo'llansa, shart ma'nosiga istak ham qo'shiladi: *o'qisa ekan*...

4. Maqsad maylidagi fe'llar ish - harakatni bajaruvchining maqsadi, mo'ljali, niyatini bildiradi. Bu fe'llarning o'tgan zamon shakli, hozirgi zamon shakli va kelasi zamon shakllari bor: *kelmoqchi, bormoqchi bo'lyapman, bormoqchi bo'laman*.

To'liqsiz fe'llar

O'zining lug'aviy ma'nosini yo'qotib, yordamchi so'zlarga yaqinlashib qolgan fe'llar **to'liqsiz fellar** deyiladi. Bularga: *edi, ekan, emish, emas* so'zlari kiradi. Bu fe'llar tuslovchi qo'shimchalarni olishi,

bo'lishli -bo'lishsizlikni ifodalashi, qisqargan shaklda kelishi, gapda esa bog'lama vazifasini bajarishi mumkin: *edim, ekanman, emassan, emishmiz, edi, ekan, emish (bo'lishli), emas (bo'lishsiz): kelgan edi – kelgandi, borgan emas – borganmas* kabi. *Otasi ishchi ekan (bog'lama).*

Yetakchi va ko'makchi fe'l

Nutqimizda ikkita fe'ldan iborat bo'lgan birliklar ham bor. Ular tarkibidagi asosiy ma'noni ifodalaydigan fe'l **yetakchi fe'l** deyiladi: *o'qib chiqdi, ko'ra boshladi*. Yetakchi fe'lning ma'nosini izohlaydigan, to'ldiradigan fe'l esa **ko'makchi fe'l** deyiladi: *o'qib chiqdi, ko'ra boshladi, sotib yubordi, berib tur, yiqila yozdi*.

Yetakchi va ko'makchi fe'lning qo'shilishidan qo'shma fe'l, ya'ni yangi so'z hosil bo'lmaydi, chunki ular birgalikda yangi bir lug'aviy ma'noni ifodalamaydi, balki davomiylik, to'satdan boshlanganlik, harakatning tunganlanganligi kabi ma'nolarni bildiradi: *o'qib chiqdi, ko'rib chiqdi*. Yetakchi va ko'makchi fe'lning birikishidan **ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi** hosil bo'ladi.

Ba'zan ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi tarkibidagi yetakchi fe'l uyushib kelishi ham mumkin: *Yil sayin sovxozning yeri kengayib, texnikasi ko'payib, odamlari o'sib bormoqda*. Ba'zan ko'makchi fe'l ham birdan ortiq bo'lishi mumkin: *aytib berib tura qol (aytib-yetakchi fe'l)*.

Ko'makchi fe'llar yetakchi fe'llarga ravishdosh yasovchi **-(i)b, -a, -y** qo'shimchalari yordamida bog'lanadi. Ayrim ko'makchi fe'llar yetakchi fe'lga qo'shimchasiz ham birikadi: *yozdi - oldi, ketsin - qo'ysin, ayt - qo'y*.

Yetakchi fe'llarga so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalar, ko'makchi fe'llarga esa barcha turdagi qo'shimchalar qo'shila oladi: *yozib olaman*.

O'zbek tilida faqat ko'makchi fe'l bo'lib keladigan fe'llar yo'q.

Ayrim fe'llar o'z asl ma'nolaridan tashqari, ko'makchi fe'l tarzida keladi. Bularni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

1) ravishdoshning **-(i)b** qo'shimchali turiga birikadi: *yot, o'tir, yur, kel, bo'l, bit, chiq, et, o't, yubor, tashla, tush, o'l, ko'r, qara, boq*.

2) ravishdoshning **-a, -y** qo'shimchali turlariga birikadi: *boshla, bil, yoz*.

3) ravishdoshning ham **-(i)b**, ham **-a, -y** qo'shimchali turlariga birikadi: *tur, bor, ol, ber, qol, qo'y, ket, sol, ol*. Bu ko'makchi fe'llarni yana ma'no jihatidan harakat jarayonining tasvirlovchi (*boshla, kel, yot, tur, yur, o'tir, bor, ber, bo'l, bit, bitir, chiq, et, o't, ol, qo'y, yubor, sol, tush, tashla o'l, qol*), modal ma'nolarni ifodalovchi, ya'ni so'zlovchining

harakatga bo'lgan munosabatini ko'rsatuvchi (*bil, bo'l, ol, qol, qo'y, ko'r, bet, qara, boq, tur, yur, o'tir, yoz*), yo'nalish ma'nosini ifodalovchi (*ol, ber*) kabi guruhlarga bo'lish mumkin.

Topshiriqlar

1-topshiriq: Buyruq gaplarni ko'chiring. Buyruq maylidagi fe'llarning shaxs- sonini ko'rsating.

Namuna: Texnikadan unumli foydalanaylik (1 shaxs, ko'plik).

Qimmatli bolalar, o'rtoqlarga do'stona yashashni, ishdagi, o'qishda bir - biringizga yordam berishni o'rganingiz. Sizning orangizda, har turli millat bolalari orasida, katta bolalar va kichiklar orasida haqiqiy o'rtoqlik bo'lsin.

2-topshiriq:Maqollarni o'qing. Fe'l mayllari orqali oddiy gaplarga aylantiring.

Gap bilan shoshma, ish bilan shosh. 2. Sanamay sakkiz dema. 3. Bir tup tok eksang, bir tup tol ek. 4. Bugungi ishni ertaga qo'yma. 5. Avval o'yla, keyin so'yla. 6. Tiling bilan dilingni bir tut.

3-topshiriq:Gaplarni o'qing. Mayl qo'shimchalarini ajrating va uslubi vazifalarini aniqlang.

O'zbekiston, seni shuncha sevmasam, Qalbim seni deb, jo'sh urmaganda, Nurli ko'ringaymi bu jahon menga? 2. O'g'limizga bir yaxshi xat yozsak. 3. Tishlarimni ko'rmak istasang, Havasingni marvaridga ayt, Gar o'zimni ko'rmak istasang, Yovni yengib, zafar bilan qayt. 4. Behabar bo'lmang: ushog'i yerga nogoh tushmasin, Donai bir non ushog'in tanga darmon, deb biling. 5. Oltin yerda qolsa ham, bilim yerda qolmas. 6. Nainki inson bir oz egilib, ariqdan bir piyola suv olib icholmasa!

4-topshiriq:O'qing, fe'llarni qaysi mayldaligini aytib bering.

1.Xolida o'rtog'ini ko'ray deb kasalxonaga ketdi. 2. Mening otam- onam ilgari Buxoro shahrida yashar edilar. 3. Ukam o'qisin deb unga kitobcha sovg'a qildim. 4. Feruza, sen bu xatni Ravshan amakingga ber. 5. Yuringlar, bugun biz ham Toshkent muzeylarini aylanib kelaylik. 6. Topshiriqni bajarib bo'igach, menga uchrashinglar. 7. Men institutga borib keiay, keyin siz bilan kutubxonaga boramiz.

Fe'ning xoslangan shakllari

Fe'ning ma'lum sintaktik vazifani bajarishga xoslangan shakllari **vazifadosh (xoslangan) shakllar** deb ataladi. Bularga ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi kiradi.

1. Ravishdosh ish-harakatning belgisini, uning maqsadini, paytini, bildirgan fe'lshaklidir. Ravishdosh fe'lga bog'lanib, qo'shimcha hol bo'lib keladi. Ravishdoshlar bo'lishdi - bo'lishsizlikni, bildiradi oladi, o'qib - bo'lishli, aniq nisbatda, o'qitmay - bo'lishsiz, orttirma nisbatda.

Ravishdoshlar quyidagicha hosil bo'ladi:

1) **-b, -ib**, qo'shimchalari bilan: *borib, o'qib*

2) **-a, -y** qo'shimchalari bilan: *kula-kula, o'qiy-o'qiy*

3) **-gach, -kach, -qach, -guncha, -kuncha** qo'shimchalari bilan: *o'tgach, tuqqach, chiqqach, kelguncha, oqquncha, tikkuncha*.

4) **-gani, -qani, -kani** qo'shimchalari bilan: *o'qigani keldi. Ko'chat ekkani bordik. Mol boqqani chiqdi*. Bu qo'shimchaning **-gali** ko'rinishi ham bor: *Idish so'ragali chiqdi*.

5) **-gudek** qo'shimchasi bilan: *yi qilgudek*.

Ravishdoshlar ma'no jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Payt ravishdoshlari **-gach, -kach, -qach, -guncha, -kuncha** qo'shimchalari bilan yasaladi.

2. Holat ravishdoshlari **-b, -ib, -a, -y** qo'shimchalari bilan yasaladi.

3. Maqsad ravishdoshi **-gani, -qani, -kani, -gali** qo'shimchalari bilan yasaladi.

2. Sifatdosh narsa-buyumning belgisini bildiradigan fe'l shaklidir. Sifatdosh fe'l singari ish-harakatni anglatib, zamon, nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlikni bildiradi: *qolgan* - bo'lishli, o'tgan zamon aniq nisbatda. Sifatdosh sifat kabi otga bog'lanib, uning belgisini bildiradi, gapda aniqlovch bo'lib keladi: *O'quvchilar to'qilgan paxtalarni terishdi*.

Sifatdoshlarning bo'lishsiz shakllari quyidagicha yasaladi: *borgan* - *bormagan*, *borayotgan* - *bormayotgan*, *borar* - *bormas*, *boradigan* - *bormaydigan*.

Sifatdoshlar zamon bo'yicha quyidagicha yasaladi:

1. O'tgan zamon sifatdoshi **-gan, -kan, -qan** qo'shimchalari bilan yasaladi: *otgan, tikkan, chiqqan*.

2. Hozirgi zamon sifatdoshi **-(a)yotgan** qo'shimchasi bilan yasaladi: *kelayotgan, o'qiyotgan*.

3. Kelasi zamon sifatdoshi **-(a)p, -(a)digan, -(u)vchi** qo'shimchalari bilan: *oqar* suv, *qaynar* buloq, *boradigan* bola, *o'qiydigan* kitob, *keluvchi*

odamlar. Kelasi zamon sifatdoshining bo'lishsiz shakli **-ma + s** qo'shimchasi bilan hosil qilinadi: *Aytar so'zni ayt, aytmas so'zdan qayt.*

Sifatdoshlar ot o'rnida qo'llanib, ot vazifasini bajarishi mumkin, ya'ni otlashadi. Bunda ular otlar kabi turlanadi, egalik, kelishik, ko'plik qo'shimchalarini oladi va gapda ega, to'ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi bo'lib keladi: *Qo'rqqanga qo'sha ko'rinadi. Aytganlaringizni bajardik.*

Harakat nomi ish – harakatining nomini bildirib, zamon va shaxs sonni ko'rsatmaydigan fe'l shaklidir. Harakat nomi quyidagicha yasaladi:

1. Fe'l o'zak - negiziga **-sh, -ish** qo'shimchalarini qo'shish bilan: *o'qish, yozish.*

2. Fe'l o'zak - negiziga **-v, -uv** qo'shimchalarini qo'shish bilan: *o'quv, yozuv.*

3. Fe'l o'zak - negiziga **-moq, (-mak)** qo'shimchasini qo'shish bilan: *yozmoq, demak.*

-ish qo'shimchasi bilan yasalgan harakatnomi otga yaqin turadi, shuning uchun ularni doim almashtirib qo'llab bo'lmaydi: *Qurilish boshlandi* gapida **-moq** qo'shimchasini ishlatib bo'lmaydi, *o'qish* so'zida **-moq** qo'shimchasini qo'llasa bo'ladi.

Harakat nomlarining bo'lishsiz shakli quyidagicha yasaladi: *bormoq – bormaslik, o'qish – o'qimaslik, keluv – kelmaslik.*

Topshiriqlar

1-topshiriq: Qavs ichidagi fe'llardan ravishdoshlar hosil qilib, gaplarni ko'chiring.

Tong ham asta-sekin ota boshladi. Qo'ylar o'rinlaridan (tur), qo'zilarni (ergashtir), jilg'a tomon yura boshladilar. Oqish kulrang osmon (yorish), (oqar) moviy tusga kirmoqda edi: yulduzlar goh (miltillar ko'rin), goh (uch) turardi

2-topshiriq: Nuqtalar o'rniga qavs ichida berilgan sifatdosh hosil qiluvchi qo'shimchalardan mosini qo'yib, gaplarni ko'chiring.

1. Quyoshning damini g'ir-g'ir es (**-gan, -qan**) shamol bo'g'ar edi. 2. Kechasi bilan yoq (**-gan, -kan, -qan**) yomg'ir tong otar paytiga borib tindi. 3. Uzoqni mo'ljallab yo'lga chiq (**-gan, -kan, -qan**) yo'lchilar kechgacha yaqin Taft shahri yaqinida to'xtashdi. 4. Ola ek (**-gan, -kan, -qan**) oz olar, raso ek (**-gan, -kan, -qan**) soz olar.

3-topshiriq: Harakat nomlarini topib, tagiga chizing, hosil bo'lishini tushuntiring.

Sogʻlom boʻlish uchun uyda ham, oʻqish joyida ham tozalikka rioya qilish, turli harakatli oʻyinlar oʻynash va toza havoda yurish zarur. Oʻqish va ishlash bilan birga vaqtida dam olish ham kerak. Gimnastika, yugurish, futbol, suvda suzish kabi mashgʻulotlar, uyda va oʻqishda, sabzavot, poliz, bogʻ va oʻquv tajriba uchastkasida ekin ekish, chopish, sugʻorish kabi jismoniy mehnat qilish muskullarning bir tekisda rivojlanishiga, uning chiniqishiga, epchil va chaqqon boʻlishiga yordam beradi.

Ravish va uning grammatik xususiyatlari

Ish-harakat va holatning belgisini bildirgan soʻzlar turkumi **ravish** deyiladi. Ravish qanday?, qachon?, qayerda?, qayerdan?, qayerga?, qancha?, nega?, qay darajada? kabi soʻroqlarga javob boʻladi. Ravish koʻpincha feʻlga bogʻlanib, ish-harakatning qay holatda bajarilishini, paytini, oʻrnini, daraja-miqdorini, sababini, maqsadini bildiradi.

Ravishlarda daraja

Ayrim ravishlar sifat kabi darajani ham bildiradi:

- 1) bosh daraja: *sekin yurdi*;
- 2) qiyosiy daraja: *Mashina tezroq yurdi. Sal oldinroq keldi.*
- 3) orttirma daraja: *Juda koʻp paxta terdi.*
- 4) kuchaytirma daraja: *juda-juda charchadi, kuppa-kunduzikelishdi.*

Ravishlarning tuzilish jihatdan turlari

1. Sodda ravishlar: *koʻp, tez, doʻstona.*
2. Qoʻshma ravishlar: *bir oz, har zamon, ozmuncha.*
3. Juft ravishlar: *unda-bunda, birin-ketin, omon-eson.*
4. Takroriy ravishlar: *asta-asta, tez-tez*

Ravishlarning yasalihi

1. Ravishlar quyidagi ravish yasovchi qoʻshimchalar yordamida boshqa soʻz turkumlaridan, shuningdek, ravishlardan ham yasaladi:

- cha**: *qisqacha, oʻzicha, boshqacha, eskicha.*
- larcha**: *qarindoshlarcha, oʻrtoqlarcha, akalarcha.*
- chasiga**: *yangichasiga, toshkentchasiga, dehqonchasiga.*
- siga**: *tikkasiga.*
- ligicha**: *xomligicha, tirikligicha, butunligicha, hoʻlligicha*
- dek/day**: *oʻqdek, qushday.*
- lab**: *ertalab, koʻplab.*

- ona**: do 'stona, fidokorona, g'olibona
- an**: umuman, tahminan, majburan, asosan, rasman.
- gacha**: kechgacha, tushgacha.
- simon**: erkalangansimon, uyalgansimon, hazillashgansimon.
- namo**: uyalgannamo, oliftanamo.
- lay(in)**: butunlay, tiriklayin.
- incha**: ko 'pincha, aksincha.
- siz, be-**: to 'xtovchisiz, beixtiyor.
- chang**: ko 'ylakchang, qo 'vushchang.
- in**: oldin.

2. **So'zlarni qo'shib ravish yasash** - bunda qo'shma, juft va takroriy ravishlar yasaladi. Qo'shma ravishlar asosan ikki so'zdan yasaladi va ularning quyidagi turlari ajratib yoziladi:

1) tarkibida **u, bu, shu** olmoshlari bo'lgan payt va o'rni ravishlari: **u** yoqqa, **bu** yoqqa, **u** yerga, **shu** yerda va boshqalar.

2) tarkibida **har, hech, hamma, bir** so'zlari bo'lgan ravishlar: **har** vaqt, **har** zamon, **har** qachon, **hech** vaqt, **hamma** vaqt, **bir** zum, **bir** necha.

3) tarkibida **alla-** va **bir-** elementi bor bo'lgan ravishlar qo'shib yoziladi: **allavaqt, biryola, birmuncha, birvarakayiga, birpas** ravishlari qo'shib yoziladi.

3.**Juft ravishlarning** tub ravishlaridan hosil bo'lganlari kam: **asta-sekin, bugun-erta** va boshqalar.

O'rin - payt kelishigidagi ba'zi ot va olmoshlar ravishga ko'chib, juft ravish hosil qilinadi: **oyda - yilda, unda - bunda**.

Juft ravishlar asosan quyidagicha yasaladi:

Bir-biriga yaqin ma'noli so'zlardan: **eson - omon, ochiq - oydin**.

Antonim so'zlardan: **erta - kech, kecha - kunduz, ochiq - to'kin**.

4.**Takroriy ravishlar** quyidagicha yasaladi: a) ot bilan ot takrorlanadi: **qator-qator, yildan-yilga, qadam-baqadam**; b) sifat bilan sifat: **chaqqon-chaqqon, uzundan-uzoq, bekordan-bekorga**; v) fel shakllari: **uzil-kesil, bilinear-bilinmas, bora-bora, o'ra-so'ra, qayta-qayta, borib-borib, turib-turib, qo'yarga-qo'ymay**.

g) ravish bilan ravish: **nari-beri, oldin-ketin, birin-ketin, unda-bunda, hali-beri**:

d) olmosh, son, taqlid va aralash holda so'zlarning takrorlanishi: **o'z-o'zidan, yakka-yakka, taqa-taq**.

Juft ravishlar ham, takroriy ravishlar ham chiziqcha bilan yoziladi: **asta-asta, nari-beri** va boshqalar.

Bulardan tashqari, o‘rin-payt va chiqish kelishigidagi so‘zlarning ravishga aylanish holatlari ham ucharaydi: *yangidan, birdan, birga, boshda, kunda, charchamasdan, shoshmasdan* kabi.

Boshqa turkumlarning ko‘chishidan hosil bo‘lgan ravishlar.

1) Otlar ko‘chadi: *erta, indin, kecha, kech, kechqurun, bugun*:

2) sifatlar: *yaqqol, barilla, tugal, bafurja, muttasil, vaqtli, rosa, baravar, uzluksiz, beomon*:

3) ravishdoshlar: *o‘ta, qiya, qo‘sha, qayta*:

4) taqlidiy so‘zlar: *shartta, taqqa, tappa, chippa*.

Topshiriqlar

1-topshiriq: Nuqtalar o‘rniga yordam uchun so‘zlardan mosini qo‘yib, gaplarni ko‘chiring.

1.... men o‘zbek tilini bilmas edim. 2. o‘zbek tilini o‘rgana boshladim. 3. sen yangi matnning mazmunini yaxshi tushundingmi? 4. qiyin matnlarning mazmunini aytib bera olmayman. 5. universitetimizda o‘zbek tili to‘garagi ochildi. 6. to‘garak mashg‘uloti yaxshilanmoqda.

Yordam uchun so‘zlar: *hozir, kundan-kunga, ilgari, bugun, hozircha, yaqinda, o‘tgan yili*.

2-topshiriq: Lug‘atdan foydalanib, quyidagi ravishlar ishtirokida gaplar tuzing.

Yangicha, astoydil, sekin, birdan, darrov, yaxshi, ko‘p, tez, piyoda, to‘satdan.

3-topshiriq: So‘zlarni o‘zbek tiliga tarjima qiling. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

Откуда?, куда?, там, туда, где-то, вперед, каждый день, весь день.

Ravishlar ma’no jihatdan olti turga bo‘linadi:

1. Holat ravishlari ish-harakatning qanday holatda yoki qay tarzda bajarilganligini bildirib, qanday?, qay holda?, qay tarzda? so‘roqlariga javob bo‘ladi: *asta, sekin, tez, birdan, qo‘qisdan, to‘satdan, yonma-yon, qo‘lma-qo‘l, omon-eson, zo‘rg‘a, piyoda, do‘stona, qahramonona, qadrdonlarcha, naridan-beri* va boshqalar.

2. Payt ravish ish-harakatining bajarilish paytini bildirib, qachon?, qachongacha?, qachondan?, qachondan beri?. kabi so‘roqlarga javob

bo'ladi: *avval, oldin, ilgari, so'ng, keyin, kechgacha, kechadan, hozir, doimo, tez orada, shu kuni, bu orada.*

3. O'rin ravishi ish-harakatining bajarish o'rnini bildirib, qayerda?, qayerdan?, qayerga? so'roqlariga javob bo'ladi: *oldinda, orqada, o'ngda, chapda, quyidan, uzoqdan, ichkaridan, yuqoriga, berida, pastda, o'rtada, tashqarida, olg'a, u yoq-bu yoqqa* va boshqalar.

4. Sabab ravishi ish-harakatning bajarilish sababini bildirib, nega? so'rog'iga javob bo'ladi: *noiloj, ilojsiz(likdan), chorasiz(likdan)*

5. Maqsad ravishi ish-harakatning bajarilish maqsadini bildiradi va nega?, nima maqsadda? So'roqlariga javob bo'ladi: *atay(in), ataylab, jo'rtaga, qasddan, qasdma-qastiga.*

6. Daraja-miqdor ravishi ish-harakatning darajasini, miqdorini, belgining darajasini, narsa-buyumning noaniq miqdorini bildirib, qancha?, qay darajada? so'roqlariga javob bo'ladi: *juda, eng, g'oyat(da), nihoyatda: ko'p, mo'l, bisyor, oz, kam, picha, ancha, bir talay, bir oz, ko'plab.* Bular o'z ichida quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1) **kuchaytiruv ravishlari:** a) tasdiq – *eng, juda, nihoyat(da), g'oyat(da), yana(da), tandi, tamomila, uncha, ozmuncha, ubdan, naq, o'ta, qoq, zir:* b) inkor – *sira, asti, aslo, zinhor, hargiz, hadeganda:*

2) **kuchsizlantiruv ravishlari:** *arang, zo'rg'a, zo'r-bazo'r, xiyol, sal, sal-pal.*

Topshiriqlar

1-topshiriq. So'zlar yordamida birinchi ustunda payt ravishlarini, ikkinchi ustunda o'rin ravishlarini yozing.

Erta, oldinga, ertaga, ichkari, past, ichkarida, tashqari, hozir, hozirdan, hali, yuqoriga, avval, ilgari, o'rtada, chapda, chapdan, ertalab.

2-topshiriq: Matndan ravishlarni ajratib olib, turini aniqlang.

O'zbek maqollari.

Maqol xalq og'zaki ijodiga oid janrlardan biri sanaladi. Maqollar shaklan qisqa bo'lgani bilan ularda juda keng ma'no mujassam bo'lgan.

Tilimizning bu bebaho boyligini o'rganish bilan ajdodlarimiz qadimdan shug'ullanib kelganlar.

Mashhur qomusshunos Mahmud Qoshg'ariy XI-asrdayoq turkiy xalqlarning 400 ga yaqin hikmatli iborasining o'zining uch jildlik lug'atiga kiritgan. Ularning 250 dan ortiqrog'i shakl va mazmuniga ko'ra hozirgi o'zbek tilidagidan farq qilmaydi.

Mashhur masalchi Gulhaniy (XIX asr) 200 ga yaqin hikmatli iborani to'plab, ularni bir tizimga jamlab, "Zarbulmasal" asarini yaratgan.

Adabiyotshunos olimlarimiz "O'zbek xalq maqollari" kitobida 1800 ta maqolni 31 mavzuga ajratib tavsiflagan.

Olimlarning aniqlashicha, har bir kishi taxminan 800 ga yaqin maqol va matallar haqida tushunchaga ega bo'lar ekan. Siz-chi? Siz qancha maqolni bilasiz?

Yordamchi so'zlar turkumi

Lug'aviy ma'no anglatmasdan faqat grammatik ma'no ifodalab keluvchi so'zlar turkumi **yordamchi so'zlar** deyiladi.

Ot, olmosh, harakat nomi, sifatdoshlardan keyin kelib, ularni boshqa so'zlarga tobelanish yo'li bilan bog'laydigan yordamchi so'zlar **ko'makchi** deyiladi. Ko'makchi qaysi so'zdan keyin kelsa, o'sha so'z bilan birgalikda bir so'roqqa javob bo'lib, bir hil gap bo'lagi vazifasini bajaradi. Ko'makchi kelib chiqishga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. So'z ko'makchilar lug'aviy ma'nolarini butunlay yo'qotib, vazifa jihatidan kelishik qo'shimchalariga yaqin turadigan so'zlardir. Bu ko'makchilarning bir xili tub (yasalmagan) bo'ladi: *uchun, kabi, sari, singari, sayin, uzra, qadar, yangilik*. Boshqa xillari yasama bo'ladi: **Bilan**=*bir+la+n*.

2. Ko'makchi vazifasida qo'llanuvchi so'zlar gapda o'zni bilan mustaqil so'z, o'rin bilan ko'makchi bo'lib keladi. Bularga *tomon, tashqari, bo'yi, chamasi, holda kabi ot turkumidan, sababli, tufayli, orqali, qarshi, chog'li, muvofiq, o'zga, boshqa kabi sifat turkumidan, qarab, qaraganda, ko'ra, degan, deydigan, o'sha, bo'ylab, yarasha, qaramasdan, qaramay, qarata kabi fe'l turkumidan, avval, so'ng, keyin, bugun, ilgari, beri, buyon, asosan, binoan kabi ravish turkumidan o'tgan so'zlar kiradi.*

Bulardan tashqari, o'z lug'aviy ma'nolarini saqlagan holda ko'makchi o'rnida kelib, harakat bilan predmet o'rtasidagi turli munosabatlarini ifodalaydigan so'zlar ham bor. Bu so'zlar o'rin-payt, chiqish va egalik qo'shimchalarini qabul qiladi. Bunday so'zlar **ko'makchi otlar** deb ataladi: *old, o'rta, yon, orqa, ket, ich, ust, tepa, ost, tag, ora, bosh, o'rin, qosh, yoqqa*.

Ko'makchilar va kelishiklar - ko'makchilar vazifasi jihatidan kelishiklarga o'xshaydi. Ayrim hollarda ko'makchi o'rnida kelishik qo'shimchasi yoki kelishik qoshimchasi ko'makchilar o'rnida almashib kelishi mumkin. Ko'makchilar tushum, jo'nalish, o'rin payt, chiqish

kelishiklari o'rnida almashib kelishi mumkin. Biroq hamma vaqt ham ko'makchi o'rnida kelishik qo'shimchasi ishlatilavermaydi: *Radio orqali eshitdik – radiodan eshitdik. Ukamga oldim – ukam uchun oldim. Qalam bilan yozdi – qalamda yozdi. Borganini gapirib berdi. Borgani haqida gapirib berdi.*

Bog'lovchi - gapining uyushiq bolaklarini va qo'shma gapdagi soda gaplarini bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladigan yordamchi so'zlar **bog'lovchi** deb ataladi.

Teng bog'lovchilar - bu bog'lovchilar gapning uyushiq bo'laklarini va qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni teng huquqli qilib bog'laydi va quyidagi turlarga bo'linadi:

1. **Biriktiruvchi bog'lovchilari:** *va, ham, hamda.*

2. **Zidlov bog'lovchilari:** *ammo, lekin, biroq, balki, holbuki.*

3. **Ayiruv bog'lovchilari:** *yo, yoki, yoxud, gox, ba'zan, yo...yo, yoki...yoki, goh...goh, ba'zan...ba'zan, bir...bir, dam...dam.*

Ergashtiruvchi bog'lovchilar - bu bog'lovchilar ko'pincha ergashgan qoshma gap tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga ergashtirish yo'li bilan bog'laydi va quyidagi turlarga bo'linadi:

1. **Aniqlov bog'lovchisi:** *ya'ni, -ki(-kim), -toki.*

2. **Sabab bog'lovchilari:** *chunki, shuning ushuni.*

3. **Shart bog'lovchilari:** *agar(da), garchi, garchand, gar, mabodo, basharti.*

4. **O'xshatish bog'lovchisi:** *go'yo(ki)*

Mustaqil so'z va gaplarga qoshimcha ma'no beradigan yordamchilar **yuklama** deyiladi. Yuklamalar tuzilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. **So'z yuklamalar:** *faqat, ham, axir, hatto.*

2. **Qo'shimcha ko'rinishdagi yuklamalar:** *-ku, -mi, -a, -gina.*

Yuklamalar **ma'no jihatdan** quyidagi turlarga bo'linadi:

1. **So'roq va taajjub yuklamalari:** **-mi** so'roq va taajjubdan tashqari modal ma'noni ham bildiradi, bunda u noaniqlikni ifodalaydi: *Uyidami, ko'chadami, uning uchun farqi yo'qedi. -chi* so'roqdan tashqari buyruq, do'q, iltimos, qistash, ta'kid, uqtirish ma'nolarini ham bildiradi: *Qani, yur-chi! Kitobingni berib tur-chi. -a. -ya* yuklamalari ham so'roq va taajjubdan tashqari his - hayajonni, tasdiq va ishonchni ham bildiradi: *Qanday chiroyli-ya! Go'sht olibdi – jiqqa ho'l-a.*

2. **Kuchaytiruv va ta'kid yuklamalari:** *Nahotki, axir, ham, hatto(ki), -oq(-yoq), -ki(-kim), -ku, -da, -y(-yu)* yuklamalari kuchaytirish va ta'kid ma'nolarini angatsa, *tim* (qora), *liq* (to'la), *lim* (to'la), *g'irt* (yolg'on), *kir* (shir-kip-yalang'och), *jiqqa* (ho'l) yuklamalari nutqqa tasviriylilik berib,

soʻz maʼnosini kuchaytirish uchun xizmat qiladi. *Ham* yuklamasi baʼzan bogʻlovchi oʻrnida ham qoʻllanadi. *Zarur daftar ham kitoblarni hozirlab qoʻying.*

3. Ayiruv yuklamalari: *faqat, -gina, (-kina, -qina): faqat, -gina* yuklamalari oʻrnida *yolgʻiz* soʻzi qoʻllana oladi.

4. Inkori yuklamasi: Bu yuklama takroriy qoʻllanadi: *Na oʻqiydi, na yozdi.*

5. Aniqlov yuklamalari: - *xuddi, naq. Xuddi shu yerda uchrashamiz.*

6. Gumon yuklamasi:— *dir: Uyiga yetib borgandir.*

Topshiriqlar

1-topshiriq: Oʻqing, nuqtalar oʻrniga koʻmakchilardan mosini qoʻyib, koʻchiring. Koʻmakchilarning maʼnosini izohlang.

Har bir bola menga oʻxshagan oʻyinqaroq, bolalar ... bu yerda ermak topiladi. (Gʻafur Gʻulom) 2. Qaytishda boʻlsa, oʻrtogʻlarim ... chillak oʻynaguncha guzardan muzqaymoq olib chap tarafdin keldim. (Hakim Nazir) 3. Bogʻda gul chaman-chaman, Men gullarni quchaman. Zavqla ochib qulochim, shoʻx qush... uchaman. (Poʻlat Moʻmin) 4. U soʻzining ustidan chiqdi, Tesha... gul koʻchatining tagini yumshatib, kun ora suv quyib turdi. (Farhod Musajon).

2-topshiriq: Tushirib qoldirilgan koʻmakchilarni oʻrniga qoʻyib, gaplarni koʻchiring.

Mustaqillik ... xalqimizning turmushi oʻzgardi. Hamma Vatan, yurt ... oʻzining kerakligini anglab yeta boshladi. Istiqlool ... gap ketsa, oʻz fikrini bemalol ayta oladigan boʻldi.

3-topshiriq: Koʻmakchilar ishtirokida gaplar tuzing.

Kabi, qaramay, burun, keyin, soʻng, ichida, oldida, yonida.

4-topshiriq: Nuqtalar oʻrniga bogʻlovchilardan mosini qoʻyib, gaplarni koʻchiring, ularga tavsif bering.

Tuyaqush ... Qoplon ikkalalari doʻst boʻlibdilar. Qoplon chin soʻzli, doʻstga sadoqatli, gʻamxoʻr ... mehribon boʻlganligi uchun harsillab yetib kelibdi. (Ertakdan) 2. Pochcham ... ammam bu gul, bu hayvonotlarning har bittasini nuridiydalariday parvarish qiladilar. Tushlik nonushtasi uchun suzma bermoqchi edim, bechora qushlar juda ham yovgʻonsirab ketdi. (Gʻafur Gʻulom) 3. Buvisi, onasi ketishsa-chi toʻylarga, Uyni poylab oʻtirar chiqmay koʻcha-koʻylarga (Ilyos Muslim).

5-topshiriq: Gaplar ichida kelayotgan bog'lovchilarni izohlang.

Quvnoq va sho'x kuylarga boydir go'zal vatanim. (Po'lat Mo'min). Keyin Salima va oyisi mezbolar bilan xayrlashib uylariga qaytishdi. (Farhod Musajon) O'zi uddaburon, qo'rqmas, biroq o'qishda mazasi yo'qroq. (N.Fozilov). Tanalariozgina namlik bilan ularga hayot baxsh eta boshlashdi, ammo kunlar o'tgan sari bargchalar kattalashib, ko'proq suv, ko'proq oziq-ovqat so'ray boshlashdi (X.To'xtaboyev).

6- topshiriq: Nuqtalar o'rniga tegishli yuklamalarni qo'yib, gaplarni ko'chiring.

Agar qarshi bo'lmasalaring, menda bir taklif bor, - dedi Jovli. – Ertaga qishloqni bir boshidan titkilab chiqsak...? – Ol...! (N.Norqobulov) 2. Bunisini ko'ring... ! – dedi jajji, chamandagul do'ppini dadamga uzatib. (O'.Hoshimov) 3. Ikkisi ham birdan: - Besh...? – deb so'radi. – Shunaqaga o'xshaydi...? – dedim men. Oyim peshonamdan o'pdi. (O.Yoqubov).

7-topshiriq: Matnni o'qib, yuklamalarni va boshqa yordamchi so'zlarni toping. Ularning gapga qanday ma'no berayotganligini aniqlang.

Bobom g'alatilar-da. Ko'p gapiradigan kishini hech yoqtirmaydilar. O'zlariyam juda qarib qolganlar. Bug'doyrang, cho'tir yuzlarini ajin bosgan, soqollari oppoq, lekin sira tinchimaydilar, qachon qarama biron ish qilib turadilar.

8-topshiriq: –mi, -chi, -a, -da, hatto, faqat, -gina, -u yuklamalari ishtirokida gaplar tuzing. Ularni daftaringizga ko'chirib yozing.

Alohida olingan guruh so'zlar turkumi

His - hayajon, tuyg'uni, haydash - chaqirishni bildiradigan so'zlar turkumi **undov so'zlar** deyiladi.

Undovlar ma'no jihatidan ikki turli bo'ladi:

1. His-hayajon undovlari: *oh, eh, ux, o, e, uf, voy, ura, ofarin, salom, xayr, xush, rahmat, hormang, balli, bay-bay, voy-bo'y, a, ax, ohho, obbo, ey, ehhe, i, ie, ux, uhhu, him, be, tuf, xo, hay, eh, ha, iye.*

His - hayajon undovlari odatda gap bo'lagi vazifasida qo'llanadi. Ular yozuvda gap bo'laklaridan vergul bilan ajratiladi. Agar undov kuchli bo'lsa, his-hayajon bilan aytilsa, undov, belgisi qo'yiladi. **Eh! Havo naqadar sof va musaffo!**

2. Haydash - chaqirish undovlari kishilarning diqqatini tortish yoki hayvonlarni biror ishni bajarishga undash uchun ishlatadi: *hey, allo, ey, ma, tss, jim, marsh: kisht, chux, beh-beh, drr, ishsh, pisht, tu-tu-tu, bax-bax, mosh-mosh, xov-xov, chuk, tek, chu.*

Taqlid soʻzlar

Tovushga vaholatga taqlidni bildirgan soʻzlar **taqlid soʻzlar** deyiladi. Bunday soʻzlar maʼno jihatidan ikki turga boʻlinadi:

1. Tovushga taqlid bildiradigan soʻzlar: *gumbur-gumbur, dup-dup, duk-duk, shiq-shiq, tak-tuk, pix-pix, kult-kult, bidir-bidir, vov, uv, irr, muu, maa, baa, mee, ang-ang- ing-ing, miyov, vaq-vaq, ku-ku, ka-ka, gʻaq-gʻaq, parr, viz-viz.*

2. Holatga taqlid bildirgan soʻzlar: *yalt-yult, apil-tapil, yarq-yurq, jimir-jimir, milt-milt, lip-lip, pildir-pildir, mult-mult, lop, dik-dik, lik-lik, xilp-xilp, duv-duv, pir-pir, lang, dang, hil-hil.*

Taqlid soʻzlar mustaqil soʻzlar kabi gap boʻlagi boʻla oladi. *Shamol gʻIr-gʻir (hol) esmoqda.*

Modal soʻzlar

Soʻzlovchining oʻz fikriga boʻlgan munosabatini bildiradigan soʻzlar **modal soʻzlar** deyiladi: **Ehtimol**, *bugun yetib kelar.*

Modal soʻzlar maʼno jihatidan quyidagi turlarga boʻlinadi:

Ishonch: *albatta, shubhasiz, darhaqiqat, haqiqatan, soʻzsiz, tabiiy, togʻri, xoy-naxoy, oʻz-oʻzidan, haqiqatda, rostdan.*

Gumon: *ehtimol, shekilli, chamasi, menimcha, chogʻI, aftidan, ajabmas, har holda, har qalay, balki.*

Xulosa: *xullas, demak, nihoyat, xullas kalom.*

Afsuslanish: *afsus, attang, esiz.*

Zaruriyat: *kerak, zarur, lozim.*

Bulardan tashqari: *bor, yoq, binobarin, zero, birinchida,..* kabi modal soʻzlar ham mavjud.

Modal soʻzlar gap tarkibida koʻpincha kirish soʻz boʻlib keladi.

Topshiriqlar

1-topshiriq: Oʻzbek tiliga tarjima qiling.

1. Ах, как мне нравится эта лилия! 2. По вашему, я ошибаюсь? 3. Несомненно, это был лучший матч «Пахтакор»а в этом сезоне. 4. Издали слышался скрип арбы. 5. Ох, как же я мог забыть. 6. Неужели, этого не может быть.

2-topshiriq: Berilgan undov, modal, taqlidiy soʻzlar ishtirokida gap tuzing va rus tiliga tarjima qiling.

Voy, voy-boʻ, xayriyat, sheklli, taqir-tuqur, yalt-yalt.

3- topshiriq: Rus tiliga tarjima qiling.

Tarixchilarning bayon etishicha, sayyoramizdagi ilk hayvonot bogʻi eramizdan avvalgi I asrda Rim imperatori Avgust buyrugʻiga binoan tashkil etilgan. Unda yer yuzining turli burchaklaridan keltirilgan 3500 atrofida jonivor saqlangan.

Sintaksis

Sintaksis grammatikaning ikkinchi qismi boʻlib, unda soʻz birikmalari, gap turlari oʻrganiladi. “ Sintaksis “ grekcha boʻlib “tuzish” demakdir.

Soʻz birikmasi va uning birikish usullari`

Mustaqil soʻzlar maʼno va grammatik jihatdan bir-biriga bogʻlanib, soʻz qoʻshilmasini hosil qiladi; *Dehqonlar va hasharchilar dalaga kelishdi* degan gapda quyidagi soʻz qoʻshimchalari mavjud :

1) *dehqonlar va hasharchilar*; 2) *dehqonlar kelishdi*; 3) *hasharchilar kelishdi*; 4) *dalaga kelishdi*.

Soʻz qoʻshilmasidagi soʻzlar bir-biri bilan ikki xil bogʻlanadi:

1) teng bogʻlanish

2) tobe bogʻlanish.

1)Teng bogʻlanishda bir soʻz boshqasiga tobe bolmaydi , bir-biri bilan sanash ohangi yoki tenglik yordamida boglanadi: *dehqonlar va hasharchilar: dehqonlar, hasharchilar*. Bir - biriga teng bogʻlangan, bir-biriga tobe bogʻlangan soʻzlar soʻz birikmasini hosil qiladi. Ega va kesimning bir-biri bilan bogʻlanishi soʻz birikmasi hisoblanmaydi, balki gap hisoblanadi: *Dehqonlar kelishdi*.

Ikki yoki undan ortiq mustaqil soʻzning ma'no, grammatik va ohang jihatdan birining boshqasiga tobe boʻlib bogʻlanishi **soʻz birikmasi** deyiladi.

Soʻz birikmasida bosh va ergash soʻz boʻladi. Soʻz birikmasidagi ma'nosi izohlanayotgan soʻz **bosh (hokim) soʻz**, uning ma'nosini ravshanlashtirib kelayotgan, izohlayotgan, toʻldirayotgan soʻz **ergash (tobe) soʻz** hisoblanadi. Soʻroq hamma vaqt bosh soʻzdan ergash soʻzga beriladi : *Rangli qalam* (qanday qalam?) Bosh soʻz ot, sifat, son, olmosh yoki harakat nomi bilan ifodalansa, otli birikma hisoblanadi: *baland bino, asalday shirin, intizomda birinchi, bolalarning hammasi, vazifasini*

bajarishdi. Bosh soʻz fe'l va uning ravishdosh, sifatosh va harakat nomi shakllari bilan ifodalansa, fe'lli birikma hisoblanadi: *kitobni o'qish, ishni bajarib, tez kelgan*. Soʻz birikmalari tuzilishiga koʻra ikki xil boʻladi:

1. **Sodda soʻz birikmalari** boshqa birikmalarga ajralmaydigan soʻz birikmalaridir (bunda yordamchi soʻzlar ham ishtirok etishi mumkin): *beshta daftar, bugun keldi, o'zining uyi, shaharda yashaydi, akasi haqida so'radi*. Ajralmas birikmalar, qoʻshma soʻzlar, iboralar qatnashgan birikmalar ham sodda soʻz birikmasi hisoblanadi: *qilich bo'yin ot, borsa kelmas oroli*.

2. **Murakkab soʻz birikmalari** tarkibida uchta va undan ortiq mustaqil soʻz qatnashib, shaklan kamida ikkita soʻz birikmasidan iborat boʻladi, mazmunan esa bu soʻz birikmalarini ajratib boʻlmaydi: *g'ayratli yosh bolalar, yangi ommabop kitob, katta qora qo'y, asfalt yotqizilgan keng ko'chalar, katta mevali daraxt, bugun kelgan ishchilar*. Bunda sodda soʻz birikmasi kengayadi.

Soʻz birikmasining soʻz, sintagma va gapdan farqi.

Soʻz narsa, belgi, shaxs, ish-harakatni umuman ifodalash uchun xizmat qiladi: *Kitob* deganda umuman *kitoblarni*, *bordi* deganda umuman *borilganlikni* tushunamiz.

Soʻz birikmasi ham narsa, belgi, ish-harakatni ifodalaydi va bu jihatdan soʻzga oʻxshab ketadi, ammo soʻz birikmasi narsa, belgi, ish-harakatni boshqa narsa, belgi, ish-harakatlardan ajratib, aniqroq qilib ifodalaydi: *o'quvchi - a'lochi o'quvchi, yozish - tez yozish*.

Sintagma fonetik hodisa boʻlib, unda ikki soʻz oʻzaro birikkanda mazmun yetakchi hisoblanmaydi, bitta mustaqil yoki bitta yordamchi soʻz ham sintagmani tashkil etishi mumkin yoxud bir soʻzning oʻzi ham sintagmani tashkil etishi mumkin. **Soʻz birikmasi** esa eng kamida ikkita mustaqil soʻzdan iborat boʻladi:

Gap fikr, tasdiq yoki inkor hukmni bildirib, tugallangan ohang bilan aytiladi: *Ko'cha katta*. Soʻz birikmasi esa atash ohangi bilan aytiladi: *katta ko'cha*. Shu xususiyatlari bilan gapdan farq qiladi.

Ergash soʻz bilan bosh soʻzning birikish usullari

Ergash soʻz bosh soʻz bilan quyidagi usullar yordamida birikadi:

1. **Boshqaruv**. Bosh soʻzning talabi bilan ergash soʻzning ma'lum grammatik vositani olishi **boshqaruv** deyiladi. Boshqaruvda ergash soʻz bilan bosh soʻzning birikishi ikki xil boʻladi:

1) ular o‘zaro tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt yoki chiqish kelishigi qo‘shimchasi yordamida birikadi (kelishikli boshqaruv): *Ilg‘orlarni tabriklash, uyga ketish, shaharda yashash, qishloqdan kelish.*

2) ular o‘zaro ko‘makchilar yordamida birikadi (ko‘makchili boshqaruv): *Sayr haqida suhbat, paxta uchun kurash, sayohat to‘g‘risida gapirish.*

Ayrim hollarda grammatik vosita (qo‘shimcha) bo‘lmasligi ham mumkin: *Olma terish, shahar borish.*

Boshqaruvda tobe so‘z ot yoki ot o‘rnida qo‘llanadigan so‘zlardan, shuningdek, harakat nomi va sifat doshdan iborat bo‘ladi. Bosh so‘z vazifasida esa ko‘pincha fe‘l qo‘llanadi. Ba‘zan bu vazifada ot, sifat, ravish va boshqa so‘zlar ham qo‘llanilishi mumkin:

Boshqaruvda ko‘pincha ergash so‘z avval, bosh so‘z keyin keladi, she‘riy asarlarda qofiya talabi bilan bosh so‘z oldin, ergash so‘z keyin kelishi mumkin:

2. Moslashuv- bosh so‘z bilan ergash so‘zning shaxs-sonda mosligidir. Bunda bosh va ergash so‘z qaratqich kelishigi hamda egalik qo‘shimchasi yordamida birikadi: qaratqich kelishigi qo‘shimchasi ergash so‘zga, egalik qo‘shimchasi bosh so‘zga (ba‘zan har ikkalasiga ham) qo‘shiladi: *ukamning kitobi*. Ega va kesim ham moslashuv usuli yordamida bog‘lanadi:

Moslashuvda odatda ergash so‘z avval, bosh so‘z keyin keladi. Ba‘zan she‘riy asarlarda bosh so‘z avval, ergash so‘z keyin keladi: Moslashuvda ba‘zan qaratqich kelishigi yoki egalik qo‘shimchasi tushirilishi mumkin: *maktab hovlisi, bizning maktab* kabi.

Nutqimizda uchraydigan a‘zoyi badan, oynai jahon kabi fors-tojik tilidan kirgan birikmalar bir so‘z sifatida qo‘llanaveradi.

3.Bitishuv. Ergash so‘zning bosh so‘z bilan grammatik vositasiz, faqat ma‘no jihatdan yoki so‘z tartibi yordamida birikishi **bitishuv** deyiladi. Bitishuvda doimo ergash so‘z avval, bosh so‘z keyin keladi: **tiniq suv, katta ko‘cha**. Ularning o‘rni o‘zgartirilsa, gap hosil bo‘ladi: *Suv tiniq. Ko‘cha katta.*

Bitishuvda ergash so‘z vazifasida sifat, ravish hamda ular vazifasidagi boshqa so‘zlar keladi: *qizil gul, tez yurmoq, tilla bilaguzuk, bunday odam, o‘qigan odam, jo‘shib kuylamoq*. Bosh so‘z ot va fe‘l so‘z turkumidan iborat bo‘ladi. *Birga o‘qish, birdan gapirish, qunt bilan tinglash, zavq bilan kuylash, yolg‘ondan gapirmoq* kabi birikmalar o‘rin-payt, jo‘nalish, chiqish kelishigi qo‘shimchalari, ko‘makchilar bilan bog‘langan bo‘lishiga qaramay, boshqaruv emas, balki bitishuv sanaladi.

Devor soat, uy vazifa, ot to'rva, non zavod kabi xoslik, mansublik munosabatini bildiradigan birikmalar ham bitishuv munosabatiga misol bo'ladi.

Topshiriqlar

1-topshiriq:Quyidagi so'zlardan matn tuzing:

Biz, yo'l, ket, edik, atrof, ko'm-ko'k, o't, bilan, qoplangan; havo, edi,ochiq; birdan, shamol, kuchli, qo'zg'al-di; shamol, shoh, daraxt, qattiq,tebratdi; osmon, qora, bulut, paydo, bo'l; shamol, to'xta, asta-sekin, yomg'ir, yog', boshla; yomg'ir, tobora, kuchaydi.

2-topshiriq. Matnni o'qing va boshqaruv, moslashuv va bitishuv munosabatlarini aniqlang hamda ustun tartibida alohida-alohida ko'chiring.

GO'ZALLIK

Kishi o'z onasini nima uchun yaxshi ko'rishini bilmaydi. O'z onasi bo'lgani uchun yaxshi ko'radi. Kishi o'z onasida ro'y berayotgan o'zgarishlarni ham payqamaydi. E'tibor bermaydi bunga. O'zingiz yashab turgan shahar ham shunaqa. Siz nima uchun yaxshi ko'rishingizni bilmaysiz. Uning qiyofasida bo'layotgan o'zgarishlarga ko'p ham diqqat qilavermaysiz. Negaki ular har kuni sizning ko'z o'ngingizda ro'y beradi. Siz ularni ko'raverib ko'nikib ketasiz. Ammo diqqat bilan nazar tashlasangiz qanchadan-qancha o'zgarishlar bo'lganligiga hayron qolasiz.

Sherzod avtobus derazasidan qarab borarkan, hozir to'satdan shuni his qildi...

3-topshiriq.Gaplarni ko'chiring va so'z birikmalariga ajrating.

1.Bilim olish va yuksalish sharafl-i burchimiz. 2. Ilmli va odobli bo'lish bizning asosiy vazifamizdir. 3.Yuqori hosil olish uchun ko'p mehnat qilish kerak. 4. Universitetimizda yangi o'quv xonalarl ko'p.

Gap va uning asosiy belgilari

Muomala vositasining eng kichik birligi **gapdir**. Gap orqali tugallangan fikr ifodalanadi: *Paxta terimi-qizg'in davom etyapti. Oltin kuz qanday go'zal!*

Gap hosil qilish uchun so'z va so'z birikmalarini grammatik jihatdan bog'lash kerak: *Xatni qalam bilan yozdi* gapida *-ni* va *bilan* bog'lovchi

vositalar hisoblanadi. Bu gapning grammatik jihatdan shakllanganligidir.

Gap ohang jihatdan tugallangan bo'lishi kerak: **Kuz. Hamma yoqda ish qaynayapti.** Bu gapdagi **kuz** so'zi tugallangan ohang bilan aytilgani uchun gap hisoblanadi.

Shunday qilib, **gapning** quyidagi **belgilari** mavjud:

- 1. Muomalaning eng kichik birligidir.**
- 2. Nisbiy tugallangan fikrni ifodalaydi.**
- 3. Grammatik jihatdan shakllangan bo'ladi.**
- 4. Tugallangan ohang bilan aytiladi.**

Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari

1. Darak gap orqali biror narsa haqida ma'lum qilinadi, xabar beriladi, uning oxiriga doimo nuqta qo'yiladi: *Navoiy ruboilaridan yodladim.* Darak gaplar darak-xabar, orzu-umid, ishonch, ta'kid, g'urur, maslahat, tashviq, sevinch, taajjub, gumon, achinish tashvish, g'azab, norozilik, kinoya kabi mazmun turlarini ifodalaydi.

2. So'roq gap orqali so'zlovchi o'zi bayon qilgan fikrga suhbatdoshini fikr bildirishga undaydi, tasdiqlash yoki inkor qilishga undaydi: *Ibrohimovamisiz? Ha. Charchamadingizmi? Yo'q.* Yozuvda so'roq gapning oxiriga so'roq belgisi qo'yiladi. Bu gaplar ko'proq dialogik nutqda uchraydi.

3. Buyruq gaplarda suhbatdoshni nimadir qilishga undash maqsad qilib qo'yiladi. Bunday gaplarda iltimos, buyruq, taklif, maslahat, hayratlanish, tashviq, gumon, tashvish, hayajon, g'azab, yalinish tarzida bo'lishi mumkin: *Avval o'yla, keyin so'yla* (maslahat). *Dadil harakat qil!* (buyruq) *Ashuladan yana bo'lsin* (iltimos). *Qani hamma odamlar sizday bo'lsa!* (orzu) *Nahotki, bu siz bo'lsangiz!* (hayratlanish) *Sovqotib qolma, issiqroq yot* (g'amxo'rlik). *Kunning tig'ida nima qilasan, bu erga kelib, salqinda o'tirsang-chi!* (tashviq) *Qo'rqqan bo'lsa kerak!* (gumon) *Xatdan o'chir o'g'limni hozir!* (g'azab, do'q) Yozuvda buyruq gaplarning oxiriga ko'pincha nuqta, ohangiga qarab esa undov belgisi ham qo'yilishi mumkin.

4. His – hayajon (undov) gap. Gaplar ohangiga, his-tuyg'uni ifodalashiga ko'ra 2 xildir:

1. His-hayajonli gap.

2. His-hayajonsiz gap.

His-hayajon gaplar (ba'zan undov gaplar deb ham yuritiladi) *eh, oh, uh, o, uf, obbo* kabi undovlar, *qanday, qancha, naqadar, shunday* kabi

soʻzlar yoki faqat his-hayajon ohangi bilan hosil boʻladi: *Eh, bahorning gashtiga nima etsin! Fargʻona vodiysi naqadar goʻzal! Paxta terimi boshlandi!* His-hayajon ohangi bilan aytilgan darak, soʻroq, buyruq gaplar his-hayajon gapga aylanadi: *Dalada qancha odam bor? Dalada qancha odam bor!*

His-hayajon gap soʻroq gapdan hosil boʻlgan boʻlsa, tinish belgilari quyidagicha qoʻyiladi:

1) soʻroq mazmuni kuchli boʻlsa, oldin soʻroq, keyin undov belgisi qoʻyiladi: *Nima boʻldi, gapirsangiz-chi?!*

2) his-hayajon kuchli boʻlsa, oldin undov, keyin soʻroq belgisi qoʻyiladi: *Farzand qanday oqlar ona haqqini!?*

3) ayrim hollarda his-hayajonning oʻta kuchliligini ifodalash uchun uchta katta undov belgisi ketma-ket qoʻyiladi: *Oʻlim yovga!!!*

4) biror sabab bilan uzilib qolgan his-hayajon gapning oxiriga undov belgisi va undan keyin ketma-ket ikkita nuqta qoʻyiladi: *Men etim oʻsganman, oh, u yetimlik!.. (Gʻ.Gʻ.)*

Topshiriqlar

1-topshiriq: Matnni oʻqing. Matndagi darak gaplarni undov, soʻroq va buyruq gaplarga aylantiring.

Mehmondoʻstlik

Sharqona odobga xos fazilatlardan biri mehmondoʻstlikdir. Mehmonni ochiq chehra bilan kutib olish, uning izzat va hurmatini joyiga qoʻyib muomalada boʻlish xalqimizning azaliy udumlaridan biridir. Oʻzbekona odoblardan biri shuki, mehmon kelgan uyda oʻshqirib gaplashish, bir-biri bilan adi-badi aytishish, kesatib gaplashish qatʼiyan man etiladi. Aksincha, mehmon kelishiga uy-joyini ozoda qilib qoʻyish, orasta kiyinib yurish, mehmon oldiga chiroyli idish-tovoqlarda ovqat tortish mehmondoʻstlikning qonun - qoidalaridandir.

2-topshiriq. Abu Rayhon Beruniy hikmatlarini rus tiliga tarjima qiling.

ABU RAYHON BERUNIY HIKMATLARIDAN

Hakim va olimlar axloqidan oʻrnak olish yaxshi xulqqa hayot baxsh etadi, yomon xulqni oʻldiradi. Odamlar oʻrgangan va bilgan narsasiga qarshilik koʻrsatma. Tenglik hukm surgan joyda sotqin, aldamchi ehtiroslar, gʻam- gʻussa boʻlmaydi. Bilim qaytarish va takrorlash mevasidir. Bugunning chorasini koʻrib ertaga ehtiyoji qolmagan kishi aqllidir. Sevimii narsalarga mashaqqat bilan, yaxshilikka esa oʻziga

sevimli bo'lgan narsalarni sarf qilish bilan erishiladi. Hasad bilan g'azab ikki qanot bolib harakatga kelsa, toza va chiroyli hayotlarni xira va qudratli qilib yuboradi.

Har bir yangi narsada lazzat bor. Inson hayotidagi zarurat, ehtiyojlar ularda ilmlarga bo'lgan talablarni keltirib chiqaradi. Mardi maydon shunday odam bo'ladiki, ertayu-kech dushmanga zararu do'stga foyda keltiradi. Doimo bir xil narsaga qaray berish malollik va sabrsizlikka olib keladi.

3-topshiriq: E'tibor bering va gaplarni rus tiliga tarjima qiling.

Biz oilaviy pudratga o'tish haqida maslahatlashib oldik. 2. Guruhimiz a'lo sifatli maxsulot yetkazib bermoqda. 3. Ertaga ko'rgazma ochiladi. 4. Ertaga o'n beshinchi auditoriyada o'zbek tili to'garagining navbatdagi mashg'uloti bo'ladi. 5. Biz institutimizga kelgan mehmonlarni yaxshi kutib oldik. 6. Uzoqdan onaning muloyim ovozi eshitildi

Gap bo'laklari. Gapning bosh bo'laklari

Gap tarkibidagi o'zaro tobe bog'lanishda bo'lgan so'zlardan bittasi tobe bo'lak, ikkinchisi hokim bo'lak vazifasini bajaradi. Tobe bo'lak hokim bo'lakka bog'lanib, hokim bo'lak talab etgan sintaktik vazifada keladi. Ana shu vazifa gap bo'lagi nomi bilan yuritiladi. Gap tarkibida tobe bog'lanib ma'lum so'roqqa javob bo'luvchi so'z yoki so'z birikmasiga gap bo'lagi deyiladi. Gap bo'lagi tobe bog'lanish doirasida, tobe qism vazifasida kelgan bo'laklar hisoblanadi. Uning qaysi bo'lak vazifasida kelayotganligi hokim bo'lakka nisbatan aniqlanadi. Gapdagi barcha bo'laklar kesimga qarab aniqlanadi. Gap bo'laklari gap tuzilishidagi vazifasiga ko'ra ikki guruhga, ikki darajaga bo'linadi:

1. Bosh bo'lak: ega, kesim.

2. Ikkinchi darajali bo'laklar: to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol.

1. Ega — gapning bosh bo'laklaridan biri; gapni tashkil etishda muhim rol oynaydi. Ega fikrning kimga, nimaga qarashli ekanligini anglatadi, shu jihatdan kesim bilan o'zaro yaqin bog'langan. Ega bosh kelishikda bo'lib, odatda, quyidagicha ifodalanadi:

1. Ot bilan : *Shamol gullar hidini atrofga taratdi.*

2. Olmosh bilan : *Ular to'garak mashg'ulotlariga muntazam qatnashadilar.*

3. Harakat nomi bilan: *O'qish tugadi.*

4. Otlashgan so'zlar bilan :

- a) sifat bilan: *Oqlar yurishni boshladi.*
- b) son bilan : *Uchovimiz dala aylandik.*
- d) sifatdosh bilan : *Qimirlagan qir oshar.*
- e) ravish bilan: *Ko'plar qatnashdi.*
- f) taqlid so'z bilan: *To'plarning gumbur-gumburi eshitilardi.*
- g) modal so'zlar bilan: *Bor boricha , yo'q holicha.*
- 5. Ibora bilan : *Hafsalasi pir bo'lgani sezilib turardi.*

2. Kesim —gapning bosh bo'laklaridan. Ega bilan ifodalangan shaxs, predmet va hodisaning umumiy belgisini bildiradi. Kesim gapni uyushtiruvchi markaz bo'lib, predikativlikning belgisini ko'rsatadi. Ikki tarkibli gapda egaga tobe bo'ladi; o'ziga bog'lanib kelgan so'zlarga nisbatan esa hokim hisoblanadi. Kesim barcha mustaqil so'z turkumlari bilan ifodalanadi. Qaysi so'z turkumi bilan ifodalanishiga ko'ra, fe'l va ot larga bo'linadi. Kesim gap markazi bo'lib, u tsdiq-inkor, zamon, mayl, shaxs-son ma'nolarini ifodalab keladi, hukmni ifodalaydi va gapning boshqa bo'laklarini o'z atrofida birlashtiradi.

Kesim *nima qildi? nima qilyapti? nima qiladi?* (ba'zan *nechanchi? qanday?*) so'roqlariga javob bo'ladi.

Kesim qaysi turkum so'zlari bilan ifodalanishiga ko'ra ikki xil: **fe'l - kesim, ot - kesim.**

Fe'lning turli shakllari orqali ifodalangan kesim **fe'l – kesim** deyiladi.

Ot-kesimlar quyidagicha ifodalanadi:

1.**Ot bilan:** *Teshaboy ashaddiy dushman-u, siz xizmatini qilayotgan depo xo'jayini do'stmi? Yaxshi ro'zg'or - jannat, yomon ro'zg'or - do'zax.*

2. **Sifat bilan:** *Usti yaltiroq, ichi qaltiroq.*

3. **Son bilan:** *Birniki - mingga, mingniki - tumanga. Bu birinchisi. Ikki karra ikki - to'rt.*

4. **Olmosh bilan:** *Maqsadim-shu. O'zim har joydaman, ko'nglim sandadur.*

Kesimlar tuzilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi: **sodda kesim** va **murakkab kesim.**

Birgina so'z bilan ifodalangan kesim **sodda kesim** deyiladi: *Paxta va tilladan yurt bezanadi. Alisher Navoiy- she'riyat quyoshi.*

Ikki va undan ortiq so'z bilan ifodalangan kesim **murakkab kesim** deyiladi: *Ayozli kunlar asta-sekin o'tib borayotir. Uchrashuv qiziqarli bo'ldi.*

Topshiriqlar

1-topshiriq: Matnni o'qing va bo'sh bo'laklarni aniqlang.

Sovg'a berish odobi

Har qanday sovg'a ko'ngildan chiqarib beriladi. Sovg'a bergandan so'ng undan qanday foydalanish haqida maslahat berilmaydi. Olib borilgan sovg'a haqida maqtanib gapirilmaydi. Sovg'a e'tibor va ochiq chehra bilan qabul qilib olinadi. Sovg'a olib kelgan mehmon ham, olib kelmagan mehmon ham bir xilda xushmuomalalik bilan kutib olinadi. Sovg'aning katta-kichikligiga qarab muomala qilish yaramaydi.

2-topshiriq: Rus tiliga tarjima qiling. Rus va o'zbek tilida ega va kesimning ifodalanishini taqqoslang.

Bilasizmi?

Sovg'aning suvenir, tuhfa va taqdim turlari mavjud. Suvenir so'zi aslida turkcha "sevinur", so'zidan olingan bo'lib, kishini sevintirish uchun tortiq qilinadi. Suvenir sifatida avtoruchka, to'g'nog'ich va boshqa bezaklar, qo'g'irchoq yoki o'yinchoq beriladi.

Tuhfa to'yga, yangi uyga, tavallud kuniga qarindoshlar, do'stlar yoki hamkasblardan sovg'a qilinadi. Tuhfa qilib soat, uy jihozlari, televizor, fotoapparat kabilar beriladi.

Taqdim esa ziyofat, mehmondorchilik, tug'ilgan kun munosabati bilan beriladi. Ayniqsa ayollarga guldasta yoki atir – upa ko'proq taqdim etiladi.

3-topshiriq: Quyidagi gaplarni o'zbek tiliga tarjima qiling va gap bo'laklarining o'rniga e'tibor bering.

1. Чтобы стать учителем, он поступил в педагогический институт. 2. Наш староста выступает на собраниях мало. 3. Карима долго готовилась к докладу. 4. В этом году наш завод выполнил план досрочно. 5. Вчера в нашем институте была встреча с поэтами. 6. Я встречался со своим товарищем в Самарканде.

Gapning ikkinchi darajali bo'laklari

Gapning ikkinchi darajali bo'laklari bosh bo'laklarga tobe bo'lib, ularni to'ldirib, aniqlab, izohlab keladi. Ikkinchi darajali bo'laklar 3 xil: *to'ldiruvchi, aniqlovchi va hol.*

Gapdagi biror bo‘lakni to‘ldirib, unga boshqaruv yo‘li bilan tobe holatda bog‘langan bo‘lak **to‘ldiruvchi** deyiladi. To‘ldiruvchi asosan fel - kesimga bog‘lanadi: *Men bu **gapni** ukamdan eshitdim.* To‘ldiruvchi ikki xil bo‘ladi:

Vositasiz to‘ldiruvchi harakatni o‘ziga qabul qilgan, harakat bevosita o‘ziga o‘tgan predmetni bildiradi va kimni?nimani?qayerni? so‘roqlariga javob bo‘ladi. Bu to‘ldiruvchi ko‘pincha tushum kelishigi shaklidagi so‘z bilan ifodalanadi, bunda u harakatni butunlay o‘ziga qabul qilgan predmetni ifodalaydi:

1. Ot va olmosh bilan: *Yosh havaskorlar **ashulani** zavq bilan aytdilar.*

2. Otlashgan so‘zlar bilan: ***Bo‘linganni** bo‘ri yer.*

3. Ibora bilan: *O‘ziga birovning oz-moz **til tekkizganini** ko‘tarmasdi.*

Vositali to‘ldiruvchi kimga? nimaga? kimda? nimada? kimdan? nimadan? kim bilan? nima bilan? kim haqida? kabi so‘roqlarga javob bo‘ladi va quyidagicha ifodalanadi:

1) Ot yoki olmosh bilan: *Ravshan **sen** bilan boradi.*

2) Otlashgan so‘z bilan: ***Yaxshiga** yondash, **yomondan** qoch.*

3) Ibora bilan: ***Og‘zi bo‘shga** ishonib bo‘lmaydi.*

Gapdagi biror bo‘lakning belgisini yoki bir narsa buyumning boshqasiga qarashli ekanligini bildirgan bo‘lak **aniqlovchi** deyiladi. ***Qattiq** sovuq, **mayda** qor yog‘yapti. Qovunning **og‘iri** shirin bo‘ladi.* Aniqlovchi ikki xil bo‘ladi:

Sifatlovchi - aniqlovchi predmetning belgisini, miqdorini, tartibini bildiradi va qanday? qanaqa? qaysi? qancha? nechanchi? necha? qayerdagi? kabi so‘roqlarga javob bo‘ladi. Sifatlovchi-anqiqlovchi tomonidan aniqlangan bo‘lak **sifatlanmish** deb yuritiladi. Sifatlovchi va sifatlanmish bitishuv yo‘li bilan bog‘lanadi: ***Notanish kishi** unga qaradi.*

Sifatlovchi-anqiqlovchi quyidagicha ifodalanadi:

1. Sifat, son, olmosh, sifatdosh, ravish, taqlid so‘z bilan: *Biz **serjun** va **sergo‘sh** qo‘ylarni ko‘paytiraymiz.*

2. Ot bilan: ***Asfalt** yo‘ldan mashinalar g‘iz-g‘iz o‘tib turibdi.* Bunday anqiqlovchilar ba‘zan majoziy (ko‘chma) ma‘noni ifodalashi mumkin: ***Kumush** choyshab yopib dalalarga|...*

3. Ibora bilan: *Unda **og‘zining tanobi qochadigan** odat bor.*

4. So‘z birikmasi bilan (sifatlovchi va sifatlanmish, qaratuvchi va qaralmish, to‘ldiruvchi va to‘ldirilmish, hol va hollanmish birikmalari sifatlovchi-anqiqlovchi bo‘lib keladi): *U **birinchi kungi** ishni yakunladi. Ukamning uyidagi mollarni ham olib ketishibdi.*

Qaratqich aniqlovchi biror narsa tegishli, qarashli bo'lgan shaxs yoki predmetni bildiradi va kimning?nimaning?qayerning? so'roqlariga javob bo'ladi. Qaratqich-aniqlovchi tomonidan aniqlangan bo'lak **qaralmish** deb yuritiladi. Qaratqich va qaralmish moslashuv orqali birikib, shaxs va sonda albatta moslashgan bo'ladi: **Odamning qo'li gul.**

Qaratqich aniqlovchi, odatda quyidagicha ifodalanadi:

1. Qaratqich kelishigidagi ot, olmosh bilan: **Gulnor yigitning so'zlarini diqqat bilan tingladi.**

2. Qaratqich kelishigidagi otlashgan so'zlar bilan: **O'ning yarmi besh.**

3. Ibora bilan: **Og'zi bo'shning ichida gap yotmas.**

Ko'pincha fe'l-kesimga bog'lanib, uning belgisini bildirgan bo'lak **hol** deb ataladi: **Minbarga notiqalar birin - ketin chiqa boshladilar.**

Hol ba'zan fe'ldan boshqa turkumga ham bog'lanadi: **Ko'chada odam ko'p.**

Hol ma'nosiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1.**O'rin holi** qayerga? qayerdan? qayoqqa? qayerdan? kabi so'roqlarga javob bo'ladi va ko'pincha o'rin ravishi, ot, olmoshlar bilan ifodalanadi: **Bolalar ko'chaga chiqib ketishdi. U orqadan qochdi.**

2. **Payt holi** qachon? qachongacha? qachondan beri? qay vaqt? kabi so'roqlarga javob bo'ladi va ko'pincha ot, payt ravishi, olmosh, payt ravishdoshi, sifatdosh, harakat nomi, son, sifat bilan ifodalanadi: **Imtihonlar yozda bo'ladi. Bugun maktabning yonidan o'tdim. Shunda men bir sapchib tushganman. Qo'lim bo'shida o'qiyman. Yig'ilish uchda bo'ladi.**

3.**Miqdor holi** qancha? qanchalab? nechalab? necha marta? kabi so'roqlarga javob bo'ladi va ko'pincha miqdor - daraja ravishlari, son, sifat va miqdor - daraja ma'nosini bildirgan so'z birikmalari bilan ifodalanadi: **Men juda ko'p qayg'urdim. O'n marta eshitgandan, bir marta ko'rgan afzal. Bular qop-qop terib qo'yishdi. Men o'ylagan darajada qilisharmikan?**

Topshiriqlar

1-topshiriq: Ikkinchi darajali bo'laklarni aniqlang va ajratib ko'rsating.

Nodonlik — bedavo kasallikdir.

Til – so'zlovchi istagini eshituvchiga yetkazuvchi tarjimondir. Xayr– saxovat ham mardlik sanaladi. Ishi yurishmaganni tahqirlama.

Yaxshi bilmagan narsasiga uringan kishi sharmanda bo'ladi.

Xato sodir bo'lmashligi uchun donishmandlar qayta - qayta kuzatishni va ziyon yetish imkoniyatidan saqlashni tavsiya qilganlar. Kishining ko'ngli kelishgan va tartibli har bir narsaga qiziqadi, tartibsiz narsadan nafratlanadi. Ne'matning qadri u yo'qolgandan keyingina bilinadi.

2-topshiriq: Matnni o'qing va sintaktik tahlil qiling.

Ilm fazilatlari haqida

Bilginki, hayotiy maishatingni yaxshilaydigan va ishlaringni haqiqiy to'g'ri yo'lga soladigan eng ulug' vosita bu ilmdir. Ilm buyuk qadrga va oliy fazilatga ega. Sen ilm tufayli oliy sharafiga, ulug'likka va orzu - istaklarga yetishasan. Ilm kasb va fazilatlarning eng afzali, ilm o'rganuvchi esa shu toifaning ulug'rog'idir. Ilm orqali yaxshi-yomonni taniysan, halol-haromning farqiga borasan, do'stlik va qarindosh- urug'ning fazilatlarini anglaysan, qonun-qoidalarini tushunusan, haq- huquqlaringni bilasan. Ilm shunday boylikki, u sening aqlingni mustahkamlaydi, xulqingni poklaydi, tabiatni tozalaydi, izzatingni oshiradi. Ilm sening hayotingga tahsinga sazovor bo'ladigan yangiliklar olib kiradi, yozishga, ijod qilishga, tasnif etishga sharoit yaratadi, bu bilan esa seni kamolga etkazib, umrini boqiy qiladi. Ilm o'rganib, ilmga amal qilmagan kishi yer haydab, uni ekmagan kishiga o'xshaydi.

Ilmsiz inson - mevasiz daraxt.

Ilm bir Xazina bo'lsa, bu Xazina kaliti - savol!

Ilm -inson ziynati. («Otalar so'zi»).

Lug'at

maishat - жизнь, наслаждение

fazilat — достоинство

afzal - лучший, предпочтительный

izzat - почесть, почтение

tasnif - классификация

boqiy - вечный, бессмертный

xazina - сокровищница, клад

ziynat-украшение

Gapning tuzilishiga ko'ra turlari

Gaplar tuzilish jihatdan ikki xil bo'ladi va ular o'zaro grammatik asoslar miqdoriga ko'ra farqlanadi:

1. Sodda gaplarda bitta ega va kesim munosabati, ya'ni bitta grammatik asos mavjud bo'ladi: **Dars erta boshlandi. Bugun yomg'ir**

yog'madi. Bahor keldi. Ba'zan soda gap egasiz, faqat bitta kesimdan iborat bo'lib, boshqa bo'laklar shu kesim atrofiga birlashadi: *Bugun Moskvadan ukam bilan **uchib keldim.***

Sodda gaplar grammatik asosiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi (grammatik asos – bu ega va kesimdir):

1) bir bosh bo'lakli gaplarning grammatik asosida bir bosh bo'lak mavjud bo'ladi: *Ota-onalarga **yordam berdik.***

2) ikki bosh bo'lakli gaplarning grammatik asosida har ikkala bosh bo'lak ham, ya'ni ega va kesim ham qatnashadi: ***Biz maktabga bordik.***

1.Yig'iq ikki bosh bo'lakli gaplar tarkibida bosh bo'laklarga mavjud bo'ladi: *O'quvchilar yig'ildilar.* Ba'zan ega va kesim birikma bilan ifodalanib, kengayib keladi va ikkinchi darajali bo'laklar borgan o'xshab ko'rinadi, lekin bu gaplar ham yig'iq gaplar hisoblanadi: *Yigit ham shunaqa bo'ladimi? Ikki dugona termilib qolishdi.*

Yoyiq ikki bosh bo'lakli gaplar tarkibida bosh bo'laklardan tashqari, ikkinchi darajali bo'laklar ham qatnashadi: *O'quvchilar **maktab zaliga** yig'ildilar.*

1.Shaxsi ma'lum (aniq) gaplar kesimiga qarab egani aniqlash mumkin bo'lgan gaplardir: *Yutuqlar oldida esankiramaylik (**Biz**).*

2. Shaxsi noma'lum (noaniq) gaplar kesimiga qarab ish-harakatning haqiqiy bajaruvchisini aniqlash mumkin bo'lmagan gaplardir: *Yaxshini maqtaydilar, yomonni uyaltiradilar.* Kesim 3-shaxsdagi fe'l bilan ifodalanganda, shaxsi ma'lum va shaxsi noma'lum gaplar quyidagicha farqlanadi: shaxsi ma'lum gapda so'zlovchi o'ziga tanish shaxs haqida so'z yuritadi, shaxsi noma'lum gapda esa o'zi shaxsan tanimagan shaxs(lar) haqida so'z yuritadi: *Bugun keldi* – shaxsi ma'lum gap. *Sevgini chidaganga chiqargan* – shaxsi noma'lum gap.

3.Shaxsi umumlashgan gaplar mazmunan ha ruchala shaxsga taalluqli bo'lgan gaplardir: *Sanamay sakkiz dema.* Bunday gaplarning kesimi odatda, II shaxs birlikda buyruq maylidagi fe'l bilan ifodalansa ham, mazmunan barchaga qaratilgan bo'ladi, shuning uchun ega ifodalanmaydi. Xalq maqollari shaxsi umumlashgan gaplar orqali ifodalanadi: *Bugungi ishni ertaga qo'yma.*

4. Shaxsi topilmas (shaxssiz) gaplar egasini topib ham, gap tarkibiga kiritib ham bo'lmaydigan gaplardir: *U yerda intizom haqida so'zlashga to'g'ri keldi.* Shaxsi topilmas gaplarning kesimlari 3-shaxs majhul nisbatdagi fe'llar, *bo'ladi, bo'lmaydi* so'zlari orqali, *-mas* qo'shimchali so'z orqali, harakat nomidan *keyin kerak, zarur, lozim, mumkin* so'zlarini keltirish orqali ifodalanadi: *Raisning o'zi haqida gapirilsin! Mehnatsiz*

rohatga erishib bo'lmaydi. Oyni etak bilan yopib bo'lmaydi. Ertalabki salqinda yetib borish kerak.

5. Atov (nominativ) gaplar bosh kelishikdagi ot orqali ifodalangan grammatik asos yordamida ifodalangan narsa-buyumning borligini, mavjudligini anglatadi va ko'pincha badiiy va publitsistik asarlarda payt va o'rinni ifodalash uchun ishlatiladi: **Kuz. Izg'irin shabada esyapti.** Atov gaplar matnda yolg'iz qo'llanmaydi, ulardan keyin uning mazmunini ochuvchi boshqa bir gap kelishi zarur. Atov gaplarning oxiriga, odatda nuqta qo'yiladi, agar kuchli ohang bilan aytilsa, undov belgisi qo'yiladi: **Tog'lar! Baland tog'lar.**

So'z - gaplar

Nutqda *ha, yo'q, xo'p, mayli* so'zlari hamda *eh, uh* kabi undovlar bilan ifodalangan **so'z – gaplar** ham qo'llaniladi. Bu gaplar sodda gaplarning bir turi hisoblanadi: *Ertaga unikiga borasizmi? - Ha.*

So'z-gaplar tasdiq, inkor, so'roq, hayajon ifodalovchi turlarga bo'linadi. Yozuvda so'z-gaplarning oxiriga nuqta, undov belgisi, ko'p nuqta qo'yilishi mumkin. *Ha, yo'q, mayli* so'zlaridan keyin vergul qo'yilib, keyin gap bo'laklari qo'llansa, bu so'zlar **kirish so'zlar** hisoblanadi va so'z-gap hisoblanmaydi : - *Kecha muzeyga boringizmi? - Ha, bordik.*

Ofarin, tashakkur, rahmat, barakalla, salom, marhamat, uzr kabi so'zlar bilan ifodalanib, minnatdorlik, salomlashish, kechirim, iltimos kabilarni ifodalaydigan gaplar ham so'z - gaplar hisoblanadi.

To'liq va to'liqsiz gaplar

Fikrni ifodalash uchun zarur bo'lgan gap bo'laklarining barchasi qatnashgan gaplar **to'liq gaplar** deyiladi: *Ulardan xat keldimi?*

Nutq vaziyatidan ma'lum bo'lgan ayrim bo'laklari tushirilgan gaplar **to'liqsiz gaplar** deyiladi: - *Siz maktabga borasizmi? - Boraman* (ega - men, hol – maktabga tushirilgan).

To'liqsiz gaplarda qaysi bo'lakning tushirilishi nutq vaziyatiga qarab amalga oshiriladi. Bunday gaplarda navbati bilan barcha bo'laklar tushirilishi mumkin. Qaysi bo'lakning tushirilganligi to'liqsiz gapdan oldin kelgan to'liq gapga qiyoslagan holda aniqlanadi: - *Rajabbeknikida bo'lgan majlisni sen bilasanmi?.. – deb so'radi.* (To'liq gap) – *Bilaman.* (to'liqsiz gap) (A.Qod.) Yuqoridagi to'liq gap tarkibida aniqlovchi (*Rajabbeknikida bo'lgan*), to'ldiruvchi (*majlisni*), ega (*sen*) va kesim (*bilasanmi*) mavjud bo'lsa, keyingi to'liqsiz gapda shu bo'laklardan faqat kesimgina (*Bilaman*) qoldirilgan.

To'liqsiz gaplarning turlari:

1) dialogik nutq tarkibidagi to'liqsiz gap: *Kim kelmadi? Ahmad.*

2) ibora tarzidagi to'liqsiz gap: *Tug'ilgan kuningiz bilan! Navro'zingiz muborak! Bayramingiz bilan!*

3) qo'shma gap tarkibidagi to'liqsiz gap: *Yaxshidan ot qoladi, yomondan dod (qoladi).*

To'liqsiz gaplar suhbatda, so'zlashuv nutqida va badiiy asarlarda ko'proq qo'llanadi.

Undalmali va kirish so'zlari

Nutqda gap bo'laklari bilan grammatik bog'lanmaydigan so'zlar qatnashadigan gaplar ham qo'llanadi. Bunday so'zlar ma'no jihatdan butun gapga yoki uning biror bo'lagiga aloqador bo'ladi. Bular undalma, kirish so'z, kirish birikma va kirish gaplardir. Bunday birliklarga sintaktik aloqa amal qilmaydi, ular boshqa gap bo'laklari bilan sintaktik jihatdan bog'lanmaydi.

So'zlovchining nutqi qaratilgan shaxsni bildirgan so'z yoki so'z birikmasi **undalma** deyiladi. Undalma odatda ikkinchi shaxsga qaratilgan bo'ladi. She'riy asarlarda shoir ba'zan o'ziga, ya'ni so'zlovchiga ham qarata murojaat qilishi mumkin: *Nazm tuz, Erkin, axir, erkin zamondur bu zamon.*

Undalma boshqa gap bo'laklari bilan faqat mazmunan bog'langan bo'ladi.

Ayrim hollarda, ayniqsa, she'riy asarlarda hayvonlar, qushlar, jonsiz narsalarning nomini bildirgan so'zlar ham undalma bo'ladi: *Quyosh, nuring to'ka ber mo'l-ko'l! Bahor, ketma bizning bog'lardan!* Bir so'z bilan ifodalangan undalma **yig'iq undalma** deyiladi: *Bugun menga bir qarashib yubormaysanmi, Otabek ?* So'z birikmasi bilan ifodalangan **yoyiq undalma** deyiladi.

Undalmalar quyidagicha ifodalanadi:

1) ot: **Hamid**, badiiy o'qish to'garagiga qatnashasanmi?

2) olmosh: *Hoy sen, menga qara-chi.*

3) otlashgan so'zlar: *Shunday demaysizmi, azizim! (sifat) To'rtinchi, birinchiga javob bering (son).*

4) undov so'zlar: **Hoy! Beri keling!**

5) so'z birikmalari bilan: *Hoy, soqoling ko'ksingga to'kilgur!*

6) iboralar bilan: *Hoy, yigit tushmagur, nima qilib qo'yding!*

Undalma gapning boshida kelsa, undalmadan so'ng, gap o'rtasida kelsa, ikki tomoniga, gapning oxirida kelsa, undalmadan oldin vergul qo'yiladi: *So'zla, ko'zgujon, Haqiqatni et bayon!*

Kirish soʻz, kirish birikma va kirish gaplar

Soʻzlovchining oʻzi bayon qilgan fikriga munosabatini bildirgan soʻz **kirish soʻz**, shunday soʻz birikmasi esa **kirish birikma** deb yuritiladi. Kirish soʻzlar va kirish birikmalar asosan modal soʻzlar bilan ifodalanib, quyidagi maʼnolarni bildiradi:

1. Ishonch va tasdiqni: *Albatta, shubhasiz, maʼlumki, haqiqatan, darhaqiqat, haqiqatan ham, soʻzsiz.*

2. Gumonni: *ehtimol, shekilli, chamasi, balki, taxminimcha, mumkin.*

3. Shodlik yoki achinishni: *Baxtinga, baxtga qarshi, attang, afsus.*

4. Bayon qilingan fikrning kimga qarashli ekanligini: *Menimcha, mening fikrimcha, uning aytishicha, aytishlaricha, sizningcha.*

5. Bayon qilingan fikrning tartibini: *birinchidan, ikkinchidan...*

6. Bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bogʻliqligini: *demak, shunday qilib, umuman, aksincha, baʼzan, aks holda, xullas, shuningdek, ayniqsa, asosan, binobarin, xususan.*

7. Tasdiq yoki inkorni: *ha, yoʻq, mayli, toʻgʻri.*

Kirish soʻz yoki birikma gapning boshida kelsa, undan keyin, gapning oʻrtasida kelsa, ikki tomoniga, gapning oxirida kelsa, undan oldin vergul qoʻyiladi: *Nihoyat, ular joʻnashdi. Ular, **nazarimda**, ketishdi. Hali-beri qishning oxiri koʻrinmaydi, **shekilli**.*

Soʻzlovchining oʻzi bayon qilgan fikrga qoʻshimcha mulohazasini bildirgan gap **kirish (kiritma) gap** deyiladi. Kirish gap asosiy fikrni toʻldirish, izohlash uchun ishlatiladi. Kirish gap, odatda, vergul bilan ajratiladi: *Biz, **sinf rahbarimiz aytdi**, ertaga sayohatga boramiz.*

Kirish gap yoyiq boʻlsa, tire bilan ajratiladi yoki qavs ichiga olinadi: *Koʻp oʻtmay u yerda bir qishloq paydo boʻldi va suv chiqargan odamning shahardagi otaxoni nomiga atalib “Parpi cheki” boʻldi (**noyib toʻraning nomi Fyodor, sartlar “Parpi ota” deydilar.**)*

Kirish gaplarning tuzilish jihatdan turlari gaplarning tuzilish jihatdan turlari:

1) bir bosh boʻlakli kirish gap: *U yogʻini soʻrasang, **aytaymi**, men bunga rozi emasman.*

2) ikki bosh boʻlakli kirish gap: *Ibrohimov, **Qurbon ota aytmoqchi**, gullarni oʻz ilmidan bahramand qildi.*

Topshiriqlar

1-topshiriq:Quyidagi maqollarni koʻchiring va maʼnosini tusbuntiring.

1. Dono o'zini ayblaydi. axmoq do'stini. 2. Do'st achitib gapirar, dushman kuldirib. 3. Ayrilganni ayiq yer, bo'linganni bo'ri. 4. Mehnatdan kelsa boylik, turmush bo'lar chiroyli.

2-topshiriq: Matnni o'qing. Gaplarning tuzilishiga ko'ra turlarini aniqlang.

Dunyoning yetti mo'jizasi haqida

Odamlar qadimda o'zlari "dunyoning yetti mo'jizasi" deya nom bergan inshootlarning qachonlardir yo'q bo'lib ketishiga ishonishi, albatta, qiyin bo'lgan. Aslida esa ularning barchasi, faqat bittasini istisno qilganda, bu dunyodan ko'chini ko'targaniga ancha bo'ldi!

Bizning zamonamizga qadar yetib kelgan mo'jizalardan yagonasi va ular orasida oldin tilga olinadigani Misrdagi Xeops ehromidir. Bundan qariyb 5000 yil muqaddam qurilgan bu inshoot fir'avn va uning zavchasi dafn etilgan joy sanaladi.

Hozirgi Iroq o'rnida bo'lgan Bobil devorlari dunyoning ikkinchi mo'jizasi hisoblanadi. Ularni miloddan qariyb 600 yil avval mashhur podsho Navxudonosorning hukmiga binoan bunyod etganlar. Balandligi 100 m bo'lgan, g'ishtdan terilgan ushbu devorlar hozirda vayronalar uyumiga aylanib qolgan.

Yunon haykaltaroshi Hidiy tomonidan Olimpiya (Yunoniston) shahrida yaratilgan Zevs haykali dunyoning uchinchi mo'jizasi deb e'tirof etilgan. U oltin libosga burkangan 12 metr balandlikka ega bo'lib, Zevsning tanasi fil suyagidan tarashlangan, ko'zlari esa qimmatbaho toshlardan tarkib toptirilgan edi. Haykal bizga qadar yetib kelmagan.

Hozirgi Turkiya hududiga joylashgan Efesdagi iloha Diana ibodatxonasi – to'rtinchi mo'jiza. Qoyatoshlardan ishlangan 18 metrli ustunlar tomoni suyak turar, butxona ichida esa yunon musavvirlarining eng a'lo asoslari joylashtirilgan edi. Miloddan avvalgi 262 yilda bostirib kelgan gotlar unga o't qo'yishgan.

Hozirgi Turkiya hududidagi Galikarnas shahrida miloddan avvalgi 353 yilda vafot etgan podshoh Mavzolning xilxonasi dunyoning beshinchi mo'jizasi bo'lib qoldi. Inshoot shu qadar dabdabali bo'lgan va hashamatiga yarasha qimmatga tushgan ediki, biz bugun dabdabali bezatilgan xilxonalarni mavzoley deb ataymiz.

Quyosh ilohi Geliosning bronzadan ishlangan Koloss Rodoskiy degan haykali dunyoning oltinchi mo'jizasi edi. Bo'yi 32 m bo'lgan bu haykal Rodos orolida o'rnatilgan. Miloddan avvalgi 224 yildagi zilzila uni buzib yuborgandi.

Horosdagi mayoq dunyoning yettinchi, oxirgi mo'jizasi sanaladi. Uning qurilishi tahminan miloddan avvalgi 283 yilda Misr sohillaridan uzoq bo'lmagan Horos orolida boshlanadi. Mayoq deyarli 180 m balandlikda bo'lgan, tepasida esa kemalarga bandargoh yo'lini ko'rsatib turuvchi mash'ala lang'illab turgan deb hisoblashadi. Mayoq shu'las, u zilzila oqibatida vayron bo'lgunga qadar, 1500 yildan ortiq xizmat qilgan.

Qo'shma gap va uning turlari.

Ikki yoki undan ortiq sodda gapning mazmun, grammatik va ohang jihatidan birikuvidan tuzilgan gap qo'shma gap deyiladi: Eshik sekin ochildi-yu, Qalandarovning yuzi ko'rindi.

Sodda gap tarkibida bitta ega va kesim birligi ishtirok etsa, qo'shma gap tarkibida ikki va undan ortiq ega va kesim birligi qatnashadi.

Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar o'zaro bog'lovchilar, yuklamalar, ko'makchilar va fe'l shakllari hamda ohang orqali bog'lanadi.

Mazmun munosabati va bog'lovchi vositalarining qo'llanishiga ko'ra qo'shma gaplar 3 xil bo'ladi: ***bog'langan qo'shma gaplar, ergash gapli qo'shma gaplar va bog'lovchisiz qo'shma gaplar.***

Ergash gapli qo'shma gaplar

Birdan ortiq sodda gaplarning mazmun jihatdan tobe-hokim munosabati asosida, ya'ni birining boshqasiga ergashishidan tuzilgan qo'shma gap ergash gapli **qo'shma gap** deyiladi: *Ildiz oziq bersa, novdako'karar.* Ergashgan qo'shma gapda bosh gap va ergash gap bo'ladi.

Ergash gaplar bosh gaplarga chunki, shuning uchun, *-ki, agar, garchi, mabodo, go'yo(ki)* kabi ergashtiruvchi bog'lovchilar, fe'lning ravishdosh, sifatosh, harakat nomi shakllari, shuningdek, yuklama, ko'makchilar, ko'makchili qurilmalar (*shuning uchun, shu sababli, shu tufayli*) turli vazifadagi ko'rsatish olmoshlari, *kim - u, qanday – shunday, qancha – shuncha, qaysi – o'sha, qayerda – u yerda* kabi bir-biriga ishora ma'nosini bildiradigan so'roq olmoshlari va ko'rsatish olmoshlaridan iborat nisbiy so'zlar, sababli, tufayli, deb so'zlari orqali bog'lanadi: 1. *Biz kitobni sevamiz, chunki u bilim manbaidir.*

2. *Hosil to'kin bo'lsa, to'ylar to'xtamas.*

1. **Ega ergash gap** bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan egani izohlagan ergash gapdir. Ega ergash gap bosh gap bilan birgalikda ega ergash gapli qo'shma gap hisoblanadi. Ega ergash gap *-ki* bog'lovchisi va fe'lning shart mayli qo'shimchasi *-sa* hamda so'roq va ko'rsatish

olmoshlari (*kimki – u, kimki – o‘sha, kimki- o‘zi, nima – o‘sha, nimaiki – hammasi*) yordamida bog‘lanadi: **Kimki** yomonlar suhbatidan qochsa, u yaxshilar suhbatiga erishadi. Ba‘zan bosh gap tarkibidagi ko‘rsatish olmoshi bilan ifodalangan ega tushirilishi mumkin: *Sizga ayonki, siz o‘z oilangizdasiz.* Bu gapda shu (ega) tushirilgan.

2. Kesim ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan kesimni izohlagan ergash gap bo‘lib, u bosh gap bilan birgalikda kesim ergash gapli qo‘shma gapni hosil qiladi: *Uch og‘a-ini botirlarning eng yaxshi fazilati **shuki**, ular xalqdan ajralib qolishni istamaydilar.* Kesim ergash gaplar bosh gapga *-ki* bog‘lovchisi, o‘rin-payt va bosh kelishigidagi *shu, kimsan* olmoshlari yordamida bog‘lanadi. Ba‘zan bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan kesim tushiriladi: *Yaxshisi, sen darsingni tayyorlagin.*

3. To‘ldiruvchi ergash gap bosh gapdagi ko‘rsatish olmoshi bilan ifodalangan to‘ldiruvchini izohlagan ergash gapdir. To‘ldiruvchi ergash gap bosh gap bilan birgalikda to‘ldiruvchi ergash gapli qo‘shma gapni tashkil etadi. To‘ldiruvchi ergash gap, odatda, bosh gapga *-ki* bog‘lovchisi, shart mayli qo‘shimchasi *-sa* yordamida bog‘lanadi. **Shuni bilingki**, har bir yangilik bexosiyat bo‘lmaydi. **Kimda gumoning bo‘lsa**, uni ko‘zdan qochirma.(O.) Bosh gap tarkibida *shuni, shunga, shundan* kabi to‘ldiruvchilar qatnashadi.

4. Aniqlovchi ergash gap bosh gapda aniqlovchi bo‘lib kelgan olmosh va ayrim sifatlarni izohlab kelgan ergash gapdir. Aniqlovchi ergash gap bosh gap bilan birgalikda aniqlovchi ergash gapli qo‘shma gap deb yuritiladi. Aniqlovchi ergash gap bosh gap bilan *-ki* bog‘lovchisi bilan (bunda bosh gap tarkibida ko‘pincha aniqlovchi bo‘lib kelgan *shunday,ayrim, ba‘zi* so‘zlari ishtirok etadi) yoki shart mayli qo‘shimchasi *-sa* bilan (bunda ergash gap tarkibida *qanday, qaysi, kimning* kabi olmoshlar, bosh gap tarkibida esa *shu, shunday, o‘sha, uning, ba‘zi, bir xil, ayrim, bir, bir qancha* kabi olmoshlar bo‘ladi) bog‘lanadi:

1) Shunday inson haqida xabar keltirdimki, uning har bir so‘zi gavhardir.

2) Kimning ko‘ngli to‘g‘ri bo‘lsa, uning yo‘li ham to‘g‘ri. Ba‘zan bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan aniqlovchi tushirilishi mumkin: **Odam borki**, hayvon undan yaxshiroq.

5. Payt ergash gap bosh gapdagi ish-harakatning paytini bildirgan ergash gapdir. Payt ergash gap bosh gap bilan payt ergash gapli qo‘shma gapni tashkil etadi. *–sa, -sa ham, -b(-ib), -gach, -guncha, -ganda, -r(-ar)* ekan bog‘lovchi vositalari, shuningdek, ko‘makchilar, *chunki, agar*,

go‘yo(ki), toki bog‘lovchilari qatnashgan gaplar esa ha r doim ergash gap hisoblanadi.

6. Ravish ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qay tarzda bajarilganligini bildirgan ergash gapdir. Ravish ergash gap bosh gap bilan birga ravish ergash gapli qo‘shma gapni tashkil etadi: Bog‘lovchi vositalar: **-b (-ib), -may, -masdan, deb.** *Yulduzlar bitta-bitta so‘nib, ufq oqara boshladi. Naimiyning biror ishi o‘ngidan kelmasdan, umri bekorga o‘tib ketdi.(As.M.) Chambil obod bo‘ldi deb, kelayotir Avazxonday zo‘ravon.(F.Y.)*

7. O‘xshatish ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qay tarzda bajarilishini o‘xshatish yo‘li bilan bildirgan gapdir. U bosh gap bilan birga **o‘xshatish ergash gapli qo‘shma gap** deb nomlanadi: *Chirildoqlarning mayin musiqasi hamma yoqni to‘ldirgan, go‘yo kechaning o‘zi kuylaydi.*

O‘xshatish ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qay tarzda bajarilishini o‘xshatish yo‘li bilan bildirgan gapdir. U bosh gap bilan birga o‘xshatish ergash gapli qo‘shma gap deb nomlanadi: *Chirildoqlarning mayin musiqasi hamma yoqni to‘ldirgan, go‘yo kechaning o‘zi kuylaydi.*

8. Maqsad ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish- harakatning nima maqsadda yuzaga kelishini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga **maqsad ergash gapli qo‘shma gap** deb nomlanadi. Bog‘lovchi vositalar: **deb, -sin deb, -di deb, -ar deb, -sa deb, -mi ekan (deb, deya, uchun), toki: Odamlar yaxshi yashasin deb, tinchlikka imzo chekdik. G‘o‘za miriqib ichsin uchun, suv tekis oqizildi.**

9. Sabab ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning sababini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga **sabab ergash gapli qo‘shma gap** deb nomlanadi. *Qayrilishlar tobora ko‘payib, mashinaning tezligi susaya boshladi. Bu uylar ilgari bedaxona bo‘lganidan, darchasi ham yo‘q edi:Shuning uchun. anidan gani uchun, -ganidan keyin, qagan bo‘lsa kerak, mi, chunki, negaki, gach...*

10. Shart ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qanday shart bilan bajarilishini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga shart ergash gapli qo‘shma gap deyiladi. Bog‘lovchi vositalar: **-sa, -sa edi, agar, mabodo, bordi-yu, -ganda (edi), -r(-ar) ekan, -gan ekan, -mi, bo‘lmasa, yo‘qsa, -may, bo‘lay desang, -sinki: Agar suv bo‘lsa, cho‘lu sahrolar bo‘stonga aylanadi.**

11. To‘siqsiz ergash gap bosh gapning mazmuniga zid bo‘lsa ham, unda ifodalangan voqea-hodisaning yuzaga kelishiga to‘siq bo‘la

olmaydigan fikrni anglatgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga to'siqsiz ergash gapli qo'shma gap deyiladi. Bog'lovchi vositalar: *-sa ham(ki), qancha, qanchalik, naqadar, garchi, garchand, -ganda ham, -sa, -da, -ganda, -da, -gani bilan, -masin, qaramay, qaramasdan, -i(-ib), -gani holda, -di hamki, xoh..,xoh (-sa -masa): **Quyosh yashiringan bo'lsa ham**, kunduzning yorug'ligi hali so'nmagani edi. Ba'zan garchi so'zi qo'llanishi mumkin.*

12. Natija ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning natijasini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga natija ergash gapli qo'shma gap deyiladi. Natija ergash gap bosh gapga *-ki* bog'lovchisi yordamida bog'lanadi. Bosh gap tarkibida shunday, *shu qadar, shunchalik, shu darajada, shuncha, chunon* kabi so'zlar, ergash gaplar tarkibida esa *natijada, oqibatda, hatto* kabi so'zlar qo'llanishi mumkin: ***Do'l bir zumda shunday yog'diki, yer oppoq bo'lib ketdi. Azimboy shunday zulm o'tkazdiki***, oqibatda xalqning sabr-kosasi to'ldi.

13.O'rin ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning bajarilish o'rnini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birgalikda ***o'rin ergash gapli qo'shma gap*** deyiladi: ***Qaerda intizom kuchli bo'lsa***, *shu erda tartib bo'ladi*. Bog'lovchi vositalar: *-sa (qaerdan, qayga, qaerga, qaerda, shu erda, o'sha erda, shunda, shu erga, shu erdan, u erda) –mang, masin, ekan: **Qaerda suv bo'lsa**, o'sha yerda hayot bo'ladi.*

14.Miqdor-daraja ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning bajarilish miqdor - darajasini bildirgan ergash gapdir. Bu gaplar bosh gap bilan birga miqdor-daraja ergash gapli qo'shma gap deb yuritiladi: ***U qancha qizishsa, men shuncha sovuqqon tus olardim.*** 1.qancha.....-sa,shuncha.... . 2. ...qanchalik... -sa, ..shunchalik.. 3. ...qancha.....-sa, ...shunchalik.... . 4. qanchalik..-gan sayin,..shunchalik...

Topshiriqlar

1-topshiriq: Matnni o'qing. Qo'shma gap va uning turlarini aniqlang..

O'zbek maqollari.

Maqol xalq og'zaki ijodiga oid janrlardan biri sanaladi. Maqollar shaklan qisqa bo'lgani bilan ularda juda keng ma'no mujassam bo'ladi.

Tilimizning bu bebaho boyligini o'rganish bilan ajdodlarimiz qadimdan shug'ullanib kelganlar. Mashhur qomusshunos Mahmud Qoshg'ariy XI – asrdayoq turkiy xalqlarning 400 ga yaqin hikmatli iborasini o'zining uch jildlik lug'atiga kiritgan. Ularning 250 dan

ortiqrog'i shakl va mazmuniga ko'ra hozirgi o'zbek tilidagidan farq qilmaydi.

Mashhur masalchi Gulxaniy (XIX asr) 200 ga yaqin hikmatli iborani to'plab, ularni bir tizimga jamlab, "Zarbulmasal" asarini yaratgan.

Adabiyotshunos olimlarimiz "O'zbek xalq maqollari" kitobida 1800 ta maqolni 31 mavzuga ajratib tavsiflashgan.

Olimlarning aniqlashicha, har bir kishi 800 ga yaqin maqol va matallar haqida tushunchaga ega bo'lar ekan. Siz-chi? Siz qancha maqolni bilasiz?

2-topshiriq: O'zbek tiliga tarjima qiling.

1. А ты, ты – то о чем думал? 2. Тут же приехала машина скорой помощи. 3. Вед мы с тобой не встречались целый год! 4. Даже летом он не снимал с головы свою шапку. 5. Наконец-то я увидел тебя!

Bog'langan qo'shma gaplar.

Teng munosabatdagi soda gaplarning o'zaro teng bog'lovchilar yordamida bog'lanishidan tuzilgan qo'shma gap **bog'langan qo'shma gap** deyiladi: *Kechasi qalin qor yog'di, lekin havo sovimadi.*

Tarkibidagi soda gaplarning o'zaro mazmun munosabatiga ko'ra bog'langan qo'shma gaplar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Biriktiruv munosabatli bog'langan qo'shma gaplar: Bunday bog'langan qo'shma gaplar tarkibidagi soda gaplar o'zaro *va, hamda* bog'lovchilari, *ham, -u(-yu), -da* yuklamalari yordamida bog'lanadi va bir paytda yoki ketma-ket ro'y bergan voqea-hodisalarni ifodalaydi: *Mashg'ulotlar tugadi va hamma o'z uyiga tarqaldi. Odam qo'li tegdi-yu, tashlandiq yerlar obod bo'ldi. Qattiq izg'irin ko'tarildi-da, hech kim uydan chiqmay qo'ydi.*

2. Zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gaplar va ularda tinish belgilarining ishlatilishi. Bunday gaplar tarkibidagi soda gaplar o'zaro *ammo, lekin, biroq* bog'lovchilari, *-u(-yu)* yordamida bog'lanadi: *Yurtimizning bukunichiroyli, lekin ertasi, indini yana chiroyliroq, baxtliroq bo'ladi. Havo ochildi-yu, harorat sezilmadi. Ba'zan zidlik mazmunini kuchaytirish uchun zidlov bog'lovchisi va bu vazifada qo'llangan -u(-yu) yuklamasi birga ishlatiladi: Kechasi qoryog'di-yu, lekin havo unchalik sovimadi. Yozuvda zidlov bog'lovchilaridan oldin, yuklamalardan keyin vergul qo'yiladi.*

3. Ayiruv munosabatli bog'langan qo'shmagaplar va ularda vergulning ishlatilishi. Bunday gaplardagi soda gaplar o'zaro ayiruv

bog'lovchilari *goh...goh, yo...yo, yoki...yoki, ba'zan...ba'zan, dam...dam, yoxud...yoxud* yordamida bog'lanadi. Ayiruv bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar voqea-hodisalarning galma-gal bo'lishini yoki ulardan biri bo'lishini ifodalaydi: *Goh osmonni tutib ashula yangrar, goh allaqaerdan garmon tovushi eshitilib qolar edi*. Takrorlanib qo'llangan ayiruv bog'lovchilarning ikkinchisidan oldin vergul qo'yiladi, ayiruv bog'lovchilar yakka qo'llansa, hech qanday tinish belgisi qo'yilmaydi.

4. Inkor munosabatli bog'langan qo'shma gaplar-bunday gaplar qismlari o'zaro **-na** inkor yuklamasi orqali bog'lanadi va orasiga vergul qo'yiladi: *Na suv bor, na biron yemish qolibdi*.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar

Maxsus bog'lovchi vositalarsiz, asosan ohang yordamida birikkan soda gaplardan tuzilgan qo'shma gaplar **bog'lovchisiz qo'shma gaplar** deyiladi:

Bunday qo'shma gap qismlari ohangdan tashqari ayrim so'zlarning takrorlanishi, gapqurilishi, umumiy bo'laklar vositasida birikadi: *Kech kirdi, tevarak – atrofqa qorong'ilik tusha boshladi*. Bu qo'shma gapdagi soda gaplar o'zaro faqat ohang yordamida bog'langan, ularning o'rnini almashtirib bo'lmaydi.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Bog'langan qo'shma gapga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz qo'shma gap: *Tig' yarasi tuzaladi, til yarasi tuzalmaydi*.

2. Ergashgan qo'shma gapga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz qo'shma gap: *Qor yog'di – don yog'di*. (o'xshatish)

3. Bog'lovchili qo'shma gapga sinonim bo'lmagan bog'lovchisiz qo'shma gap: *Xushxabar olib keldim: garnizon yanchildi*. (Sh.) Bog'lovchisiz qo'shma gaplar tarkibida tinish belgilari quyidagicha qo'llanadi:

Bir necha ergash gapli murakkab qo'shma gap

Birdan ortiq ergash gap bir bosh gapga tobelanib kelsa **bir necha ergash gapli qo'shma gap** deyiladi. Bunday gaplar tarkibidagi ergash gaplar bosh gapdan, shuningdek, bir-biridan vergul bilan ajratiladi: *Bashirjon klubdan chiqqanida, quyosh sharq ufqida terak bo'yi ko'tarilib, oqish bulut darvoza oralig'ida charaqlab turardi*.

Bu gaplardagi ergash gaplar bosh gapga quyidagicha bog'lanadi:

1.To‘g‘ridan-to‘g‘ri ergashish (birgalik ergashish). Ergash gaplarning har biri to‘g‘ridan-to‘g‘ri bosh gapga bog‘lansa, **birgalik ergashish** deyiladi. Bunday gaplardagi ergash gaplar:

1)bir xil ergash gaplar (uyushgan) bo‘ladi: *Mana bu kanal bitsa, yangi yer ochilsa, paxta ham ko‘payadi.*

2) har xil ergash gaplar (uyushmagan) bo‘ladi: *Bordi-yu, rost bo‘lsa, hammasi emas, yarmi rost bo‘lganda ham, juda xunuk gap-ku!*

2.Ketma – ket ergashish. Har bir ergash gap to‘g‘ridan-to‘g‘ri bosh gapga bog‘lanmasdan, biri ikkinchisiga ketma-ket bog‘lansa **ketma-ket ergashish** deyiladi. Bunday gaplar tarkibida turli xil ergash gaplar qatnashadi: *Bahorda havo noqulay kelib, g‘o‘zaning parvarishi kechikkan bo‘lsa ham, hosil mo‘l bo‘ldi.*

Aralash turdagi qo‘shma gaplar

Tarkibida ham ergashgan qo‘shma gap, ham bog‘langan qo‘shma gap yoki bog‘lovchisiz qo‘shma gap ishtirok etgan gaplar **aralash turdagi qo‘shma gaplar** deyiladi. Bunday qo‘shma gaplar to‘rt va undan ortiq soda gaplardan tashkil topadi: *Eshik ochildi, shuning uchun hamma qayrilib qaradi, lekin hech kim kirmadi; sovuq havo xonani qopladi.*

Topshiriqlar

1-topshiriq: Matnni o‘qing. Qo‘shma gap va uning turlarini aniqlang.

Serquyosh poytaxtim

Mustaqil O‘zbekistonning serquyosh poytaxti – Toshkent kun sayin chiroy ochib bormoqda.

Shahar ko‘chalari kengaytirilib, yangi yo‘llar, ko‘priklar qurilmoqda, bog‘lar barpo etilmoqda.

Shaharda qad rostlayotgan binolar uning xusniga xusn baxsh etmoqda. Ayniqsa, Temuriylar tarixi davlat muzeyi, Milliy drama teatri binosi, Milliy bank, yangi konservatoriya binosi shahar mehmonlari e’tiborini tortmoqda.

Yurtboshimiz tashabbusi bilan tashkil etilgan Xotira maydoni va Shaxidlar xotirasi xiyoboni xalqimizning ziyoratgohlariga aylanib ulgurdi.

Toshkent metrosining Yunusobod yo‘li ishga tushirilishi yana bir ajoyib voqea bo‘ldi.

Umuman, istiqlol yillarida Toshkent yanada chiroy ochib bormoqda.

2-topshiriq: Matnni o'qing. Bog'langan qo'shma gaplarni toping.

Palov

Palov – o'zbek milliy taomlaridan eng mashhuri, deb bema'lol aytish mumkin. Uni ba'zan osh deb ham atashadi. To'ylar, bayramlar, sayllar usiz o'tmaydi.

Bu taomni har kim turlicha tayyorlaydi, har kim o'zgacha palovni xush ko'radi.

Odatda palov tayyorlanishdan oldin sabzini archib qalamcha shaklida to'g'raladi. Qo'y go'shti mayda to'g'raladi.

Biroz qizdirilgan qozonga maydaroq to'g'ralgan dumba solib eritiladi. Tayyor jizzani olingach, qozonga piyoz solinib, qizartiriladi. Keyin go'sht solinadi. Biroz qovurilgach sabzi solinadi. U ham qovurilgach, ziravorlar solinib, qozonga suv quyiladi.

Bu orada guruch tozalab yuviladi va ivitib qo'yiladi.

Qozondagi masalliqlar biroz qaynatilgach, guruch solinadi. U suvni shimib olgunga qadar aralashtirib turiladi. Bunda sabzi-piyoz aralashtirilmaydi. Guruch suvni shimib olgach, qozon o'rtasiga to'planib, bir necha yerdan qoshiq yordamida o'yilib, qozon yopiladi. Osh 15-20 daqiqa damlanadi.

Ba'zan palovga behi, olma solib ham damlashadi.

Ko'chirma va o'zlashtirma gaplar

Muallif o'z nutqida boshqalar ifodalagan fikrlardan ham foydalanishi mumkin. Bunday fikrlar ko'chirma gap, o'zlashtirma gap, dialog va ko'chirma shaklida beriladi. O'zgalarning hech o'zgarishsiz berilgan gapi **ko'chirma gap** deyiladi. Ko'chirma gapda ikki xil gap bo'ladi: **ko'chirilgan gap va muallif gapi**. Ikkalasi birgalikda ko'chirma gapli qo'shma gapni hosil qiladi. Muallif gapining kesimi dedi, deb so'radi, deb javob berdi, gapirdi, so'zladi, aytdi kabi fe'llar bilan ifodalandi.

Ko'chirma gaplar so'zlashuv va badiiy uslublarda ko'p ishlatiladi. Ko'chirilgan gap muallif gapidan avval, undan keyin, uning ichida, uning ikki tomonida kelishi mumkin: "*Mehnat ishtaha ochar*", - *deydi bobom*.

Cho'pondan so'radik: "Bu qo'ylar kimning qo'yi?" "Men, - dedi u, - ertaga kelaman".



Ko'chirma gapda tinish belgilarining ishlatilishi

Ko'chirilgan gap qo'shtirnoq ichiga olinadi, badiiy asarlarda tire bilan ajratib beriladi. Ko'chirma gapda, ko'chirilgan gapning o'rniga qarab, tinish belgilarining ishlatilishi quyidagicha bo'ladi:

1. Ko'chirilgan gap darak gap bo'lib, muallif gapidan oldin kelsa, undan keyin vergul va tire qo'yiladi: "Yuring, men o'sha tomonga boraman", - dedi Komila (badiiy asarlarda tire ishlatiladi). So'roq va undov belgilari qo'shtirnoq yopilmasdan oldin qo'yiladi.

2. Ko'chirilgan gap muallif gapidan keyin kelsa, muallif gapidan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Bir kun Husayn Mirzo shipga qarab yotib, vazirlariga shunday debdi: - Olib keling!* ("El desa Navoiyni")

3. Muallif gapi ko'chirilgan gap ichida kelsa, tinish belgilari quyidagicha qo'yiladi: 1) ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismida hech qanday tinish belgisi bo'lmasa yoki vergul yoxud ikki nuqta bo'lsa, bu belgilar tushirilib, muallif gapi har ikki tomondan vergul va tire bilan ajratiladi: "Hazrat, - debdi Xudoyberdi unga qarab, - tandirni qurolmadim". ("El desa Navoiyni")

2) ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismidan so'ng nuqta qo'yish lozim bo'lsa, muallif gapidan oldin vergul va tire, muallif gapidan so'ng esa nuqta qo'yiladi: "Noyib to'raning gaplaridan bilinadi o'zi, dedi Miryoqub. – Siz bo'lgan gaplarni aytib bering" (Ch.Avaz).

3) Ko‘chirilgan gapning uzilib qolgan qismidan so‘ng so‘roq yoki undov belgisi qo‘yish lozim bo‘lsa, muallif gapidan avval o‘sha belgi va tire qo‘yiladi, muallif gapidan so‘ng nuqta va tire qo‘yilib, ko‘chirma gapning davomi bosh harf bilan boshlanadi: *"Xadichaxon ko‘zlarini ayyorlik bilan o‘ynatib turib, kundoshiga qaradi: - Gapni eshitayotirsizmi? – dedi. – Ertaga biznikiga shaharlik mehmonlar kelishar ekan!"* (Ch.Avaz)

4. Ko‘chirilgan gap muallif gapining o‘rtasida kelsa, tinish belgilari quyidagicha qo‘yiladi:

1) muallif gapining uzilib qolgan qismining oxiriga ikki nuqta qo‘yilib, ko‘chirilgan gap qo‘shirnoq ichiga olinadi; ko‘chirilgan gapdan keyin vergul va tire qo‘yilib, keyin muallif gapining davomi yoziladi: *Saodat: "Biz ham astoydil mehnat qildik", - dedi.*

2) ko‘chirilgan gap so‘roq yoki his-hayajon gap bo‘lsa, ularning belgilari qo‘shirnoq ichida bo‘ladi: O‘qituvchimiz : *"Sen qaysi badiiy kitoblarni o‘qib chiqqansan?" - deb so‘radilar.*

5.Ko‘chirma gaplar hamsuhbatlarning luqmasi tarzida ifodalanganida yozma nutqda har bir luqmadan avval tire qo‘yiladi. *Bu luqmalarda muallif gapi bo‘lmaydi: - Shaharda qarindoshingiz bormi? - Yo‘q.*

O‘zlashtirma gap

O‘zgalarning shakli o‘zgartirilib, mazmuni ifodalangan gapi **o‘zlashtirma gap** deyiladi. O‘zlashtirma gap ko‘chirma gapga aylantirilishi mumkin bo‘lgan gapdir: ***Qurbon ota ertaga kelishini aytdi*** (o‘zl. gap) – *Qurbon ota dedi: "Men ertaga kelaman"* (ko‘ch. gap).

So‘roq, buyruq mazmunini ifodalagan ko‘chirma gaplar o‘zlashtirma gapga aylantirilganda, darak gap shaklida bayon qilinadi. - *Bu qanday bino, nimaga mo‘ljallaysiz? - dedi O‘ktam* (ko‘ch. gap). ***O‘ktam bu qanday bino ekanligini, uning nimaga mo‘ljallanishini so‘radi*** (o‘zlashtirma gap).

Undov, kirish so‘z qatnashgan ko‘chirma gaplar o‘zlashtirma gapga aylantirilganda, kirish so‘zlar tushib qoladi, undalma vositali to‘ldiruvchiga aylantiriladi, 1-, 2-shaxslarni ko‘rsatuvchi so‘zlar 3-shaxsga aylantiriladi:

- *Xo‘sh, Kanizakxon, qanday yangiliklar bor? - so‘radi O‘ktam* (ko‘ch. gap).

O‘ktam Kanizakxondan qanday yangiliklar borligini so‘radi (o‘zlashtirma gap).

Biror matndan ko‘chirilgan gaplar **ko‘chirma** deyiladi. Ko‘chirma ikki xil bo‘ladi:

1. Muallif gapi bilan birga qo‘llangan ko‘chirma: Alisher Navoiy ilm olishga da'vat qilib: "Olim bo‘lsang, olam seniki", - degan edi .

2. Muallif gapisiz qo‘llangan ko‘chirma: Shoir Zulfiya o‘z qahramonlarini eng yaqin kishilarim deb bilar edi. Baxtiyor bo‘lardim she‘rlarim bilan shu do‘stlar qalbiga kirolsam agar .Muallif gapi bilan qo‘llangan ko‘chirma bayon qilinayotgan fikrni asoslash, tasdiqlash yoki inkor etish uchun keltiriladi. She'riy parchalar ko‘chirma tarzida keltirilsa, qo‘shirnoqqa olinmaydi. Ko‘chirma muallif gapisiz qo‘llansa ham, qo‘shirnoqqa olinmaydi. Bu tarzdgagi ko‘chirmalar epigraf tarzida qo‘llanadi va qo‘shirnoqqa olinmaydi.

O'zlashtirma gap

- Shakli o'zgartirilib, mazmun saqlangan o'zgalarning gapi o'zlashtirma gap deyiladi.
- Bunday gaplarda o'zgalarning gapi leksik, semantik, grammatik va ohang jihatidan o'zlashtirilib beriladi, yani o'zgalarning fikri so'zlovchi tomonidan hikoya qilinadi. Misollarni qiyoslaymiz: **Ko'chirma gapni:** "Kitob aqlning kaliti", - dedi o'qituvchi. **O'zlashtirma gap:** O'qituvchi kitob aqlning kaliti ekanligini aytdi. **Ko'chirma gap:** "Imtihonlarga qanday tayorlanaysan?" - deb so'radi kursdoshim. **O'zlashtirma gap:** kursdoshim imtihonlarga qanday tayorlanayotganimni so'radi.



Topshiriqlar

1-topshiriq: Matnni o‘qing. Ko‘chirma va o‘zlashtirma gaplarga aylantiring.

OTA – ONANI E‘ZOZLANG

Ota – onani e‘zozlash va ulug‘lash asrlar davomida avloddan – avlodga o‘tib kelayotgan el – yutga xos olijanob an‘analardan biridir. O‘z ota – onasining qadrini bilmagan odam, do‘stlarining ham hurmatiga arzimaydi. Ota – onaning qalbi mehr – muruvvatga to‘liq bo‘ladi, farzandlaridan jonini ham ayamaydi. Lekin yaxshi farzand ularning mehr chashmasidan oqilona foydalanadi, suiste‘mol qilmaydi.

Farzandlarning ota – onasiga bo‘lgan shirin so‘zi, xushmuomalasi, mehribonliklari ustiga ularning jamiyat ustiga qilgan go‘zal ishlari ham qo‘shilsa, nur ustiga a’lo nur bo‘ladi. Ota – onaning umri boqiy bo‘lib tetik yashashini istasang, doimo ularning ko‘ngillarini shod et. Oqil o‘g‘il, komila qiz :“Ota –onamni shod qilish uchun nima ish qiloldim?” - deb vijdoni bilan suhbatlashib turadi.

Insonlardagi vijdon va or – nomus ota – onasining qadr – qimmatini tushunishdan boshlanadi. Inson bo‘lishning alifbosi shu, chunki barcha xalqlar qay tilda gapirmasin, dastlabki so‘zlari ona tilida “ota – ona”, - deyishdan boshlanadi, insonning birinchi so‘z debochasi ham ota – onadir.

Bizning dunyoga kelishimizga, o‘sib – ulg‘ayib kamolotga yetishishimizning birinchi sabablari ham – bu buyuk insonlardir. Ota – onaning jamoli, qora ko‘zlari, qoshu sochlari, kuch qudrati, go‘zal chehrasi, qaddu qomati – bularning hammasi bizda namoyon bo‘ladi.

Ular bizni katta hayotga taqdim qiluvchi ulug‘ zotlardir.

Farzand ota – onaga kuch quvvat baxsh etadi. Otalarimizning “Farzand ota – ona ko‘zining oqu qorasi, belining quvvatidir,”- degan qimmatli so‘zlari farzandga bo‘lgan mehr muhabbatni ifoda etadi. Ota- ona qayerda bo‘lmasin – ishdami, uzoq safarda, ularning ko‘z oldida doim bolalarning timsoli gavdalanib turadi, fikru - zikri bolada bo‘ladi. Albatta, bizga ko‘rsatilgan bunday mehribonchilikni biz his etishimiz va o‘zimizning namunali xulqimiz va odobimiz bilan javob qaytarishimiz zarur. Bekorga xalqimizda biror xayrli ish qilgan kishiga qarata “Sen tarbiya qilgan ota – onangga rahmat,”- deb aytilmaydi. Shunday ekan ota-onamiz nomiga doimo rahmatlar yog‘dirishimiz – farzandlik burchimizdir. Chunki ota – onalarning eng baxtlisi – bu farzandlari ortidan tashakkur eshitganlaridir. Ota – onangizni doimo izzat qiling va e‘zozlang, chunki ular bizga g‘nimat.

2-topshiriq: She'ni ifodali o‘qing, unga sarlavha toping.

Bilmam qanday ayol bo‘lgan
Alisherning onasi?
Balki uning aqliga ham
Lol qolgan zamonasi.
Balki uning ko‘zlarida
Qolgan og‘ir bir hayol
Balki g‘amgin bir zotdir u,
Balki sho‘xchan bir ayol.
Balki buyuk farzandiga

Terib bergan chechaklar.
Balki tunlar unga bedor
Aytib bergan ertaklar.
Yolg'iz bir so'z ma'nosi:
Alisherning onasi - u
Navoiyning onasi.

Abdulla Oripov

Uslubiyat (Stilistika). Nutq uslublari

Uslubiyat - tilshunoslik fanining bir bo'limi bo'lib, nutq jarayonida til hodisalarining maqsadga, sharoitga va muhitga mos ravishda foydalanish qonuniyatlari bilan tanishtiradi. Uslubiyatda uslublar, til vositalarining nutqda qo'llanish yo'llari, fonetik, lug'aviy, frazeologik va grammatik birliklarning qo'llanish xususiyatlari o'rganiladi. Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma'lum bir sohada qo'llanadigan, bir qancha o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan ko'rinishi **adabiy til uslubi** deyiladi.

O'zbek adabiy tilida quyidagi asosiy nutq uslublari bor:

1. So'zlashuv uslubi- bu uslubning adabiy til me'yorlariga rioya qiladigan ko'rinishi adabiy so'zlashuv uslubi nutk ko'pincha dialogik nutq deyiladi. So'zlashuv uslubida ko'pincha turli uslubiy bo'yoqli so'zlar, grammatik vositalar, tovushlar tushib qolishi, orttirilishi mumkin: *Kep qoling! Obbo, hamma ishni do'ndiribsiz-da. Mazza qildik. Ketaqo-o-ol!* So'zlashuv uslubida gapdagi so'zlar tartibi ancha erkin bo'ladi, piching, qochiriqlar, kinoyalar ko'plab ishlatiladi. Ko'proq sodda gaplar, to'liqsiz gaplar, undalmali gaplardan foydalaniladi.

2. Ilmiy uslub-fan-texnikaning turli tarmoqlariga doir ilmiy asarlar, darsliklar ilmiy uslubda yoziladi. Mantiqlilik, aniqlik bu uslubga xos xususiyatlardir. Ilmiy uslub aniq ma'lumotlar asosida chiqarilgan ilmiy xulosalar (qoidalar, ta'riflar)ga boy bo'lishi bilan boshqa uslublardan farq qiladi: *Yomg'ir - suyuq tomchi holidayatmosfera yog'ini. Tomchining diametri 0,5-0,6 mm bo'ladi.* Ilmiy uslubda har bir fanning o'ziga xos ilmiy atamalaridan foydalaniladi, bu uslubda so'zlar o'z ma'nosida qo'llanadi, qoida yoki ta'rifning mazmunini ochishga xizmat qiladigan ajratilgan bo'laklar, kirish so'zlar, kirish birikmalar, shuningdek, qo'shma gaplardan ko'proq foydalaniladi

3. Davlat idoralari tomonidan chiqariladigan qarorlar, qonunlar, nizomlar, xalqaro hujjatlar rasmiy-idoraviy uslubda yoziladi. Ariza, tilxat, ma'lumotnoma, chaqiruv qog'ozi, taklifnoma, shartnoma, tarjimai

hol, e'lon, tavsifnoma, dalolatnoma, hisobot kabilar ham shu uslubda yoziladi. Bunday uslubdagi hujjatlar qisqa, aniq, barcha uchun tushunarli qilib tuziladi. Bu uslubning asosiy belgisi: jumalarning bir qolipda, bir xil shaklda bo'lishi. Bu uslubda ham so'zlar o'z ma'nosida qo'llanadi, ko'pchilikka ma'lum bo'lgan ayrim qisqartma so'zlar ishlatiladi, har bir sohaning o'ziga xos atamalaridan foydalaniladi, *qaror qilindi, inobatga olinsin, ijro uchun qabul qilinsin, tasdiqlanadi, yuklatilsin, tayinlansin* kabi so'z va so'z birikmalari ko'plab uchraydi. Rasmiy-idoraviy uslubda ko'pincha darak gaplardan, qaror, buyruq, ko'rsatma kabilarda esa buyruq gaplardan ham foydalaniladi. Bu uslubda gap bo'laklarining odatdagi tartibda bo'lishiga rioya qilinadi: *O'z lavozimini suiste'mol qilganligi uchun M. Ahmedovaga hayfsan e'on qilinsin.*

4. Tashviqot - targ'ibot ishlarni olib borishda qo'llanadigan uslub, ya'ni matbuot uslubi **ommabop uslub** hisoblanadi. Soddalik, tushunarli bo'lish, ta'sirchanlik, adabiy til me'yorlariga rioya qilish bu uslubning asosiy belgilaridan hisoblanadi. Ommabop uslubning radio, televideniya ishlatiladigan ko'rinishi og'zaki ommabop uslub deyilsa, gazeta, jurnallarda ishlatiladigan ko'rinishi yozma ommabop uslub hisoblanadi. Bu uslubda ijtimoiy-siyosiy so'zlar ko'p qo'llanadi.

Nutq ta'sirchan bo'lishi uchun ta'sirchan so'z va birikmalardan, maqol va hikmatli so'zlardan ham foydalaniladi. Bunday uslubda gap bo'laklari odatdagi tartibda bo'ladi, kesimlar buyruq va xabar maylidagi fe'llar bilan ifodalanadi, darak, his-hayajon va ritorik so'roq gaplardan, yoyiq undalmalardan, takroriy so'z va birikmalardan unumli foydalaniladi: 1. *Azamat paxtakorlarimiz mo'l hosil etishtirish uchun fidokorona mehnat qilishyapti.*

5. **Badiiy uslub**-badiiy asarlar (nazm, nasr va dramatik asarlar) badiiy uslubda bo'ladi. Badiiy asar kishiga ma'lumot berish bilan birga, timsollar (obrazlar) vositasida estetik ta'sir ham ko'rsatadi: *O'lkamizda fasllar kelinchagi bo'lmish bahor o'z sepini yoymoqda.* Badiiy uslubda qahramonlar nutqida oddiy nutq so'zlari, sheva, vulgarizmlardan ham foydalaniladi. Badiiy uslub aralash uslub hisoblanadi, chunki bu uslubda so'zlashuv va kitobiy uslublarga xos o'rinlar ham uchraydi.

Nutq madaniyati

Nutq to'g'ri, aniq va yoqimli bo'lishi lozim. To'g'ri, aniq va yoqimli gapirish uchun mantiqiy izchillikka va adabiy me'yorlarga rioya qilish kerak. Tilshunoslik fanining bir bo'limi bo'lib, nutq jarayonida til hodisalarining maqsadga, sharoitga va muhitga mos ravishda foydalanish

qonuniyatlari bilan tanishtiradi. Uslubiyatda uslublar, til vositalarining nutqda qo‘llanish yo‘llari, fonetik, lug‘aviy, frazeologik va grammatik birliklarning qo‘llanish xususiyatlari o‘rganiladi.

Topshiriqlar

Topshiriq: Matnni o‘qing. Nutq uslublarini aniqlang.

Muhammad Yusuf

Shoir Muhammad Yusuf 1951 yilda Andijon shahrida tug‘ildi. Toshkent Davlat universiteti (hozirda O‘zbekiston Milliy universiteti) ni tamomlagan.

Muhammad Yusuf XX asr oxiri o‘zbek she‘riyatida o‘z so‘zini aytgan shoilardan biri edi. Ayniqsa, uning qatag‘on qurbonlari Cho‘lpon, Qodiriy, Hayzulla Xo‘jayevlarni yod olib yozgan she‘rlari o‘sha yillari xalq qalbidan chuqur joy egalladi.

Muhammad Yusufning odamiylik, sevgi va vafoni ulug‘lovchi ko‘plab she‘rlari kuyga solinib, xalqimiz sevgan qo‘shiqlarga aylandi.

Shoir she‘rlari sodda va ravon til bilan yozilgan. Uning ijodida xalq qo‘shiqlaridagi kabi ohangdorlik bor.

Istiqlol yillari Muhammad Yusuf Vatanni madh etuvchi bir qator she‘rlar yozdiki, ularga kuy bastalanib, katta-katta bayramlarda ijro etilib kelindi.

Shoir qalamiga mansub “O‘zbekiston” qo‘shig‘i mamlakatimiz yoshlari madhiyasiga aylandi:

Oq yo‘rgakka o‘ragansan o‘zing bizni,
Oq yuvib, oq taragansan o‘zing bizni,
Beshigimiz uzra bedor ona bo‘lib,
Kunimizga yaragansan o‘zing bizni.

Adoying bo‘lgaymiz seni, O‘zbekiston,
Hech kimga bermaymiz seni, O‘zbekiston,
Hidoying bo‘lgaymiz seni, O‘zbekiston,
Hech kimga bermaymiz seni, O‘zbekiston.

Tuzing totib unutganlar xor bo'ladi,
Ko'zlariga ikki dunyo tor bo'ladi,
Tinch kuningni ko'rolmagan yurtfurushlar,
Bir kun bir kaft tuprog'inga zor bo'ladi.

Boldan shirin taxir qora bug'doying ham,
O'zingdan bo'lsa gar shohi, gadoying ham,
Bir jon-u tan bir-biringdan rozi yursang,
Xudoying ham sendan rozi, xudoying ham.

Shoir Muhammad Yusuf 2001- yil vafot etdi. Uning qo'shiqlari, she'rlari xalq xotirasida hali uzoq yashaydi.

MUSTAQIL ISHLASH UCHUN MATNLAR

O'zbekiston – yagona vatan

Vatan mehr bilan, muhabbat bilan tilga olinadigan – so'z. Vatan bittadir, shining uchun ham u muqaddas. Yagona bo'lgan narsalarning barchasi e'zozda. Vatan, Ona, Zamin, Osmon, Quyosh.... Bittadan oshdimi, muqaddaslik qolmaydi. Ha Vatan ona kabi yagonadir. Bepayon Vatanimizning ba'zi go'shalarida "Vatan" so'zi uy xona ma'nosini ham bildiradi. Aytishadi "O'g'lim uchun bir vatan qurdiray..." Yoxud kishi omadsizlikdan uyidan mahrum bo'lsa "bevatan bo'lib qolibdi,"- deyishadi afsus bilan. Vatan bu yashab turgan uyimiz!

Jahon siyosiy xaritasiga boqsam, aziz Vatanimni izlayman. Vatan qadri undan uzoq bo'lganingda sezilarkan. Vatanga muhabbat tuyg'usi haqiqatdan ham ilohiy ne'mat ekanligi yaqqol bilinarkan! Safarlarda bo'laman goho Ittifoqo taqdir taqozosi bilan qo'shni mamlakatda umrguzaronlik qilayotgan bir ko'xlikning uyida bo'ldim. Turmushi farovon,sog' –salomat lekin yuragida dard borligi –unga nimadir yetishmayotganligi sezilib turardi. O'zbekiston xaritasini tuhfa qilgandim ko'zlariga yosh keldi.

Mamlakatimiz istiqbolga erishgach xorijdagi vatandoshlarimizda ona diydor tuprog'ini tavof aylash baxti nasib etdi.

Oila-jamiat tayanchi

Oila deb qon-qarindoshlik, qarindoshchilik (nikoh orqali) yoki birga istiqomat qilish orqali bog'langan odamlardan iborat ijtimoiy guruhdir. Ko'p jamiyatlarda oila bolalar sotsializatsiyasi uchun asosiy institut vazifasini o'taydi. Antropologlar oilalarni matrilokal (ona va uning bolalari), er-xotin (bolalari bo'lsa, nuklear oila deyiladi) va qon-qarindosh (nuklear oila va qaynata-qaynana birga yashovchi) tiplarga ajratishadi.

Oila — nikoh yoki tug'ishganlikka asoslangan kichik guruh. Uning a'zolari ro'zg'orining birligi, o'zaro yordami va ma'naviy mas'uliyati bilan bir-biriga boglangan. Uning eng muhim ijtimoiy vazifalari — inson zotini davom ettirishdan, bolalarni tarbiyalashdan, Oila a'zolarining turmush sharoitini va bo'sh vaqtini samarali uyushtirishdan iboratdir. Oilaviy munosabatlar nisbatan mustaqil hodisa sanalsada, jamiyatdagi mavjud ijtimoiy, iqtisodiy, mafkuraviy munosabatlar bilan belgilanadi va ular ta'sirida o'zgarib boradi. Shunga muvofiq, har bir jamiyat o'zgarib mos oila tipini, oilaviy munosabatlarni o'rnatadi.

Oila xalqning, jamiyatning hayoti, turmushiga oid urf-odatlarni o'zida sinovdan o'tkazadi.

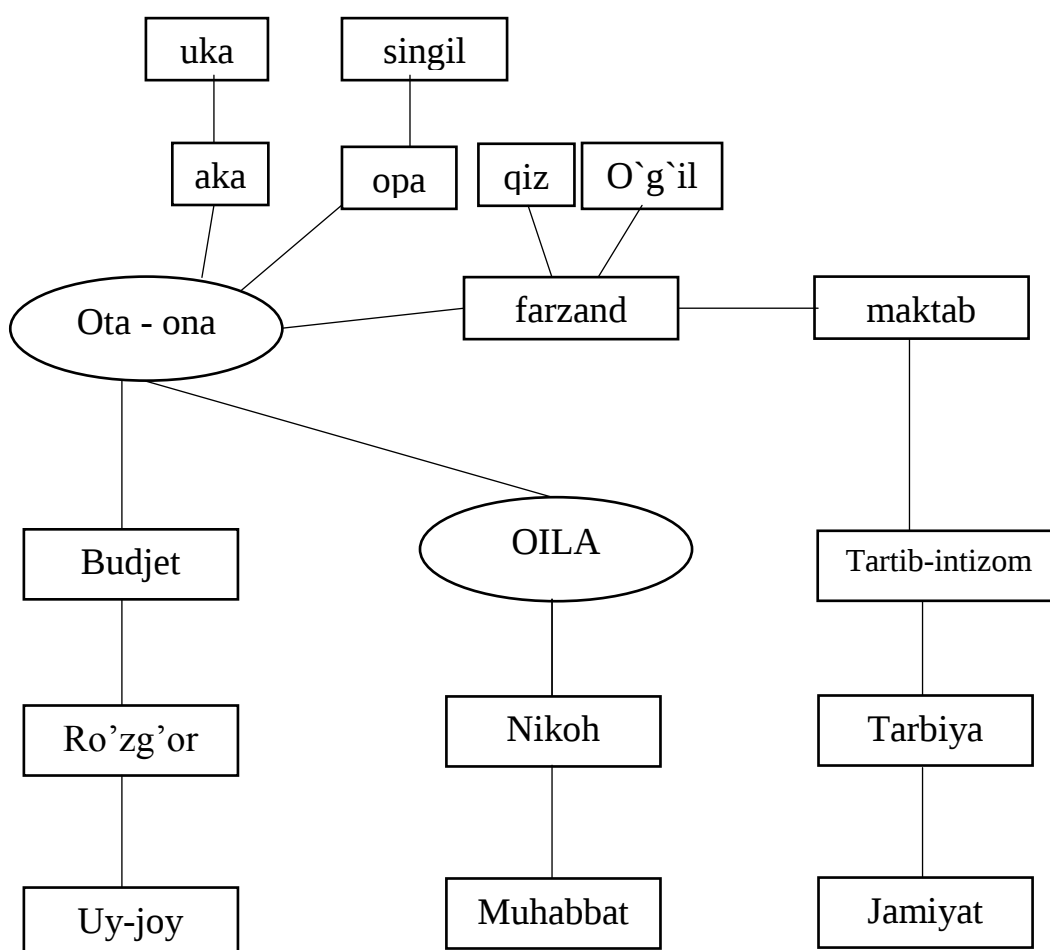
O'zbekistonning davlat mustaqilligi tufayli xalqimizning azaliy milliy urf-odat va marosimlari qaytadan tiklana boshlandi, bu udumlar oilani mustahkamlashda muhim o'rin egallaydi. O'zbekiston hukumati oila masalalariga davlat siyosati darajasida bajarilishi lozim bo'lgan ustuvor vazifa sifatida qaraydi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 63-moddasiga ko'ra, Oila jamiyatning asosiy bo'g'ini hisoblanadi, u jamiyat hamda davlat tomonidan muhofazada bo'lish huquqiga ega.

Oilam va men

Oila - mo'jazgina bir jamiyat, deydi dono xalqimiz, butun insoniyat jamiyatining daxlsizligi ham uning jipsligiga bog'liq. Oilaning insoniyat jamiyati bilan uzviy bog'liqligi uning o'rtasidagi eng qutlug' vazifa - hayotning abadiyligini, avlodlarning davomiyligini ta'minlashda yaqqol ko'rinadi. Oila xalqning, jamiyatning hayoti, turmushiga oid urf-odatlarni o'zida sinovdan o'tkazadi. Yaxshilarini o'z bag'rida asrab avaylab kelajak avlodlarga yetkazadi. Islom manbalarida bola dunyoga kelmay turiboq uning kelajagi to'g'risida qayg'urish kerakligi haqida ko'rsatmalar bor. Oilaning zimmasidagi muqaddas burchlarning biri -ulkan tarbiya o'chog'i ekani shunda namoyon bo'ladi. Oila o'z farzandlarini tarbiyalab, ularga

umuminsoniy qadriyatlarni singdirish bilan ularga boshlang'ich ijtimoiy yo'nalish beradi. O'z farzandlarini katta oqimga - jamiyatga qo'shish bilan esa oila jamiyat yo'nalishi, iqtisodiyoti, madaniyati va ma'rifatini ham belgilashga o'z ta'sirini ko'rsatadi. «Millatlar sharafiga yuqori martabaga ko'taradigan narsa, - deb ta'kidlaydi sharq donishmandlaridan biri, - millionlar ila sanaladigan askarlar-u, dunyoda eng buyuk va zo'r bo'lgan kemalar emas, balki eng oz e'tibor beradiganimiz yoki bo'lmasa hech bir zamon e'tibor bermasdan keladiganimiz oiladir. Oila intizomsiz bo'lsa, uning yomon oqibati butun millatga ta'sir etadi va shu sababdan fazilat yeriga razolat, taraqqiyot o'rniga tubanlik negiz quradi...» Shuning uchun ham Sharqda oila qadim-qadimdan muqaddas qo'rg'on hisoblanib kelingan. Xususan o'zbek oilalarining ser ildizlik, serbutoqlik xususiyatlari avval qanday bo'lsa, hozir ham boshqa millat kishilarida xuddi shunday ham hayrat, ham hurmat uyg'otgan xususiyatlardir. O'zbek oilalarining tuzilishiga nazar solsak, uning katta Vatan ichidagi mo'jaz Vatan ekanligiga ishonch hosil qilamiz

“Oila” kalit so'ziga tuzilgan klaster (taxminiy variant)



Yoshlar va sport o'yinlari

Bugun Olimpiya o'yinlari, jahon va qit'a chempionatlarida shohsupaga ko'tarilib, Vatanimiz bayrog'ini sarbaland qilayotgan sportchilarimiz bilan har qancha faxrlansak arziydi. Sport maktablarida tarbiyalanayotgan yoshlar orasida iqtidorlilarini saralash uchun ko'plab sport turlari bo'yicha chempionatlar muntazam o'tkazilmoqda. Ayniqsa, davlatimiz rahbari tashabbusi bilan ta'lim tizimida – "Umid nihollari", "Barkamol avlod" va Universiada musobaqalari joriy etilgani yosh avlodni sog'lom etib tarbiyalash, sportchilarimizni jahon va qit'a chempionatlari, Olimpiya hamda Osiyo o'yinlariga bosqichma-bosqich tayyorlashda yuksak samaralarini bermoqda.

Ha, bugun yoshlarni mustaqil hayotga tayyorlash, ularga chuqur bilim berishda yaratilgan shart-sharoitlar nihoyatda yuqori. Bu borada Oqoltin sanoat kasb-hunar kolleji ham yetakchilar qatoridan joy olib kelayotgani albatta, quvonarli hol. Chunki bugun kollejdagi 276 nafar o'quvchilar 4 ta yo'nalish bo'yicha tahsil olmoqda. Shuningdek, 360 o'ringa mo'ljallangan bilim maskanida 100 o'rinli o'quvchilar turar-joyi, sport zallari, 150 o'rinli faollar zali, 18 ming 425 ta kitobni o'zida jamlagan axborot-resurs markaziga o'quvchilar uchun hoziru nozir. O'tgan yili mazkur kollej qayta ta'mirdan chiqarilib, yanada ko'rkam o'quv markaziga aylantirildi.

–Sportning milliy kurash turi bilan olti yildan buyon shug'ullanaman,—deydi mazkur kollej o'quvchisi Mohigul Qurbonboyeva. – Respublika miqyosida o'tkazilgan musobaqalarda ishtirok etib bir necha marotaba bronza va oltin medallar sohibi bo'ldim. Ayni damda mart oyining oxirida o'tkaziladigan Osiyo chempionatida qatnashish uchun tayyorgarlik ishlarini olib borayapman. Niyatim, boshqa tengdoshlarim qatori Yurtboshimiz tomonidan qaratilayotgan imkoniyatlardan samarali foydalangan holda, jonajon O'zbekistonimizning bayrog'ini jahon arenalarida baland ko'tarish, yurtimizni sport orqali jahonga tanitishdan iborat. Darvoqe, bugun kollej o'quvchilariga 25 nafar pedagog muhandislar va ishlab chiqarish ustalari yigit-qizlarimizning puxta bilim olishi, yetuk kasb egasi bo'lib mustaqil ish boshlashi uchun ta'lim-tarbiya berib kelmoqda. O'quvchilar esa yetuk mutaxassislar tomonidan o'z bilim-ko'nikmalarini boyitib bormoqda. Hozirda kollejning o'n nafarga yaqin o'quvchilari fan olimpiadalarining viloyat va respublika bosqichlarida ishtirok etib, faxrli o'rinlarni qo'lga kiritib kelmoqda. Bunda albatta, Prezidentimiz tomonidan yoshlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlashga qaratilayotgan yuksak e'tibor va g'amxurliklarning o'rni beqiyos.

Mening sevimli sport turim

Sport (*fr. desporter* - "o'ynamoq", "mazaqilmoq")

qatnashuvchilarning **jismoniy** yoki **aqliy** qobiliyatlarini solishtirishga va yoki zavqlanishga mo'ljallangan, tayinli qoidalarga ega **faoliyat** turidir.

Sport (ing .sport — o'yin) — jismoniy madaniyatning tarkibiy qismi, jismoniy tarbiya vositasi va usuli, jismoniy mashqlarni turli majmualari bo'yicha musobaqalar tashkil etish, tayyorlash va o'tkazish tizimi. S.ning maqsadi kishilarning sog'lig'ini mustahkamlash va umumiy jismoniy rivojlantirish bilan birga S. musobaqalarida yuqori natija va g'alabalarga erishishdir.

O'quv fani sifatidagi sport— barcha turdagi ta'lim muassasalari va qurolli kuchlarda harbiy jismoniy tayyorgarlik dasturlariga kiradi. Yuqori natijalar sportni eng yaxshi sport ko'rsatkichlari (rekordlar)ga erishish uchun sharoit yaratadi, insonning jismoniy tayyorgarligini namoyish etadi, jismoniy tayyorgarliklarning samarali vosita va usullarini ommaviy amaliyotga tatbiq etishga yordam beradi.

O'tmishi buyuk xalq

O'zbeklar — xalq, O'zbekiston Respublikasi aholisining asosiy qismini tashkil etadi. O'zbeklar nafaqat O'zbekiston, balki O'rta Osiyodagi eng ko'p sonli xalqdir. O'zbekistonda (23 mln.), Tojikistonda (1,2mln.dan ziyod), Qirg'izistonda (800 ming kishi), Qozog'istonda (511 ming kishi), Turkmanistonda (500 mingdan ziyod) kishi yashaydi. Bundan tashqari, Afg'onistonda (2,5 mln.dan 4 mln.gacha), Rossiyada (300 ming kishi), Saudiya Arabistonida (550—600 ming kishi), Xitoyda (13,7 ming kishi, 1998-yil) Turkiya, Olmoniya, AQShda ham o'zbeklar yashaydi. O'zbeklarning umumiy soni 30 milliondan ortiq (2012). O'zbeklar o'zbek tilida so'zlashadilar. Dinlari — sunniy musulmonlar.

Tarixiy manbalarda keltirilgan 92 o'zbek urug'lari nafaqat O'zbekiston hududida, balki butun O'rta Osiyo hududlarida tarqalgan. Bu 92 o'zbek urug'lariga mo'g'ullar istilosidan oldingi va istilo davrida hamda shayboniylar davrida kelgan etnik guruhlar ham kiradi. Shuningdek, O'rta Osiyoda qadimdan yashab kelayotgan chigil, yag'mo, usun, tuxsi, xakas va boshqalar turkiy etnik guruhlar ham 92 o'zbek elati tarkibiga kirgan O'rta Osiyo xalqlarining 19-asr 2-yarmi — 20-asr boshlaridagi tarixiy taqdiri va taraqqiyot bosqichlari chor Rossiyasining mustamlakachilik davri bilan bog'liq. Keyinchalik mintaqada Sovet

hokimiyatining oʻrnatilishi bilan Oʻrta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish oʻtkazilib, 5 ta milliy respublikalar tashkil etildi. Shu bilan shakllangan elatlar taraqqiy etayotgan tarixiy makon sunʼiy ravishda boʻlib yuborildi.

Dunyoviy fanlar va allomalarimiz

Xorazmiy, Abu Jaʼfar (Abu Abdulloh) Muhammad ibn Muso al Xorazmiy (783, Xiva — 850, Bagʻdod) — matematik, astronom, geograf, fan tarixidagi ilk qomusiy olimlardan. Dastlabki maʼlumotni Xiva shahrida olgan va yetuk olim boʻlib shakllangan. Bunda arab istilosidan soʻng muayyan darajada saqlanib qolgan qadimgi Xorazm fani anʼanalari asosiy rol oʻynagan. Xalifa Horun ar Rashidning oʻgʻli va uning Xurosondagi voliysi al Maʼmun huzuriga — Marvga taklif etilgan. 819 yilda Bagʻdodni egallagan al Maʼmun Markaziy Osiyolik olimlardan Xorazmiy, Ahmad al Fargʻoniy, Habash al Hosib Marvaziy, Abul Abbos Javhariy va boshqalarni oʻzi bilan olib ketib, oʻziga xos ilmiy jamoa tashkil etgan. Bu jamoa fan tarixidagi dastlabki rosmiyan akademiya deb qaraladigan ilmiy muassasa — "Bayt ul Hikmat" ("Donishmandlik uyi") ning asosini tashkil etgan. Bu akademiyada X. yetakchi olim va ilmiy rahbar boʻlgan. U shu davrdan boshlab Bagʻdodda al Maʼmun (813 — 833), soʻng al Moʻtasim (833 842), al Vosiq (842 —847) xalifaligi davrlarida yashab ijod etgan.

Beruniy jahon astronomiya va geografiya fani olimi-Beruniyning boy ilmiy merosi hali toʻla oʻrganilmagan. Beruniy yirik olim Abu Nosir ibn Iroqdan Evklid geometriyasi, Ptolemeyning astronomik taʼlimotlari boʻyicha dars olgan. 995 - yilgacha u astronomiya, geografiya, geodeziya amaliy masalalarini hal etish bilan birga Yer va osmon globusini yasadi hamda astronomiyaga oid bir necha kitoblar yozdi. Olimning ana shunday asarlaridan biri „Geodeziya“ 1025-yilda yozib tugatilgan.

Beruniyning 152 asari maʼlum boʻlib, bizgacha uning faqat 30 tasi yetib kelgan. Jami asarlarining 70tasi astronomiyaga, 20 tasi matematikaga, 12 tasi geografiya va geodeziyaga, 4 tasi mineralogiyaga, 1 tasifizikaga, 1 tasidorishunoslikka, 15 tasitarixvaetnografiyaga, 4 tasi falsafaga, 18 tasi adabiyotga bagʻishlangan. U 50 yoshida qadimiy sanskrit tilini oʻrgandi, bundan tashqari, fors, arab, yahudiy, grek tillarini ham bilar edi.

Milliy hunarmandchilik rivoji

Hunarmandchilik, hunarmandlik—milliy - an'anaviy mayda tovar ishlab chiqarish, oddiy mehnat qurollari yordamida yakka tartibda va qo'l mehnatiga asoslangan sanoat turi; shunday mahsulotlar tayyorlanadigan kasblarning umumiy nomi. Yirik sanoat ishlab chiqarishi vujudga kelishiga qadar keng tarqalgan, ayrim sohalari keyin ham saqlangan. Kam rivojlangan mamlakatlarning xalq xo'jaligida hozir ham muhim o'rin egallaydi.

Mamlakatimizda milliy hunarmandchilikni rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash borasidagi ishlar o'zining amaliy samaralarini bermoqda. Davlatimiz rahbarining shu yil 30 martda qabul qilingan "Xalq badiiy hunarmandchiligi va amaliy san'atini rivojlantirishni yanada qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi farmonibu borada yangi imkoniyatlar ochdi.

O'zbekistonning qadimiy shaharlari

Samarqand—jahonning eng qadimiy shaharlaridan biridir. O'tmishning shoirlari va tarixchilari uni chinakam «Sharq jannatmakon bog'i», «Yer yuzi», «Sharq olamining bebaho durdonasi», «Jahon mamlakatlarning bezagi» kabi go'zal o'xshatishlarni bejiz bag'ishlamagan edilar.

Buxoroga borib, shu qadimiy shaharni ko'rgan kishilarning barchasi minoralarning tepalaridagi g'alati ko'rinishdagi «qalpoqlarga» e'tibor bergan bo'lsalar kerak. Bular laylak uyalaridir. Umidning timsoli bo'lgan bu oppoq qushlar shaharning ramzi, uning barqarorligi va sadoqatining ham ramzi bo'la oladi.

Xiva — muzey-shahar, lekin Rim shahri kabi aholi yashaydigan shahardir. Sharqning ko'pgina shaharlari kabi Xiva Amudaryoning quyi oqimida joylashgan Xeyvak nomli suv havzasi yonida barpo etilgan bo'lib, Xorazm vohasining sug'oriladigan yerlarida rivojlanib kelgan.

Shahrisabz — Amir Temur shahri, bu yerda hamma narsa u yoki bu tarzda uning nomi bilan bog'liq. Bu yerda uning otasi Muhammad Tarag'ay va ma'naviy ustoz Shamsiddin Kulol ko'milganlar, bu yerda uning katta o'g'illari Jahongir Mirzo va Umarshayx Mirzolar go'ri joylashgan.

O‘zbekistonning zamonaviy shaharlari

Toshkentning buyuk o‘tmishi haqida guvohlik beruvchi ulkan me‘moriy obidalar, shahar ko‘rkiga ko‘rk qo‘shayotgan, mustaqillik yillarida barpo etilgan muhtasham zamonaviy binolar, muxtasar aytganda, poytaxtimizning boy tarixi va hozirgi taraqqiyoti “O‘zbekiston madaniyati va san’ati forumi” jamg‘armasi tomonidan chop etilgan to‘plamda aks etgan. “Toshkent – bir shahar tarixi” deb nomlangan ushbu nashr Toshkentning 2200 yilligiga bag‘ishlangan. To‘plam shahar yubileyini xalqaro miqyosda nishonlashda faol ishtirok etayotgan nufuzli tashkilot – YUNESKO bilan hamkorlikda chop etilgan.

Toshkent shahridagi zamonaviy binolarning arxitekturaviy-badiiy obrazibugungi kunda yurtimizda yangi qurilayotgan ayrim binolarda milliylik ruhi sezilarli darajada namoyon etilgan. Binolarda ishlatilayotgan milliy ornamentlar va ularning zamonaviy ko‘rinishdagi talqini diqqatimizni o‘ziga jalb etadi. Shuni ta’kidlash lozimki, binoda xoh u tarzda bo‘lsin, xoh interyerda, an’anaviy dekorativ grafika elementlarining zamonaviy qiyofadagi ko‘rinishi binolarimizning ko‘rkiga ko‘rk qo‘shib turibdi. Bunday binolarimiz qatoriga yangi qurilgan Xalqaro forumlar saroyi, Yoshlar ijod markazi, Liboslar galereyasi va yana ko‘plab mustaqillik yillarida bunyod etilgan binolarimizni kiritishimiz mumkin.

Konstitutsiya - qomusimiz

Konstitutsiya (lot. constitutio — tuzilish, tuzuk) — davlatning asosiy qonuni. U davlat tuzilishini, hokimiyat va boshqaruv organlari tizimini, ularning vakolati hamda shakllantirilish tartibi, saylov tizimi, fuqarolarning huquq va erkinliklari, shuningdek, sud tizimini belgilab beradi. Konstitutsiya barcha joriy qonunlarning asosi hisoblanadi.

Konstitutsiya davlatchilik belgisidir. Bir-biridan farqlanuvchi yuridik va haqiqiy (faktik) konstitutsiya tushunchalari bor. Yuridik konstitutsiya ijtimoiy munosabatlar doirasini tartibga soluvchi ma’lum huquqiy normalar tizimi. Haqiqiy konstitutsiya esa—shunday munosabatlarning o‘zi, ya’ni real mavjud munosabatlardir. Konstitutsiya o‘z shakliga ko‘ra, kodekslashtirilgan, kodekslashtirilmagan va aralash turlarga bo‘linadi.

Davlat faoliyatining turli sohalarida konstitutsiyaga rioya qilinishini nazorat etish Oliy sud yoki Konstitutsiyaviy sud zimmasiga yuklanadi. "Konstitutsiya" atamasi Qadimiy Rimdayoq bor edi (imperator konstitutsiyasi deb atalgan qonun). Amir Temur "Tuzuklar"i Sharq va Osiyo mamlakatlari sivilizatsiyasiga xos alohida shakldagi konstitutsiyaviy

hujjat xususiyatiga ega bo'lgan. U shariat qonunlari bilan bir qatorda O'rta Osiyo xalqlari taqdiriga kuchli ta'sir o'tkazgan.

Xalqaro konstitutsiyaviy tajribalarni o'rganish, xalqaro hujjat qoidalarini inobatga olish, milliy davlatchilik an'analardan kelib chiqish natijasida yaratilgan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan) jahon andozalariga mos bo'lib, xalqaro talablarga javob beradi.

Z.M. Bobur –shoh va shoir

Jono, bitigingki, bo'ldi marqum manga,
Mehnat bila g'amni qildi ma'dum manga.
Ko'rgach ani garchi shod behad bo'ldum,
Mazmuni, vale, bo'lmadi ma'lum manga.

Har kimki vafo qilsa, vafo topqusidur!
Har kimki jafo qilsa, jafo topqusidur!
Yaxshi kishi ko'rmagay yomonliq hargiz,
Har kimki yomon bo'lsa, jazo topqusidur!
(Z.M.Bobur)

Mumtoz adabiyot salohiyati

Sayfi Saroyi - o'zbek mumtoz adabiyotining iste'dodli vakillaridan biri. Xorazm yaqinidagi Qamishli qishlog'ida tug'ilgan. Oltin O'rda davlatining poytaxti Saroy shahrida yashagan, hayotining so'nggi yillarini Misrda o'tkazgan va u yerda vafot etgan.

Lutfiy- 15 asr o'zbek she'riyati takomilida o'ziga xos o'ringa ega, katta iste'dod sohibi, „Malikul-kalom“ (Navoiy), tuyuq janrining ustasi.

Xorazmiy- Iste'dodli shoir, temuriylar davri adabiyotining yirik namoyandasi. Xorazmiy — shoirning adabiy taxallusi, ismi va hayoti voqealari ma'lum emas. Birgina asari „Muhabbatnoma“ (1353) Sirdaryo bo'ylarida yozilgan va Oltin O'rda hukmdorlaridan Muhammad Xo'jabek (Oltin O'rda xoni Jonibekning o'g'li)ga bag'ishlangan.

Xalq og'zaki ijodi durdonalari

Xalq og'zaki ijodi yozma adabiyotdan ancha ilgari paydo bo'lgan va yozma adabiyotning bunyodga kelishi uchun zamin hozirlagan. Xalq

yaratgan asarlar o'zining g'oyaviyligi, chuqur xalqchilligi, til boliygi va badiiyligi bilan ahralib turadi. U xalqning yengilmas irodasini, kelajakka bo'lgan ishonchini, haqiqat, adolat, tinchlik va baxt haqidagi tasavvurlarini yaqqol aks ettiradi. Xalq shoirlari yoki jamoat tomonidan yaratilib, og'izdan-og'izga, avloddan-avlodga o'tib kelgan badiiy asarlar xalq og'zaki ijodi deyiladi. Xalq og'zaki ijodi fol'klor deb ham yuritiladi. Xalq og'zaki ijodiga quyidagi janrlar kiradi: qo'shiq, maqol, matal, topishmoq, afsona, rivoyat, asotir, ertak, latifa, lof, lapar, termalar, doston, askiya, tez aytish, masal, alla, yor-yorlar, kelin salomlar va h.k.

O'zbek san'ati kamoli

Aktyorlik san'ati - aktyor ijrochiligi, teatr, kino, televideniye va radiola badiiy obraz yaratish san'ati. Aktyor ma'lum rolda o'ynar ekan, o'z qahramoni qiyofasiga kirib, uning fe'l-atvorini, ichki dunyosi va institutlashlarini ifodalaydi. Teatr aktyorlari kino, teleradio sohalariga dadil kirib borib, mazkur san'atlar ijrochiligining shakllanishiga hissa qo'shdilar. Ushbu san'atlarni mukammal egallagan R. Pirmuhamedov, R. Hamroyev, N. Rahimov, Sh. Burhonov, Y. Sarimsoqova, O. Jalilov, H. Umarov, Y. Axmedov, P. Saidqosimov, O'. Alixo'jayev, D. Qambarova, I. Ergashev, Y. Sa'diyev, T. Shokirova kabi aktyorlar avlodi yetishdi. 60-90-yillarda O'zbek aktyorlik san'atida ijodiy yo'nalishlar ko'paydi, teatrd, teleradioda, sirkda ijod qiluvchi ijrochilarning bir-birlariga ta'sirlari kuchaydi. O.Norboyeva, E. Koilov, G.Jamilova, H. Nurmatov, R. Ahmedova, M. Abduqunduzov, T. Mo'minov, M. Rajabov kabi aktyorlar mavjud an'analarni o'zlashtirish yo'lidan bordilar.

O'zbek ma'naviyati yulduzlari

Amir Temur siyosat maydoniga kirib kelgan paytda, Movarounnahr mo'g'ullar istibdodi ostida bo'lib, Chingizxon va Botuxon bosib o'tgan shahar va qishloqlar vayronaga aylangan, suv inshootlari buzib tashlangan yoki ishga yaroqsiz holga keltirilgan, Chingizxon Movarounnahrni o'zining ikkinchi o'g'li Chig'atoyxonga suyurg'ol sifatida in'om qilgan edi.

Amir Temurning hayoti va faoliyatida ikki davr yaqqol ko'zga tashlanadi. Birinchi



davri (1360-1385 mo'g'ul xonligidan ozod qilib, yagona mar) Movarounnahrni markazlashgan davlat tuzish, o'zaro urushlarga barham berish. Ikkinchi davri (1386-1405) esa ikki yillik, uch yillik, besh yillik, deb ataluvchi boshqa mamlakatlarga yurishlari bilan xarakterlanadi.



Jaloliddin Manguberdi (1198—1231) — Xorazmshohlar davlatining so'nggi hukmdori (1220-yildan), Alovuddin Muhammad II ning to'ng'ich o'g'li. U 33 yil umr ko'radi va uni 11 yili jang ichida o'tadi.

Jaloliddin Manguberdi, Jaloliddin (to'liq ismi Jaloliddin ibn Alovuddin Muhammad) (1198—1231) — Xorazmshohlar davlatining so'nggi hukmdori (1220—31), mohir sarkarda. Anushteginiylardan. Xorazmshohlardan Muhammadshoxning katta o'g'li.

Onasi — Oychechak turkman kanizaklardan bo'lgan. Jaloliddin burnida xoli (mank) bo'lgani uchun Mankburni nomi bilan atalgan. Keyinchalik bu nom talaffuzda o'zgarib "Manguberdi" nomi bilan mashhur bo'lib ketgan.

O'zbek udumlari.

Hozirgi davrda sovchilarning ishi ancha yengillashgan. Avvalo yoshlarning o'zlari tanishib, ota-onalarini ko'ndirib, ishni pishitib qo'yadilar. Ikkinchidan, sovchilarning tanishuv, sinov, o'rganuv vaziflarini o'znikilar, ota-onalar, amma-xola, opa-yangalar o'z zimmalariga olganlar. Ular kelinning, kelin yaqinlari esa kuyovning aslini, avlodu zuryodini, tag – tugini surishtirib o'rganib chiqadilar. Buning uchun mahalla, qo'ni-qo'shni ahlining fikri - maslahati yo o'qish, yo ish joyidagi bu yoshga berilgan baho katta ahamiyat kasb etadi. Bizning Sharq mamlakatlarida xalqlar yashab, oila qurib, farzandlar tarbiyalab yangi avlodlarni qovushtirib, nikoh to'ylari o'tkazisharkan, qadimiy sovchilik odati ham saqlanib qolishi kerak. Chunki yangi oila sovchilikdan boshlanadi.

Milliy va zamonaviy bayramlarimiz



Xalqimiz hayotidagi muhim sanalar, bayramlar orasida Navro'z o'zida qadimiy an'ana va urf-odatlarimiz, mehr-oqibat va saxovat kabi yuksak insoniy fazilatlarni namoyon etishi bilan ajralib turadi.

Bunday tadbirlar yoshlarning xalqimiz tarixi va madaniyati, boqiy an'ana va qadriyatlari haqidagi bilim va tasavvurini boyitishga xizmat qiladi.

Milliy qadriyatlar e'zoi



Vatanimiz tarixining hech bir davrida bu xalq o'zligini yo'qotmagan, istibdod va mustabidlik, qashshoqlik va qahatchilik zamonlarida ham bolasini odob - axloqqa, mehr-muhabbatga, yaxshilikka o'rgatgan.

Sabr - qanoatdan ulg'ayib metin bo'lgan bu xalq. O'ziga yomonlik qilganga ham yaxshilikni ravo ko'rgan bu xalq. Shuning uchun ajdodlar qanoati, mehr-muruvvati asrlar osha bizni ildizlari teran qadriyatlarimizga qaytardi.

Xalqimizda azaldan har bir xonadonda, mahalla-ko'yda yoshi ulug' insonlar e'zozlanib kelingan. Shuning uchun bizga ajdodlarimizdan yetib kelgan, dunyo xalqlarini tafakkur ziyosi bilan bahramand qilgan buyuk va benazir ilmiy-ma'naviy meros bilan birga har tomonlama mukammal va mazmunli bo'lgan qadriyat va urf-odatlarimiz xonadonlarimizni fayzu barakali qilmoqda.

Zamon va yoshlar

Bugungi kunda mamlakatimizda aloqa va axborotlashtirish sohasi zamonaviy texnologiyalar asosida jadal rivojlanmoqda. Internet, mobil aloqa va boshqa ko'plab mahsulotlar hayotimizning ajralmas qismiga aylanib borayotir.

Ha, o'z kelajagini mustahkam poydevor ustiga qurishni, jahonda doimo o'z o'rniga, so'ziga ega bo'lishni istagan xalq farzandlarining ma'naviyati yuksak, ruhi pok, e'tiqodi butun, irodasi baquvvat bo'lishi uchun kurashadi. Sog'lom g'oyalar targ'iboti bilan yoshlar qalbi va hayotiga kirib borayotgan loyiha mamlakatimizda xuddi shu ezgu maqsad yo'lida olib borilayotgan ishlarning amaliy namunasidir.

XXI asr – texnika asri

XXI asr – intellektual avlod asri Mamlakatimiz iqtisodiy taraqqiyotining o'sish sur'atlari dunyo hamjamiyati tomonidan yuksak

e'tirof etilmoqda. Bu bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tishning puxta o'ylangan strategiyasi, ayni paytda ilm-fanni rivojlantirish, ta'lim sohasini isloh etish, ilmiy va innovatsion faoliyatni har tomonlama qo'llab-quvvatlashga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar samarasidir.

O'zbekiston ta'lim tizimi

Ta'limning o'z ichiga maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini qamrab oluvchi yangi uzluksiz va izchil tizimi barpo etiladi. Oliy kasb-hunar ta'limining bakalavrlar va magistrlar tayyorlashni nazarda tutuvchi ikki bosqichli tizimi joriy etiladi. Aspirantura va doktorantura faoliyati rivojlanib boradi. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash bo'yicha raqobatbardosh ta'lim muassasalari vujudga keltiriladi. Uzluksiz ta'lim tizimi uchun pedagog kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash ustuvorligi ta'minlanadi.

Maktabgacha ta'lim

Maktabgacha ta'lim, 6 -7 yoshgacha oilada, bolalar bog'chasida va boshqa ta'lim muassasalarida olib boriladi.

Umumiy o'rta ta'lim

Boshlang'ich ta'lim (1-4 sinflar), umumiy o'rta ta'lim (1-9 sinflar). Boshlang'ich ta'lim O'zbekistonda majburiy, bepul va barchaga taaluqli hisoblanadi. Umumiy o'rta ta'lim kerakli bilim hajmi, mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, tashkiliy mahorat va amaliy tajriba poydevorini qo'yib, boshlang'ich professional yo'nalishni va ta'limning keying pog'onasini tanlashda ko'maklashadi.

O'rta maxsus kasb-hunar ta'lim

O'rta maxsus kasb-hunar ta'limi kunduzgi ko'rinishda ikki yo'nalishda akademik litseylarda va kasb-hunar kollejlarda amalga oshiriladi.

Oliy ta'lim

Universitetlar, akademiyalar, institutlar. (Bakalavriat, magistratura).

Oliy o'quv yurtidan keyin ta'lim

Katta ilmiy xodim-izlanuvchilar instituti. Mustaqil izlanuvchilik. Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limni oliy o'quv yurtlarida va ilmiy-tadqiqot muassasalarida olish mumkin. Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim dissertatsiya himoyasi bilan yakunlanadi. Yakuniy davlat attestatsiyasi

natijalariga ko'ra fan doktori ilmiy darajasi berilib, davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi diplom topshiriladi.

Barkamol avlod orzusi

Prezidentimiz rahnamoligida bolalar sportini rivojlantirishga qaratilayotgan doimiy e'tibor yuksak samaralar berayotir. Buni Surxondaryo viloyatida bu borada amalga oshirilayotgan izchil ishlar misolida ham ko'rish mumkin.

O'zbekiston Bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasi mablag'lari hisobidan 2003-2015-yillarda viloyatda 163 bolalar sporti inshooti, 17 bolalar musiqa va san'at maktabi barpo etildi va rekonstruksiya qilindi. Ushbu inshootlarning 39 tasi o'tgan yili qurilib, zamonaviy usulda jihozlandi.

Kitob – bilim manbai



2017 – 2021 - yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini Xalq bilan muloqot va inson manfaatlarini yilida amalga oshirishga oid Davlat dasturida belgilangan vazifalar sirasiga kiradi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 12-yanvardagi "Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha komissiya tuzish to'g'risida"gi farmoyishi bu borada muhim dasturilamal bo'lmoqda.

INSON ODOBI BILAN

Bolajonlik - xalqimizga xos azaliy odat. Oilada farzand tug'ilishi otalarga ham, qarindosh-urug4 va yaqin kishilarga ham zo'r quvonch baxsh etadi. Yangi «mehmon» sharafiga boshlangan xursandchilik ancha kungacha davom etadi. Kelgan kishi Jar uy egalarini yangi «mehmon» bilan qutlab, «Katta bo'lsin», «Baxtini ko'ring», «Aqlli-hushlikkina bo'lsin» degan yaxshi istaklar bildiradilar.

Ota-ona farzandlariga yaxshi niyat bilan ism qo'yadi, shu kundan uning kelajagi, baxtini o'ylaydi. Farzandini axloq-odobga o'rgatish,

o‘qitish, kattaroq bo‘lganda biror kasb-hunar egasi bo‘lishiga g‘amxo‘rlik qilish ota-onaning burchidir.

Bolani kasb-hunarga, o‘rgatishda qadimdan «Ota kasb - ona rasm» naqliga qattiq rioya qilingan. Shunga ko‘ra o‘qil bola yosh chog‘idanoq ota yonida dastyorlikka o‘rgatilib, ota hunarini egallagan, qiz bola esa ona rasmini tutgan. (O.To‘rayeva).

azaliy - вечный

odat - обычай

quvonch - радость

istak - желание

g‘amxo‘rlik - забота

naql - мудрость, изречение

rasm- обычай, обряд

KIM BIRINCHI BO‘LIB SALOM BERISHI KERAK?

Yoshi katta odam bilan yoshi kichik odam uchrashsa, albatta, kichik odam birinchi bo‘lib salom beradi. Lekin qol uzatish hamisha kattadan. Odamiar to‘plangan xonaga kirsangiz bunda, shubhasiz, siz salom berishingiz shart. Bir kishi olddiga ikkinchi kishi kelsa, albatta kelgan kishi salom beradi. Bu yaxshi odat qadimdan insoniylik ziynati hisoblanadi. Bir misol keltiraylik, taxminan 2000 yil ilgari Hindistonda "Mangu qonunlari" kitobi yozilgan. Yoshi kattalarga birinchi bo‘lib salom beruvchilar to‘rt narsaga erishadi: uzoq umr ko‘radi, obro‘li, bilimli va kuchli bo‘ladi deyilgan.

Aslida esa kamtar, odobli kishi qachon men salom berishim kerag-u, qaysi paytlarda boshqaiar menga salom berishi lozim, deb o‘ylamaydi. Bunday kishilar birinchi bo‘lib salom beraveradilar.

qo‘l uzatish –протягиватьруку

obro‘li –авторитетный

kamtar – скромный

ILM FAZILATLARI HAQIDA

Bilginki, hayotiy maishatingni yaxshilaydigan va ishlaringni haqiqiy to'g'ri yo'lga soladigan eng ulug' vosita bu ilmdir. Ilm buyuk qadrga va oliy fazilatga ega. Sen ilm tufayli oliy sharafiga, ulug'likka va orzu - istaklarga yetishasan. Ilm kasb va fazilatlarning eng afzali, ilm o'rganuvchi esa shu toifaning ulug'rog'idir. Ilm orqali yaxshi-yomonni taniysan, halol-haromning farqiga borasan, do'stlik va qarindosh- urug'ning fazilatlarini anglaysan, qonun-qoidalarni tushunusan, haq- huquqlaringni bilasan.

Ilm shunday boylikki, u sening aqlingni mustahkamlaydi, xulqingni poklaydi, tabiatni tozalaydi, izzatingni oshiradi. Ilm sening hayotingga tahsinga sazovor bo'ladigan yangiliklar olib kiradi, yozishga, ijod qilishga, tasnif etishga sharoit yaratadi, bu bilan esa seni kamolga etkazib, umrini boqiy qiladi. Ilm o'rganib, ilmga amal qilmagan kishi yer haydab, uni ekmagan kishiga o'xshaydi.

Ilmsiz inson - mevasiz daraxt.

Ilm bir Xazina bo'lsa, bu Xazina kaliti - savol!

Ilm -inson ziynati. («Otalar so'zi»).

maishat - жизнь, наслаждение

fazilat — достоинство

afzal - лучший, предпочтительный

izzat - почесть, почтение

tasnif - классификация

boqiy - вечный, бессмертный

xazina - сокровищница, клад

ziynat-украшение

IBN SINO JISMONIY VA AQLIY TARBIYA HAQIDA

Ibn Sino «Tib ilmiari qonuni» asarida bola katta bo'lib, yetilgan chog'ida jismoniy tarbiyaga ahamiyat berish zarurligini aytadi. Uning c'qtirishicha, odamning yig'itlik, yetuklik yoshida hamda uig'aygan yoshida sog'lik-salomatligini saqlash uchun zarur bo'lgan jismoniy mashg'ulot bilan shug'ullanishi kerak. Ulug' mutaffakir jismoniy tarbiva deb inson salomatligi uchun zarur bo'lgan badanni turli xil mashg'ulot harakatlariga o'rgatishni nazarda tutadi. Uning fikricha, jismoniy mashg'ulotlar bilan o'z vaqtida va mustaqil shug'ullanib boruvchi odam hech qanday davolanishiga muhtoj bo'lmaydi.

Ibn Sinoning aql va aqliy tarbiyaning tabiiy va psixilogik asoslarni aniqlashga harakat qiladi. Uning fikricha, hayot, hayotiy quvvat uch shaklda: o‘simlik, hayvonot va inson shaklida namoyon bo‘ladi.

Ibn Sino bolaning ilm-fan yoki hunar egallashga intilishida o‘qituvchining unga bilim, hunar o‘rgatishi zarurligini uqtiradi.

Ilm-fanga intilish insonning eng oliy ma'naviy harakatlaridandir. Chunki ilm odamni ma'naviy yuksaklikka ko‘taradi, jamiyat ravnaqining asosiy omili bo‘lib xizmat qiladi.

uqtirish- разъяснять

yetuklik- зрелость, совершенство

omil- факт

ABDULLA AVLONIY

O‘zbek madaniyatining ulkan vakillaridan biri, pedagog, jamoat arbobi va yozuvchi Abdulla Avloniy 1978-yilda Toshkent shahrida to‘quvchi oilasida dunyoga keldi.

Abdulla Avloniy boshlang‘ich diniy maktabda va madrasada o‘wqidi ilm - fanga ixlos qo‘ydi. O‘zbek va boshqa Sharq xalqiari adabiyotini berilib o‘rgandi. Abdulla Avloniy 14 yoshidan boshlaboq she'rlar yozishni mashq qila boshladi.

Abdulla Avloniy xalqni ilm - fan nurlaridan bahramand qilishni o‘zining birdan-bir burchi deb biladi va 1904-yilda o‘zi yashab turgan joyda, Mirobodda maktab ochadi.

Abdulla Avloniy maktab har tomonlama bolani o‘ziga tortishi uchun harakat qildi.

Abdulla Avloniy ochgan maktabning shuhrati tabora ortib, o‘quvchilarning soni ko‘paya bordi. Xalq pedagogikasida Abdulla Avloniyning «Birinchi muallim» - «Alifbe», «Ikkinchi muallim» - «O‘qish» kitoblari katta rol o‘ynaydi.

Abdulla Avloniy 1904-yildan umrining oxiriga qadar o‘qituvchi bo‘lib ishladi.

Abdulla Avloniy 1934-yilda vafot etgan. U ma'rifatchi shoir dramaturg, jurnalist, rejissyor, tarjimon aktyor, jamoatchi muallim sifatida xalqimiz qalbida mangu saqlanib qoladi.

vakil- представитель
ixlos qou'moq- искренноверить
bahramand bo'lmoq- наслаждаться burch- долг
ma'rifatchi- просветитель mangu- вечно

ILM ODOBI

Olimlardan Rizouddin ibn Faxriddin aytadi:

- har bir odam va har bir elning saodatli bo'lishiga bosh sabab ilmdir. Ekinlar uchun yomg'ir, sug'orish qanday kerak bo'lsa, odam bolasi uchun ham ilm shu darajada keraklidir.

Bolalarni ilimli, odobli ailib o'stirish ota-onaning burchidir. Muallimlar ham bu muqaddas vazifadan chetda emaslar. Agar muallim bo'lsangiz, shogirdlarigizning har bir harakatini ko'z oldingizda tuting, ularni xushmuomilali bo'lishga o'rgating, jamiyatning foydali a'zolari qilishga erishing.

Agar yozuvchi bo'lsangiz, to'g'ri, haqqoniy so'zlarni yozishga intiling, xalqning foydali odamlarini hurmat qiling, yozgan asaringiz ilm ahli qoshida yuzingizning qizarishiga sababciini bo'lmasin. O'z darajangiz. iqtidoringizga rioya eting, o'z-o'zingizni maqtashga kirishmang, bu bilan o'zingizning va yozgan asarlaringizning qadr - qimmatini tushirasiz.

Agar bir yozuvchini va uning asarini tanqid qilmoqchi bo'lsangiz, albatta tanqid shartlariga rioya qiling. Avval o'ylang, o'z ilmingiz va iqtidoringiz u yozuvchidan yuqorimi, yo'qmi? Agar u yozuvchi yuqori bo'lsa, tanqidga kirishmang, kirishsangiz, tanqidingiz haqiqiy tanqid bo'lmay quruq so'kishdan, u yozuvchiga dushman bo'lganingiz uchun uning obro'sini tushirish istagidan iborat bo'lib qoladi.

Tanqiddan maqsad asar egasini kamchiliklarini do'stona ko'rsatib, unga yordam berishdir. Tanqid qiluvchi kishi bilan tanqid qilingan kishi bir-biriga dushman emas, balki to'g'ri yo'lni topish uchun birgalikdag'ayrat qiluvchilar, bir-birlariga yordamchilardir. Dushmanlik ta'siri orqasida yoki intiqom olish qasdi bilan qilingan tanqid ilm odobi ekan xiyonat, tanqid uslubiga zid jinoyatdir, bu esa axloq nuqtai nazaridan ham, ijtmoiy jihatdan ham mamnun bir ishdir, buni tanqidchilar esdan chiharmasinlar.

haqqoniy- справедливый
tanqid- критика
xiyonat- измена
obro' - авторитет

UCH BUVUK TABIB

Bir tabib qattiq kasal bo'lib yotib qoldi. Uning shogirdlari yig'ilib ustozlarini davolashga kirishdilar. Kasal ustoz ularga:

- Sevimii shogirdlarim, meni davolash uchun behuda zahmat chekmang, tuzalishdan umid uzmag, o'limim yaqin qolganga o'xshaydi. Vafot topganimdan keyin juda qayg'urib oh-voh qilmang, chunki o'rnimga uchta buyuk tabib qoldirib ketaman. Shu zo'r uch tabibning nasihatlariga hammangiz e'tibor bering va boshqalarni ham shunga da'vat qiling, - dedi. Shogirdlardan biri: bizlarning aziz ustozimiz, sizdan keyin o'rnigizda qoladigan uchta tabib kimlar? - deb so'radi. Ustod ko'zlarini ochdi, yonidagi shogirdlariga shunday javob berdi:

MINORALAR

Oqsaroy - Amir Temur tomonidan (1380-1404) Shahrisabzda qurdirilgan. Bizgacha butun saqlanmagan, uning avvalgi holati to'g'risida faqat yozma manbalarni o'qib fikr yuritish mumkin. 20 yil davomida qurilgan bu bino devonxonasi peshtog'ida arslon va quyosh tasviri hamda Temur davlatining 3 halqa shaklidagi nishoni bo'lgan. Saroy devorlaridagi ranglarning oy yorug'ida jilovlanib, oqarib ko'rinishidan bino Oqsaroy deb nomlangan.

Tom tepasida ishlangan hovuzga Taxtaqoracha do vonidan qo'rg'oshin quvurlar orqali suv keltirilib, undan sharshara hosil qilingan.

Kaltaminor - Xivadagi Muhammad Aminxon madrasasining old tomonida joylashgan. O'rta Osiyoda eng katta va baland qilib qurish mo'ljallangan (taxminan 70-80 m). 1852-yilda qurilishi boshlangan majmua 1855-yilda xonning vafoti tufayli chala qolgan. Shuning uchun uning nomi Kaltaminor deb ataladi. Hozir Kaltaminorning balandligi - 26 metr, asosining diametri - 14,2 m. Bezagida oq, yashil, feruza rangli koshinlar ko'p ishlatilganidan Ko'kminor deb ham ataladi. Kaltaminor to'liq ta'mirlanib, naqsh va yozuvlari qayta tiklangan.

tasvir- рисунок

majmua - комплекс

hovuz-бассейн

O‘ZBEK XALQINING MA’DANIYATI, MILLIY URF-ODATLARI

Har bir taraqqiy etgan madaniyatli xalqning o‘z tili, urf-odati, adabiyoti, moddiy va ma’naviy boyliklari bo‘ladi. O‘zbek xalqi ham dunyodagi eng qadimiy madaniyatga ega bo‘lgan xalqlardan biri sifatida o‘zining ma’naviy va moddiy xazinasiga ega. Ajdodlarimizdan bizga qadimiy urf-odatlar, tantanalar xalqona meros bo‘lib avloddan-avlodga o‘tib kelgan. Bu bilan biz xaqli ravishda faxrlansak arziydi. Buning uchun o‘sha qadimiy madaniyatni, urf-odatni bilishimiz, saqlashimiz va keyingi avlodlarga ham yetkazish muqaddas insoniy burchimizdir.

O‘zbeklarning an’ana va marosimlari ularning barcha turdagi yo‘sinlari muqaddas sanalgan. Shu bois asrlar osha ajdodlardan asosan o‘zgarmasdan o‘tib kelgan. Shu jihatdan ham alohida ta’kidlamoq joizki, urf-odat, an’ana, marosim va udumlar uzoq vaqt davom etgan tarixiy taraqqiyotning mahsulidir.

Har bir xalqning salomlashish bilan bog‘liq bo‘lgan o‘z urf-odatlari bor. Dasturxon odobi, taom yemak qoidalari xalqimizda azaldan mavjud. Dasturxon odobi qadimiy bo‘lib dasturxonga avval keksalar qo‘l uzatadilar.

O‘zbek xalqining mehmondorchilik odati juda qadim zamonlardan boshlanadi. Bu odat odamiylik, saxovat, madaniy va ma’naviy aloqalar mezoni sifatida qadrlangan. Xalqimiz «Mehmon otangdek ulug‘» degan maqolga doimo amal qilgan.

Xalqimizning insoniy tuyg‘ular bilan bog‘liq yaxshilikka undovchi udumlarimizdan biri kattaga hurmat, kichikka shavqatdir. Bu aqida hech qachon chetda qolmagan.

O‘zbek xalqining uzoq asrlar qa’ridan bizgacha yetib kelgan urf odatlari, mehr-oqibati, insoniy fazilatlari bugungi kunda ham juda zaruriy ma’naviy dastuhlamal bo‘lib xizmat qilmoqda va barkamol avlod tarbiyasida o‘zining yangi qirralari bilan namoyon bo‘lmoqda.

urf-odat- обычай

ajdodlar- предки

an’ana- традиция

azaldan- с давних пор, издревле

saxovat-щедрост

BOTIR ZOKIROV

O'zbek professional estrada san'ati asoschilaridan bin, dunyo tan olgan estrada yulduzi Botir Zokirov Toshkent shahrida san'atkorlar qo'shgan sulola sanaladi.

Botir Zokirovning bolaligi, yoshligi, san'at muhitida o'tadi. Uning xotirasi va eshitish qobiliyati juda kuchli edi. Rasm chizishga, she'r yozishga ishqiboz edi. San'atda birinchi ustozlari otasi Karimjon aka, onasi Shohista opa bo'ldilar. U yoshlikdan qo'shiqni dildan sevib kuylashni odat qildi. Uning birinchi qo'shig'i «Qaydasan. seni kutaman» deb atalgan. O'n to'rt yoshida u «Majnun» deb nomlangan suratni chizdi. 1952-yili Toshkent davlat konservatoriyasining vokal fakultetiga o'qishga kirdi. O'sha davrda estrada san'atida qaldirg'och sanalgan «Yoshlik» estrada ansambliga qatnay boshladi. 1958-yilda shu ansambl bazasida O'zbekiston Davlat estrada orkestri tuzildi. Orkestrni tuzishda Botir Zokirov jonbozlik ko'rsatdi. 1957-yilda Moskvada o'tkazilgan o'zbek dekadasida mashhur arab kompozitori Dorish Al- Attoshning «Arab tangosi» qo'shig'i birinchi marta yangradi va chaqmoq kabi Botir Zokirov nomini qo'shiqsevarlar qalbiga olib kirdi.

Botir Zokirov O'zbek milliy estrada san'atini rivojlanishini jon dilidan istar edi. U faqat xalqona milliy estrada san'atining tarafdori edi va bu haqda kuyinib matbuotda fikrlarini bildirar edi. Shu yo'lda tinimsiz izlanar edi. Umrining oxirgi yillarida ukasi Farrux Zokirov rahbar bo'lgan mashhur «Yalla» ansambli bilan birgalikda ijod qildi. U sahnaga qanday yonib chiqqan bo'lsa, umrining oxirigacha shunday yonib kuyladi. Hamisha bar qanday vaziyatda iymoniga, e'tiqodiga, o'ziga sodiq qoldi. Bu buyuk san'atkor o'zbek estradasiga asos soldi. Yoshlikdan chirmab olgan surunkali kasallik natijasida 49 yoshida olamdan o'tdi.

«O'zbekiston xalq artisti» faxriy unvoni bilan, vafotidan so'ng prezidentimiz farmoni bilan «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni bilan mukofotlangan. Yosh estrada xonandalarining Botir Zokirov nomidagi ko'rik-tanlovi har yili o'tkazili turiladi.

salmoqli- весомый
sarbon- ведущий
lapar- частушка

MUXTOR ASHRAFIY

O'zbek musiqa san'atining atoqli namoyondalaridan biri mashhur kompozitor va dirijor, murabbiy va jamoat arbobi Muxtor Ashrafiy o'zbek musiqa madaniyatini rivoj topishiga katta xissa qo'shgan san'atkordir.

Muxtor Ashrafiy 1912-yili 1-iyunda Buxoro shahrida sozanda oilasida tug'ildi. Dastlab sharq musiqa maktabida, keyinchalik musiqa texnikumida o'qib yetuk sozanda va maqomdon ustalardan dutor chalishni va maqom ijrochiligi yo'llaridan ta'lim oladi.

AQL VA BOYLIK

Bir cholning to'rt o'g'li bor ekan. Bir kuni chol o'g'illarini oldiga chaqirib: «O'qillarim, men qarib qoldim, orangizdan bittangiz oiia boshlig'i bo'lishingiz kerak. Kim aqlli va davlatmand bo'lsa, u menga merosxo'r bo'ladi. Har qaysingiz menga aqlli va davlatli ekanligingizni ko'rsating,» - dedi, eng katta o'g'li zumrad ko'zli oltin uzuk taqqan qo'lini uzatib. «Mana mening boyligim, boy odamda aql ham bo'ladi», - dedi.

Ikkinchi o'g'li zarbop choponini kiyib ko'rsatib, shunday dedi: «Shu paytda meni ko'rgan kishi boyligimga va aqlimga qoyil qoladi».

Uchinchi o'qli kumush va javohir qadalgan kamarini beliga bog'lab: «Hech kim umrida bunday kamarni ko'rgan emas», - dedi.

Chol boshini chayqab, katta o'g'illariga hech nima demadi. Kenja o'g'liga qarab: «Nega sen indamaysan, sen qaysi boyliging bilan maqtanasan?»

Kenja o'g'li shunday dedi: «Menda zumrad ko'zli uzuk ham yo'q. zarbop cho'pon ham yo'q, qimmatbaho kamar ham yo'q. Lekin mehnatkash qo'lim, botir yuragim, aqlli boshim bor».

Kenja o'g'lining javobi cholga yoqib, bor-yo'g'ini unga meros qoldiradigan bo'ldi. Katta o'g'illariga esa uning so'zidan chiqmaslikni nasihat qildi. O'g'illar bo'lsa, aytgan gaplaridan pushaymon bo'ldilar.

Shuning uchun aytadilar-da, aql har qanday boylikdan buyukdir, deb.

rivoyat- сказание, предание

zumrad- жемчук

zarbop chopon- золотистый халат

kumush- серебро

nasihat- добрый совет

pushaymon- раскаяние, сожаление

NIMA SABABDAN QUYOSH TUTILADI?

Quyoshning tutilishida uch samoviy jism: Oy, Yer va Quyosh ishtirok etadi. Ma'lumki, Oy Yer atrofida aylanadi, Yer esa o'z navbatida to'xtovsiz quyosh atrofidagi orbita bo'ylab harakat qiladi. Shunday qilib, vaqti-vaqti bilan Oy Yer va uni yoritadigan quyosh o'rtasiga tushib qoladi. Shu holatda quyosh tutilishi degan hodisa ro'y beradi. Quyosh faqat yangi oy chiqqan kezlar tutiladi, chunki ayni shu vaqtda Oy Yerning quyoshga qaragan tomonida joylashgan bo'ladi. Agar Oyni orbitasi ham Yerning orbitasi joylashgan tekislikda bo'lganida edi, quyosh har yangi oy chiqqanida kech tutilar edi. Biroq Oy Yer atrofidagi 29,5 kunlik harakati vaqtida, odatda, Yer bilan Quyosh o'rtasidagi to'g'ri chiziqni chetlab o'tadi.

Munajjimlar Quyosh tutilishi boshlanishini va u qancha davom etishini oldindan sekund-sekundigacha aniq aytib bera oladilar. Shuningdek, ular oldindan bu tutilish to'la, qisman yoki halqasimon bo'lishini ham ayta olishadi.

Agar Oy Quyoshni butunlay to'sib qo'ysa, bu to'la tutilish deyiladi. Ammo Yer bilan Oy o'rtasidagi masofa doimo bir xil bo'lmaydi va u ko'pincha juda uzoq bo'ladi. Bu esa Quyosh tutilishiga hamisha ham imkon beravermaydi, shunda Oyni qora gardishi butun Quyoshni to'sib qo'yadi, biroq uning aylanasi bo'ylab ingichka ko'rinib turadi. Bu quyoshning halqasimon tutilishini bildiradi. Oyni Quyosh yuzasini qisman to'sib qo'fyishi qisman tutilish deyiladi.

Quyosh har yili kamida ikki marta tutiladi. Ularning soni beshtagacha ham yetishi mumkin. Yer sharining ma'lum bir qismida quyoshning to'la tutilishini har 250—300 yilda bir marta kuzatish mumkin. Shuning uchun munajjimlar butun Yer vuzi bo'ylab Quyoshning to'la tutilishi ortidan «quvib» yurishadi.

samoviy – небесный

tutilish – затмение

chiziq - черта, линия

halqa - кольцо

chetlab o'tmoq - обходить стороной

munajjim- ясновидец

ILON QAYT QILGAN SUT

Buyuk tabib Abu Ali ibn Sino har kuni ertalab uyidan chiqayotganida, uning eshigi oldida bemorlar ikki tomonga tizilishib qator o'tirishar ekan. Uydan chiqib ketayotgan vaqtida u kasaliarga qarab? ulardan hol-ahvol so'rar va: «Siz falon narsa bilan kasalsiz, buning davosi falon narsa», - deb o'tib ketar ekan.

Bir kuni u bir bemorga juda diqqat bilan qarab turibdi-da, unga lom-mim demasdan, boshqalardan hoi so'ragani o'tib ketibdi. Bu holdan bemor juda xafa bo'lib, hatto xayotdan ham umidini uzibdi. Uyiga qaytib kelib: «Men shu kasalimdan oMar ekanman. Agar o'lmaydigan bo'lganimda edi, Ibn Sino sal e'tibor berib qarardi. U bo'lsa so'rashga ham loyiq ko'rmadi. Endi go'ru kafanimning hozirligini ko'raveringlar», - debdi.

Shu tariqa bemor o'zining oMimini kutib yotibdi. Bir vaqt uyning burchagidagi teshikdan bir zaharli ilon chiqib, o'rmalab kelaveribdi. Hon uyning o'rtasida turgan bir kosa sutga yaqinlashib, sutni o'z damiga tortibdi, bir ozdan keyin ichgan sutini qaytadan kosaga qayt qilib tashlabdi. Buni kuzatib turgan bemor ilon iniga qaytib ketgandan keyin, o'zicha o'ylab, bari-bir oMar ekanman, tuzalishimdan-ku hech darak yo'q, kel, shu zaharli sutni ichay-da, o'lsam o'lib qo'ya qolay, degan qarorga kelibdi. So'ngra u sutni simirib ichibdi. Lekin bemor oЧtay, aksincha, tobora tuzala boribdi. Kundan-kunga tuzalib borayotganini sezgan bemor o'zining o'lmaganini, balki sog'fclig'i borgan sari yaxshilanayotganini aytib, e'tiroz bildirish niyatida Abu Ali ibn Sino oldiga boribdi. Ibn Sino uning ahvolini ko'rib, juda hayron qolibdi va bemorga:

- Sen ilon qayt qilgan yegulikni qachon va qanday qilib topding? Kasalingning davosi zaharli ilonning qayti edi. Uni topishning iloji bo'lmaganidan, u kuni men sening kasalingni ham so'rab o'tirmagan edim,- debdi.

Shunda kasal Abu Ali ibn Sinoga qoyil qolib, bo'lgan voqeani batafsil gapirib bergan ekan.

umid- надежда

kafan- саван

e'tiroz- возражение

qayt qilmoq- рвать (рвота)

batafsil- досконально, подробно

BIZNES-REJA QANDAY ISHLANADI?

O‘z (shaxsiy) ishingizni boshlamoqchi bo‘lsangiz, albatta biznes-reja tuzishingiz kerak. Mazkur jarayonni yengillashtirish uchun quyidagi besh bosqichda ish tutishni tavsiya etamiz:

Maqsadingizni aniqlang. Birinchi bosqichda kim uchun ma’lumot tayyorlash ingliz kerak, kompaniyangiz haqida ular nimani bilishi kerakligini tushunib oling. Kompaniya faoliyatining qaysi tomonlarini bo‘rttirib ko‘rsatish maqsadga muvofiq, qaysilari haqida kamroq gapirish, qaysilari to‘g‘risida esa umuman gapirmaslik zarurligini belgilang.

Biznes-rejaning taxminiy mundarijasini tuzing. Maxsus talablarni hisobga olgan holda tuzilgan mundarija oddiy yoki murakkab bo‘lishi mumkin.

O‘ZBEKISTON SPORTI

Yurtimizda istiqlolning dastlabki yillaridan farzandlarimiz qalbida sportga mehr va havas uyg‘otishga alohida e’tibor berilmoqda. O‘quvchi va talabalar, ayollar, nogironlar sport bilan shug‘ullanishlari uchun zarur shart-sharoit yaratish davlatimiz diqqat markazida turibdi. Shahar va qishloqlarda, maktab, litsey va kollejlarda, oliy o‘quv yurtlari qoshida eng zamonaviy talablarga javob beradigan sport majmuaari va inshootlari barpo etilmoqda. Bunday keng ko‘lamli ishlar samara berayotgani barchaga ma’lum. Ruslan Chagayev va Rustam Qosimjonov, Muhammadqodir Abdullayev va Armen Bagdasarov, Dilshod Mansurov va Abdulla Tangriyev, Goczal Xubbiyeva va Maftuna TVxtasinova, Rustam Saidov va O‘tkirbek Haydarov kabi yoshlarimiz eng nufuzli xalqaro musobaqalarda yorqin g‘alabalari bilan vatanimiz shuhratini tarannum etib, dunyo ahlini hayratda qoldirmoqda.

Uch bosqichdan iborat uzluksiz tizim - "Umid nihollari", "Barkarnol avlod" va "Universiada" o‘yinlari yoshlarning sportga qiziqishini yanada oshirdi...

havas - желание, увлечение, склонность

diqqat markazida - в центре внимания

majmua – комплекс

barpo etmoq - построить

keng kolamli - широкомасштабный

tarannum etmoq - воспевать

hayratda qoldirmoq – удивлять

uzluksiz tizim - непрерывная система

RASMIY HUJJATLAR BILAN ISHLASH

TARJIMAI HOL

Men, (familiyasi, ismi, otasining ismi), (tugʻilgan sanasi, joyi)
_____ oilasida tugʻildim.

(Oila aʼzolarining familiyasi, ismi, otasining ismi, ish (oʻqish) joyi, lavozimi).
(Oʻzining oʻqish, mehnat va jamoatchilik faoliyati uchun olgan mukofotlari).

Boʻydoqman (turmushga chiqmaganman, ___ta farzandim bor)
Mening turar joyim:

Imzo

sana

I. o. va familiyasi

TARJIMAI HOL

Men, Sobirov Nodir Nozim oʻgʻli, 1995 yil 27 iyunda Buxoro shahrida xizmatchi oilasida tugʻilganman.

Oilada 4 kishimiz.

Otam, Sobirov Nozim – 1962 yilda Toshkent viloyatida tugʻilgan, muhandis.

Onam, Nomozova Nasiba – 1967 yilda Andijon shahrida tugʻilgan, oʻqituvchi.

2002 – 2011 yillarda Toshkent shahridagi 18-maktabda, 2011-2014 yillarda TAQIning ixtisoslashgan litseyida oʻqidim. 2014-2015 yillarda qurilishda ishchi boʻlib ishladim va oliy oʻquv yurtida oʻqish uchun tayyorlandim. 2015 yilda Toshkent arxitektura- qurilish institutga oʻqishga qabul qilindim.

Sportga, ayniqsa sportning suzish turiga va kompyuter dasturlari yaratishga juda qiziqaman.

Yashash joyim: Toshkent shahri, Yangiyer koʻchasi 51- uy.

TUSHUNTIRISH XATI

Tushuntirish xati xtzmat (o‘qish)ga aloqador masalani, ...ning biror jihatini yozma izohlovchi hujjatdir. Shaxsiy tushuntirish xatlari xodim (talaba) tomonidan muassasa (o‘quv yurti) rahbari nomiga yoziladi. Unda ish (o‘qish) jarayonida xodim (talaba) tomonidan sodir etilgan ayrim o‘rinsiz xatti-harakatlar tafsiloti, ularning sabablari bildiriladi va dalillar bilan izohlanadi. Odatda tushuntirish xati mansabdor shaxs (rahbar) talabi bilan yoziladi.

Bu hujjat xodim (talaba) haqida biror qarorga kelish, unga nisbatan ma'muriy jazo chorasi qo'llash yoki qollamaslik uchun asos vazifasini o'taydi.

Tushuntirish xati xodim (talaba)ning o'z dastxati bilan yozilib, yozuvchi shaxs nomi qaratqich kelishigida (masalan. N Sobirovning tushuntirish xati) rasmiylash-tiriladi. Matn mazmuni aniq va ixcham tuziladi, sana va dalillar aniq ko'rsatiladi, yetarlicha izohlanadi, qo'shimcha asoslov hujjatlari ilovada beriladi.

Tushuntirish xati shakli

<i>kimga</i> <i>tashkilot nomi, rahbarning</i> <i>lavozimi, ismi, familiyasi +ga.</i> <i>kimdan</i> <i>tushuntirish xati yozuvchining</i> <i>lavozimi, ismi familiyasi+dan</i>
TUSHUNTIRISH XATI Matn <i>O'qish (ish)ga kelganligi, topshiriqni bajarmaganligi va boshqa liolatlarning sababi izohlanadi.</i> <i>Asoslovci/ti hujjat bo'lgan taqdirda ilova etilganligi bildiriladi.</i> <i>Ilova:</i> _____ (Imzo) ismi, familiyasi sana

S. Rahimov nomli
litsey T. Qodirovga
3- bosqich talabasi
A. Hotamovdan

Tushuntirish xati

Shu yil 15 dekabr kuni men fizika o'quv xonasida kursdoshim E. Umarov bilan mashg'ulot o'tkazayotgan edik. Men shoshilib ombirni olmoqchi bo'lib, stolga turtinib ketdim. Stol nosozligi tufayli uning ustidagi shisha idish sindi. Biz nojo'ya harakat qilganimiz yo'q, tasodifan shunday bo'ldi.

(imzo)

A. Hotamov

2020 yil 15 may

MA'LUMOTNOMA

Bir voqea yoki holat (shaxsning yashash joyi, vazifasi yoki muassasa faoliyati) haqida axborot beruvchi hujjat ma'lumotnomadir.

Mazmuni va xususiyatiga ko'ra xizmat ma'lumotnomasi va shaxsiy ma'lumotnoma farqlanadi.

Xizmat ma'lumotnomalarida muassasa yoki xo'jalik faoliyatiga bog'liq bo'lgan holat va voqea-hodisalar to'g'risida rahbarga yoki yuqori tashkilotga xabar beriladi. Bunday ma'lumotlarga matn mazmunini ochuvchi sarlavha qo'yilishi lozim. Masalan: «Litsey O'qituvchilarining soni haqida» kabi. Sarlavhadan so'ng (ba'zan uning tarkibida) xabarga oid sana ko'rsatiladi. Masalan: «2017 yil oktabrdagi holatga ko'ra» kabi.

Shaxsiy ma'lumotnomalar muassasa, idoralar tomonidan fuqarolarning oilaviy yoki ish faoliyatidagi holatlarni tasdiqlovchi hujjat sanaladi. Xizmat ma'lumotnomalaridan farqli ravishda shaxsiy ma'lumotnomalarda ular yo'llangan idora yoki shaxs nomi ko'rsatilmaydi. Buning o'rniga matn so'nggida ma'lumotnomaning qayerga berilganligi yoziladi. Masalan: «Uy-joydan foydalanish boshqarmasiga taqdim etish uchun berildi» kabi. Asosiy matnda shaxs haqida barcha ma'lumotlar aniq nisbatdagi hozirgi-kelasi zamon fe'l shakli orqali ifodalanishi lozim (ishlaydi, yashaydi, o'qiydi kabi).

Litsey direktori
S. Sobirovga
Yotoqxonada yashovchi
talabalardan tushgan
shikoyatlar haqida

Ma'lumotnoma

2016-2017 - o'quv yilining ikkinchi yarmida litseyning ikkita yotoqxonasida yashovchi 324 ta talabadan 56 ta ariza va shikoyat tushdi. Bulardan 34 tasi ariza va 12 tasi shikoyat hisoblanadi.

Arizalar moddiy ehtiyoj hisoblangan narsa va turli jihozlar berilishini so'rab yozilgan bo'lib, bu ehtiyojlar o'z vaqtida qondirilgan.

Shikoyatlardan 10 tasi ko'rib chiqilgan, 2 tasi ko'rish jarayonidadir. Shikoyatlar yotoqxona Nizomi qonun-qoidalariga muvofiq tarzda ko'rib chiqilgan.

«Kamolot» yoshlar harakati
kengashi raisi:

(imzo)

X.I.Ermatov

N. Mahkamov.

Ma'lumotnoma shakli

MA'LUMOTNOMA

Men, (ma'lumotnoma beriluvchining lavozimi, ismi, otasining ismi, familiyasi), haqiqatdan ham, biror vazifada ishlashini yoki o`qishini tasdiqlovchi fikr. So`ralgan joy nomi ko`rsatiladi.

(Imzo)

ismi, familiyasi

muhr

sana

TILXAT

Tilxat

Men, (tilxat beruvchining lavozimi, ismi, otasining ismi, fa-miliyasi), (birornarsa beruvchining lavozimi, ismi, otasining ismi va familiyasi) -dan (olgan narsasining nomi, miqdori, zarur bo'laanda bahosi, texnik holati) oldim.

(Imzo)	sana	ismi, familiyasi
--------	------	------------------

Tilxat

Men, Hakimov Asror Egamberdievich guruhdoshim O`rinboev Davron Rustamovichdan bir oy muddat (2017 yil 24 apreldan 24 maygacha)ga ishlatib turish uchun 3.000.000 (uch million) so`mlik HP 4540s markali kompyuterni o`rta holatda oldim.

(imzo)

Hakimov Asror

(imzo)

A.E.Hakimov

2020 yil 24 aprel

ISHONCHNOMA

Ishonchnoma

Men, (ishonch bildiruvchining to'liq nomi), (ishonchli shaxsning toliq nomi)-ga (qavsda pasportining ma'lumotlari) (ishonch mazmuni, ya'ni topshirilayotgan vazifa) bayoni (ba'zan muddati ham) uchun ishonch bildiraman.

(Imzo)

ismi, familiyasi

yozilgan sanasi

Ishonch bildiruvchining imzosi tasdiqlanganligi

Imzoni tasdiqlagan shaxsning lavozimi, imzosi,
ismi va familiyasi

yumaloq muhr

sana

Ishonchnoma

Men, Kamol Yo'ldoshev, guruhdoshim Abdulla Ahmedovga Yakkasaroy tumanidagi 64-aloqa bo'limidan mening nomimga kelgan 50000 (ellik ming) so'm miqdoridagi pul jo'natmasini olish uchun ishonch bildiraman.

(imzo)

K. Yo'ldoshev

2020 yil 15may

Ariza, bildirishnoma, bildirgi

Ariza muayyan muassasa yoki mansabdor shaxs nomiga biror iltimos, taklif yoki shikoyat mazmunida yoziladigan rasmiy hujjat sanaladi. Ish yuritishda faol qo'llanadigan rasmiy hujjat ham arizadir

Arizalar mazmuni, uslubi, hajmiga ko'ra turlicha bo'ladi. Chunki o'quvchi yoki talabaning turli masalalar yuzasidan ta'lim muassasasi rahbariga yozadigan ariza-laridan tortib ishchi-xizmatchining, fuqarolarning korxona boshlig'i, hokimlargacha yozadigan arizalari bir-biridan farq qiladi. Bundan qat'iy nazar, har qanday arizada quyidagi zaruriy qismlar ifodalanishi lozim:

— ariza yo'llanadigan muassasa nomi yoki rahbarning vazifasi, unvoni, ismi, otasining ismi va familiyasi;

— ariza yozuvchining turarjoyi yoki vazifasi, ismi, otasining ismi va familiyasi;

— hujjat nomi (Ariza);

— ariza matni (iltimos, taklif yoki shikoyat);

— zarur bo'lgan holatda ilova qilinadigan hujjatlar nomi;

— qog'ozning chap tomonida ariza yozilgan vaqt (yil, kun va oy);

— qog'ozning o'ng tomonida ariza yozuvchining imzosi, ismi va otasining ismi bosh harflari, familiyasi.

Qayerga yoki kimga

Ariza yozuvchining turar
joyi, lavozimi, to`liq nomi

ARIZA

Ariza matni (mazmuni)

Ilova

Imzo

I.Sh. va familiyasi

Sana (yil, kun, oy)

Toshkent arxitektura
qurilish instituti
Arxitektura fakulteti dekani
Sh. Reyimboyevga
2-18 guruh talabasi
M. Botirovdan

Ariza

Viloyatdan kelganligim va qatnab oqishga imkoniyatim yoqligini e`tiborga
olib, menga talabalar turar joyidan joy berishingizni sorayman.

(imzo) M. Botirov

2019 yil 25 avgust

BILDIRISHNOMA

Toshkent arxitektura qurilish
institute Arxitektura fakulteti
dekani Sh.Reyimbayevga
2-18 guruh sardori
Y.Abdurahmonovadan

Bildirishnoma

Fakultetimizda bizning guruhimiz qaramog'i uchun ajratilgan 202-auditoriyaning holati qoniqarli emas. Jumladan, qish kunlari juda sovuq bo'lib ushbu o'quv yili davomida biz o'quv mashg'ulotlarini boshqa bo'sh auditoriyalarni izlab topib o'tishga majbur bo'ldik. Shuningdek xonadagi chizma taxtalarni, turli o'quv jihozlarini yig'ib qo'yish uchun moslangan mebel bo'lmaganligi bois hammasi polda qalashib yotibti va buning oqibatida xonaga kirgan har bir ustozdan tanbeh eshityapmiz.

Shu sababli guruhdagi talabalarning ota-onalari ishlaydigan ayrim tashkilotlarni shu ishga homiylik qilishlariga ruxsat berishingizni so'raymiz.

Mutaxassislar ko'rsatmalari asosida, guruhdoshlar bilan birga ushbu auditoriyani talab darajasida ta'mirlaymiz va jihozlaymiz.

Guruh sardori: (imzo)

2019 yil 26 may

Y.Abdurahmanova

BILDIRGI SHAKLI

Qayerga yoki kimga	
Ariza yozuvchining turar joyi, lavozimi, to'liq nomi	
Bildirgi	
Bildirgi matni (mazmuni)	
Imzo	I.Sh. va familiyasi
Sana (yil, kun, oy)	

BILDIRGI

Toshkent arxitektura qurilish
instituti Arxitektura fakulteti
dekani Sh. Reyimbayevga
2-18 guruh talabasi F.Jamalovadan

Bildirgi

2019 yil 13-14 may kunlari Guliston davlat universitetida “O’zbek tili” fani bo’yicha o’tkaziladigan 2-bosqich Respublika olimpiadasida ishtirok qilishim kerakligi sababli, dars mashg’ulotlarida qatnasha olmasligimni ma’lum qilaman.

(imzo) F.Jamalova

2019 yil 11 may

GLOSSARIY

O'zbek tilidagi atamasi	Rus tilidagi atamasi
Arxaik – hozirda mavjud bo'lgan narsa – hodisalarning eskirib qolgan atamalaridir.	Архаик
Antonim – qarama – qarshi, zidma'noliso'zlar.	Антоним
Aniqlovchi – gapdagi biror bo'lakning belgisini yoki bir narsa – buyumning boshqasiga qarashli ekanligini bildiruvchi bo'lak.	
Assimiliatsiya – qator kelgan nutq tovushlarining bir – biriga ta'sir qilib o'ziga moslashtirishi	Ассимиляция
Alfavit – muayyan tartibda joylashtirilgan harflar yig'indisi.	Алфавит
Abbrivatsiya – qisqartma so'zlar yasash.	Аббревиация
Bo'g'in – o'pkadan chiqayotgan havo to'lqiniga bir zarb berish bilan aytiladigan tovush yoki tovushlar yig'indisi	Слог
Dialekt – sheva va lahja tushunchalarining birgalikdagi ifodasi.	Диалект
Dissimiliatsiya – ikkita o'xshash tovushning noo'xshash bo'lib qolishi.	Диссимиляция
Etimologiya – so'zlarning paydo bo'lishini o'rganuvchi soha.	Этимология
Ega –gapning kim yoki nima haqida ekanini bildiruvchi bo'lak.	Подлежащее
Fonetika – grekcha phone – tovush so'zidan olingan bo'lib, tilshunoslikning nutq tovushlarini o'rganuvchi bo'limidir.	Фонетика
Frazeologiya – biron – bir tildagi iboralarni o'rganuvchi bo'lim.	Фразеология
Frazeologik chatishma – so'z birikmasi tartibida bo'lib, bir so'z o'z ma'nosida, ikkinchi so'z esa ko'chma ma'noda qo'llaniladi.	
Frazeologik qo'shilma – gap tartibida bo'lib, bo'lishi mumkin bo'lmagan fikr ifodalovchi ko'chma ma'nolik birlik.	

Fonetik yozuv – soʻz va qoʻshimchalarning maʼlum bir qoidaga muvofiq yozilishi.	Фонетическое написание
Feʼl – harakat maʼnosini ifodalovchi soʻz.	Глагол
Feʼl nisbati – ish – harakat bilan uning bajaruvchisi orasidagi munosabatning ifodalanishi.	
Feʼl zamonlari – ish – harakatning paytga munosabati.	Время глагола
Feʼl mayli – soʻzlovchining ish – harakatga moyilligi.	
Grammatika – soʻz va gaplarning yuzaga kelishi haqidagi barcha maʼlumotlarni oʻrgatuvchi til haqidagi fanning boʻlimi.	Грамматика
Gap boʻlamlari – oʻzaro tobe bogʻlangan soʻz yoki soʻz birikmasi.	Части предложения
Harf – maʼlum bir tovush uchun olingan maxsus shakl, belgi.	Буква
Hol – feʼl – kesimga bogʻlanib, uning belgisini bildirgan boʻlak.	Обстоятельство
Ibora – koʻchma maʼnoda qoʻllanuvchi soʻzlar.	Фразеологизм
Jargonlar – qiziqishlari, mashgʻulotlari umumiy boʻlgan maʼlum bir guruhga tegishli soʻzlar.	Жаргоны
Kesim – ega haqidagi xabarni bildiruvchi boʻlak.	Сказуемое
Koʻchirma gap – oʻzgalarning gapini hech oʻzgarishsiz berish.	Косвенный речь
Lahja – bir – biriga yaqin boʻlgan shevalar yigʻindisi.	Диалект
Lingvistika – grekcha tilshunoslik degan maʼnoni bildiradi. Feʼl va nutq haqidagi barcha fanlarni umimlashtiruvchi nom.	Лингвистика
Leksika – grekcha “lexis – soʻz” degan maʼnoni bildiradi.	Лексика
Leksikologiya – grekcha “lexicos – soʻz, tushuncha”, “logos – taʼlimot” maʼnolarini bildiradi. Soʻzlarning tub, lugʻaviy maʼnolarini va soʻzlardagi maʼno siljishlarni, maʼno koʻchishlarni hamda soʻzlarning shakl va maʼno munosabatiga koʻra turlarini oʻrganuvchi boʻlim.	Лексикология

Leksikografiya – grekcha “lexicos – so‘z, tushuncha”, “grafos – yozmoq” degan ma’nolarni bildiradi. Biror- bir tildagi barcha so‘zlarni lug‘at tartibida umumlashtirib o‘rganuvchi bo‘lim.	Лексикография
Metateza – yonma – yon kelgan undosh tovushlarning o‘rin almashinuvi.	Метатеза
Modal – so‘zlovchining o‘z fikriga bo‘lgan munosabatini ifodalash.	Модаль
Monosemantik – grekcha “mono – bir”, “sema – ma’no” demakdir. Tildagi bir ma’noli so‘zlar.	Моносемантический
Morfemika – so‘z tarkibi.	Морфемика
Morfologiya – grammatikaning bir qismi bo‘lib, so‘z turkumlarini o‘rganadi.	Морфология
Neologizmlar – grekcha “neo – yangi”, “logos – ta’limot” so‘zlaridan olingan bo‘lib, yangi paydo bo‘lgan so‘zlardir.	Неологизмы
Nutq – fikrning til orqali ifodalanishi.	Речь
Nutq tovushlari – nutq a’zolari orqali ifodalanuvchi tovushlar.	Звуки речи
Nutq organlari – nutq tovushlarini ifodalovchi organlar.	Органы речи
Nutq madaniyati – mantiqiy izchillikka, adabiy til me’yorlariga rioya qilgan holda to‘g‘ri, aniq va yoqimli so‘zlash.	Культура речи
Orfoepiya – grekcha “orfo – to‘g‘ri”, “epos - nutq” degan ma’nolarni bildiradi. Tilshunoslikning to‘g‘ri talaffuzni o‘rganuvchi bo‘limi.	Орфоэпия
Orfografiya – grekcha “orfo – to‘g‘ri”, “grafos – yozmoq” degan ma’nolarni bildiradi. Tilshunoslikning to‘g‘ri yozish qonun – qoidalarini o‘rganuvchi bo‘limi.	Орфография
Omonim – shakldosh so‘zlar.	Омоним
Ot – nomlash xususiyati mavjud so‘zlar.	Существительное
Olmosh – ma’lum bir turkumga mansub so‘zni butunlay boshqa xususiyatli so‘z bilan almashtiruvchi so‘z.	Местоимение
Paronim – bir – biridan bir tovush orqali farqlanuvchi so‘zlar.	Пароним

Polisemantik – grekcha “poli – ko‘p”, “sema – ma‘no” demakdir. Tildagi ko‘p ma‘noli so‘zlar.	Полисемантический
Punktuatsiya – tinish belgilarning ishlatilish tartibini o‘rgatuvchi bo‘lim.	Пунктуация
Ravish – ish – harakat va holatning belgisini bildiruvchi so‘z.	Причастие
Runik yozuv – Rim yozuvlariga o‘xshab yoziladigan yozuvlar.	Руническая письмо
Sifat – belgi – xususiyatni ifodalovchi so‘z.	Определение
Sinonim – ma‘nodosh so‘zlar.	Синоним
Singormanizm – unli tovushlar moslashuvi, ohangdoshligi, uyg‘unligi.	Сингорманизм
Sintagma – ma‘lum bir to‘xtam orasidagi bo‘lak (so‘z) .	Синтагма
Sintaksis – grammatikaning bir qismi bo‘lib, gap va uning turlarini o‘rganadi	Синтаксис
Stilistika – uslubiyat.	Стилистика
Talaffuz – biron – bir tovush yoki tovushlar yig‘indisining ma‘lum bir alohida ohang bilan aytilishi.	Интонация
Taqlid – biron – bir tovush yoki holatni takrorlab ko‘rsatish yoki talaffuz qilish.	Пародия
Tarixiy so‘zlar – iste‘moldan butunlay chiqib ketgan so‘zlar.	Исторические слова
Tasviriy ifoda – narsa – buyumning nomini aniq atamay, uni boshqa vositalar orqali atalishi.	
Terminologiya – grekcha “termin – atama”, “logos – ta‘limot” so‘zlaridan olingan. Tilshunoslikning biror– bir sohaga oid ilmiy atamalarni umumlashtiruvchi bo‘limi.	Терминология
To‘ldiruvchi – gapdagi biror bo‘lakni to‘ldirib, unga boshqaruv yo‘li bilan tobe holatda bog‘langan bo‘lak.	Дополнение
Turlanish – ot turkumiga mansub so‘zlarning kelishik qo‘shimchalarini olib o‘zgarishi.	Изменение
Undalma – so‘zlovchining nutqi qaratilgan shaxsni bildirgan so‘z.	
Unli tovushlar – sof ovozdan hosil bo‘ladigan nutq tovushlari.	Гласные звуки

Undosh tovushlar – ovoz va shovqinning o‘zaro birikishidan hosil bo‘ladigan nutq tovushlari.	Согласные звуки
Undov – his – hayajonni ifodalash.	Восклицание
Urg‘u – so‘z bo‘g‘inlaridagi unli tovushlardan birining yoki gap tarkibidagi ayrim so‘zning boshqalariga nisbatan kuchliroq ovoz bilan aytilishi.	Ударение
O‘zak – lug‘aviy ma’no bildirib, ma’noli bo‘laklarga bo‘linmaydigan qism.	Корень
O‘zlashtirma gap – o‘zgalarning shakli o‘zgartirilib, mazmuni ifodalangan gap.	Прямое речь
Sheva – ma’lum bir hududga tegishli so‘zlar.	Диалект

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rasulov R., Mirazizov A. O'zbek tili. OO'Y rus guruhlari uchun darslik. T.: 2005.
2. Rasulov R., Mirazizov A. O'zbek tili. O'rta maxsus ta'lim muassasalari rus guruhlari uchun qo'llanma. T.: Fan va texnologiyalar. 2007. 2. Adilova S., To'xtamirzayev M. O'zbek tili. Bakalavriatning barcha yo'nalishlari rusiyzabon talabalari uchun o'quv qo'llanma. T.: Fan va texnologiyalar. 2007.
3. Mahmudov N., Rafiyev A., YoMdoshev I. Davlat tilida ish yuritish.
4. Akademik litseylar uchun darslik. T.: Sharq. 2004. 5. M.Usmonova, E.Azlarov., G'.Sharipov.O'zbek tili T.,1987 6-O'.Hoshimov. Daftar hoshiyasidagi bitiklar T., 2006.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
O‘zbek tili –Davlat tili.....	4
Dunyo tillari. Til va nutq.....	9
O‘zbek adabiy tili va shevalari.....	12
Leksikologiya. So‘zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko‘ra turlari. Sinonim,omonim,antonym va paronim so‘zlar.....	14
So‘zlarining shakl va ma`no munosabatiga ko‘ra turlari.....	17
Leksikologiya. Lug‘at va uning turlari.....	16
Terminologiya. Ixtisoslikka oid atamalar ustida ishlash.....	22
So‘z va unung qo‘llanilishi.....	24
Frazeologiya.Ibora va tasviriy ifoda.....	26
Fonetika. Nutq shakllari va ularning rivojlanishi.....	28
Nutq tovushlari.Unli va undosh tovushlar tasnifi.....	29
Bo‘g‘in va uning turlari.....	31
Urg‘u. Uning turlari va nutqda qo‘llanilishi.....	33
O‘zbek yozuvi tarixidan.....	34
Alifbo. Tovush va harf.....	37
Orfoepiya. Talaffuz qoidalari.....	38
Orfografiya. Imlo va uning qoidalari.....	40
Morfemika. So‘z aysalishi va tuzilishi.....	42
Grammatika. So‘z turkumlari.....	46
Ot va uning grammatik xususiyatlari.....	47
Otlarning yasalishi.....	50
Otlarda egalik va kelishik kategoriyasi.....	53

Otlarda birlik va ko‘plik kategoriyalarning ifodalanishi.....	55
Sifat va uning grammatik xususiyatlari.....	57
Sifat va uning darajalari.....	59
Son va uning grammatik xususiyatlari.....	61
Sonning ma’no turlari.....	62
Olmosh va uning grammatik xususiyatlari.....	65
Olmosh va uning ma’no turlari.....	66
Fe’l va uning grammatik xususiyatlari.....	68
Fe’llarning tuslanishi va fe’l nisbatlari.....	71
Fe’l zamonlari.....	74
Fe’l mayllari.....	76
Fe’lning xoslangan shakllari.....	79
Ravish va uning grammatik hususiyatlari.....	81
Yordamchi so‘zlar turkumi	85
Sintaksis.....	90
Gap va uning asosiy belgilari.....	93
Gap bo‘laklari. Gapning bosh bo‘laklari.....	96
Gapning tuzilishiga ko‘ra turlari.....	101
Uslubiyat (Stilistika). Nutq uslublari.....	119
Xalq og‘zaki ijodi durdonalari.....	130
O‘zbek ma’naviyati yulduzlari.....	131
O‘zbek udumlari.....	132
Zamon va yoshlar.....	133
Barkamol avlod orzusi.....	135
Inson odobi bilan.....	135

Ilm odobi.....	139
O‘zbek xalqining ma’daniyati, milliy urf-odatlar.....	141
Rasmiy hujjatlar bilan ishlash.....	147
Glossariy.....	158
Foydalanilgan adabiyotlar.....	163

J. I.Xolmuradova

O‘ZBEK TILI
(o‘quv qo‘llanma)

Nofilologik yo‘nalishdagi oliy o‘quv yurtlari
rusiyzabon guruhлари talabalari uchun

Босишга рухсат этилди «14» апрел 2018й.
Қоғоз ўлчами 60х80, 1/16. Ҳажми 10,05 б.т. 50 нусха.
“Yoshlar matbuoti” босмахонасида чоп этилди.